	שרה זייטמאן	רחל גרייף		פעני בלאנק		פייגע רייזנער
ריווה סאפרונג	מאלע הויזמאן	שיפע עלבאן	פעני וועלענע	רויזע סמאנס	בינטע גאטענצאם	חוועלע [illegible]
	שיפע רעזניק	בלומע פריידנער	לייבל גראבמאן	יענטע (3) קרויזמאן	בלומע קרויטמאן	גולדע נאוואק
	עטי הערוויץ	פערל הוזמאן	מינדע פיינבערג	ריווקה זיברוויץ	עטי קיפער	עטי סאלאמאן
פעני ווייסנשטיין	בריינע בלאנק	בעסי סאלאווייטשיק	מירע סאלאווייטשיק	לאלע חאפטער	סאלאווייטשיק	חוה [illegible]
דינה טאוסיגמאן	רבקה בארענבוים	פרינס אסקאלבאנער	בעסי פערלע	אסתר גריט	חיה גרוה	חיה דוד

ש. דובנאוו

די אידישע געשיכטע

פאר שולע און פאלק

איבערזעצט פון

חיים ליעבערמאן

— און —

מייטע ליווישיץ

ביבלישע עפאכע

מאקס נ. מייזעל

אידישער פערלאג פיר ליטעראטור און ווייסענשאפט

424 גרענד סטריט, ניו־יארק.

1915

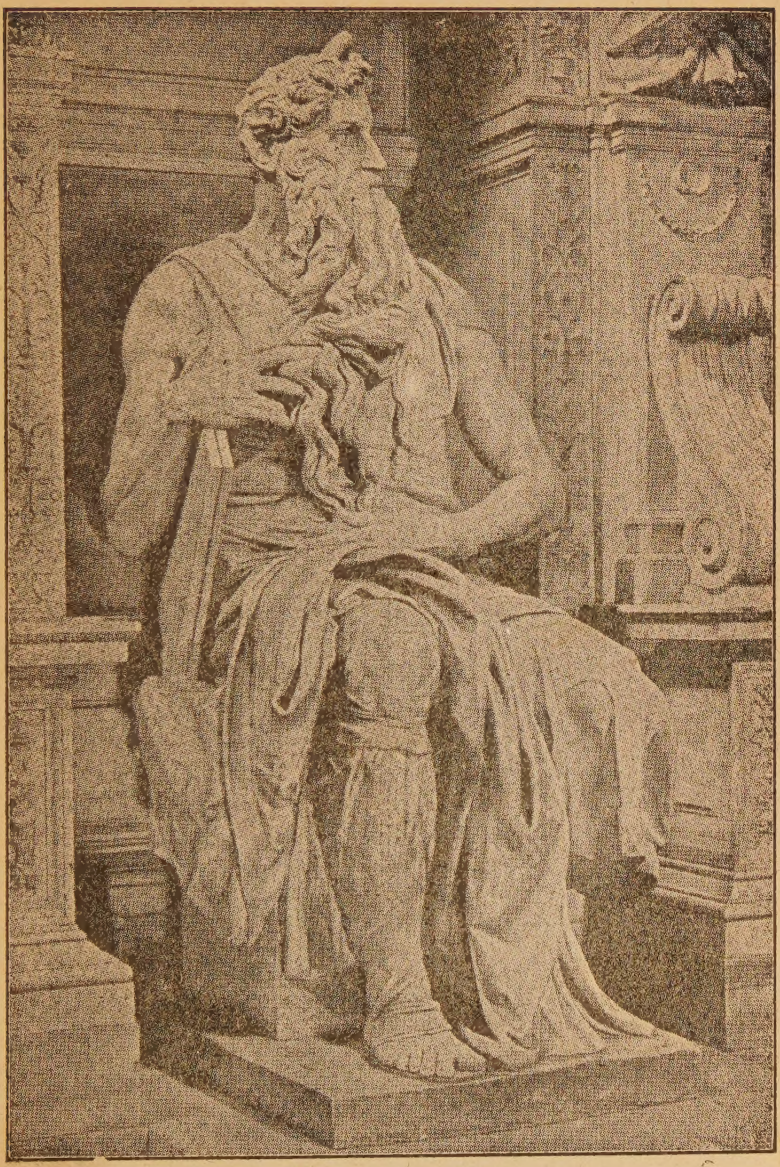

משה

אינהאלטס־פערצייכנים:

ערשטער קאפיטעל

געשיכטען וועגען די אבות פון אידישען פאלק

§1, דער אוראלטער מזרח און די סעמיטען. — §2, די בעשאפונג פון דער וועלט און די מענשען. — §3, אדם׳ס קינדער. — §4, דער מבול. — §5, דער דור הפלגה. — §6, דער פאטער פון אידישען פאלק — אברהם. — §7, די העלדישע מעשים פון אברהם און דער אונטערגאנג פון סדום. — §8, ישמעאל און יצחק. — §9, אברהם׳ס נסיון, די עקדה. — §10, יצחק׳ס חיראט. — §11, יצחק און זיינע זיהן. — §12, יעקב אין מסאפאטאמיען. — §13, יעקב און זיינע קינדער אין כנען. — §14, יוסף און זיינע ברידער. — §15, יוסף אין מצרים. — §16, יוספ׳ס ברידער אין מצרים. — §17, יעקב׳ס איבערוואנדערונג קיין מצרים. — §18, היסטארישע אויספיהרונגען. 7—41.

צווייטער קאפיטעל

די אידען אין מצרים

§19, דאס לעבען אין מצרים. — §20, די קנעכטשאפט אין מצרים. — §21, משה׳ס יוגענד און זיין אנטלויפען אין מדבר. — §22, משה׳ס קאמפף פאר בעפרייאונג. — §23, יציאת מצרים, §24, היסטארישע אויספיהרונגען. 41—54.

דריטער קאפיטעל

די אידען אין מדבר

§25, פון ים־סוף ביז׳ן בארג סיני. — §26, מתן תורה. — §27, דער עגל. — §28, דער משכן און דער אידישער לאגער. — §29, די מרגלים, קרח׳ס אויפשטאנד. — §30, דער דור המדבר. — §31, די ערראבערונג פונ׳ם עבר הירדן. — §32, די חלוקה פונ׳ם עבר־הירדן, משה׳ס טויט. — §33, היסטארישע אויספיהרונגען. 54—72.

Copyright 1915

MAX N. MAISEL
Publisher
NEW YORK

שלישע חנביא. — 69§, דער אונטערגאנג פון חויז אחאב. יחוא. — 70§, עתליה. — 71§, יחוא'ס דינאַסטיע אין שמרון און די מלכים פון יהודה. 146—167.

צעהנטער קאפיטעל

דאָס געזעלשאפטליכע און גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות

72§, דאָס עקאָנאָמישע און הויזליכע לעבען. — 73§, די געזעלשאפט און די מלוכה. — 74§, די רעליגיאָן. — 75§, ליטעראטור. 167—180.

עלפטער קאפיטעל

דער לעצטער יאָהרהונדערט פון די צוויי מלוכות

76§, ירבעם דער צווייטער און דער נביא עמוס. — 77§, מהומות אין מלכות ישראל; אשור. — 78§ די מלכים עוזיהו און אחז אין יהודה. — 79§, דער אונטערגאנג פון מלכות ישראל. — 80§, דער קעניג אחז און ישעיה הנביא. — 180—196.

צוועלפטער קאפיטעל

מלכות יהודה אין דער צייט פון דער הערשאפט פון אשור און בבל

81§, חזקיהו. — 82§, סנחריב'ס אָנפאל. — 83§, דאָס פאַלען פון דער אמונה אין מנשה'ס צייטען. — 84§, די בעגייאונג פון דער רעליגיאָן אין יאשיהו'ס צייטען. — 85§, דער קאמפף מיט מצרים; יהויקים. — 86§, יהויקים און ירמיהו הנביא. — 87§, די הערשאפט פון בבל; די געפאַנגענשאפט פון יהויכין. — 88§, צדקיהו; די חכנות צום אויפשטאַנד. — 89§, חורבן ירושלים. — 90§, דער נשוא גדליהו; די פערזויסטונג פון יהודה. — 197—219.

דרייצעהנטער קאפיטעל

גלות בבל

91§, די אידען אין בבל. — 92§, דער אונטערגאנג פון בבל און די האָפנונג פון די אידען. — 93§, שיבת ציון. — 219—231.

פערצעהנטער קאפיטעל

יהודה אונטער דער פערסישער הערשאפט

94§, די אויפלעבונג פון יהודה און דער בית שני. — 95§, עזרא הסופר. — 96§, נחמיה. — 97§, די כנסת הגדולה; פורים. — 98§, די צוזאַמענשטעלונג פון דעם תנ"ך. — 231—244.
כראָנאָלאָגיע פון די אידישע מלכים — — — — — — — — 245.
אינדעקס — — — — — — — — — — — — — — 247—250.

פערטער קאפיטעל

די עראָבערונג פון כנען

§34, דאָס לאַנד און זייַנע איינוואוינער. — §35, דער איבערגאנג איבער'ן ירדן; דער סאָל פון יריחו. — §36, די עראָבערונג פון חרום און צפון כנען. — §37, די חלוקה פון כנען. — §38, די וויסענשאפטליכע ענטדעקונגען. 73—83.

פינפטער קאפיטעל

די צייט פון די שופטים

§39, היסטאָרישער איבערבליק. — §40, די ערשטע שופטים. — §41, דבורה הנביאה. — §42, גדעון. — §43, אבימלך. — §44, יפתח. — §45, שמשון הגבור. — §46, דער לעבענספיהר און די זיטען פון די אידען. — §47, עלי הכהן. — 83—109.

זעקסטער קאפיטעל

שאול'ס קעניגען

§51, די מלחמה מיט די פלשתים. — §52, די מלחמה מיט די עמלקים. — §53, דוד ביי שאול'ן אין הויף. — §54, דער קאמפף צווישען שאול און דוד'ן. — §55, שאול'ס אונטערגאנג. — 110—123.

זיבעטער קאפיטעל

דוד'ס קעניגען

§56, דוד אין ירושלים; זייַנע מלחמות. — §57, דאָס אינווענדיגסטע לעבען. — §58, די מרידה פון אבשלום. — §59, דוד'ס לעצטע יאָהרען. — 123—135.

אכטער קאפיטעל

שלמה המלך

§60, שלמה'ס ממשלה. — §61, דאָס בויען פון דעם בית המקדש. — §62, דער אויסווענדיגסטער גלאנץ און די אינווענדיגסטע אונאָרדנונג. — §63, די צושפאָלטונג פון דער אידישער מלוכה. — 135—146.

נייַנטער קאפיטעל

מלכות ישראל און יהודה אין ערשטען יאהרהונדערט נאָך שלמה'ס טויט

§64, ירבעם און רחבעם. — §65, עמרי און אחאב. — §66, אליהו הנביא. — §67, די מלחמות מיט די ארמים. — §68, אחאב'ס קינדער.

ביבלישע עפאָכע

לִיסטע פון בילדער און לאַנדקאַרטען:

I. משה ..... פּאַדערבלאַט.
II. כנען און דער אוראלטער מזרח 6
III. דער מבול 14
IV. די אידישע קנעכטשאפט אין מצרים.... 44
V. דער בארג סיני..... 58
VI. דער משכן און דער אידישער לאַגער ארום איהם..... 63
VII. ווי כנען איז געווען צוטיילט צווישען די שבטים.... 80
VIII. אידישע מטבעות און פּאַרצייטיגע אידישע געווערה... 111
IX. שאול׳ס חרטה..... 119
X. דער בית־המקדש..... 139
XI. מובח 142
XII. די צוויי אידישע מלוכות..... 147
XIII. דער טאָל פון ירדן..... 152
XIV. פּאַרצייטיגע סעמיטישע אָבגעטער..... 162
XV. ישעיה׳ס טרויס פון אייביגען שלום..... 195
XVI. ירמיהו קלאָגט אויפ׳ן חורבן..... 216
XVII. פּאַרצייטיגע אידישע הארפען..... 222
XVIII. יחזקאל הנביא..... 224
XIX. סעמיטישע אלף־בית׳ן..... 238

געשיכטען וועגען די אבות פון אידישען פאלק.

§1*) דער אוראלטער מזרח און די סעמיטען. אמאל, אין די נאר אלטע צייטען, ארום פיער טויזענד יאהר צורויק, האבען אין אזיען, אין יענע לענדער וואס ליגען ביים מיטלענדישען ים, געוועלטיגט פעלקער, וואס לויט זייער אבשטאמונג און שפראך האבען זיי געהערט צו דער סעמיטישער ראסע. פון די בריטע סטעפעס פון אראביען פלעגען די סעמיטישע שבטים איבערוואנדערען אין דער שכנ'ישער מעסאפאטאמיען (ארם נהרים), וועלכע ליגט צווישען די טייכען פרת (Euphrates) און חדקל (Tigris) אין די לענענדען פון די פעלקער האט זיך מעסאפאטאמיען גערעכענט פאר דער „וויגעלע פון דער מענשהייט". וואהרום דארט זיינען געבארען געווארען די ערשטע גרויסע קעניגרייכען פון מזרח: בבל און אשור. דארטען האבען זיך די סעמיטען אזוי פערשפרייט אז מיט דער צייט האט א גרויסער טייל פון די איינוואוינער פון לאנד זיך מיט זיי אינגאנצען צומישט; די סעמיטישע שפראך איז געווארען די שפראך פון די באבילאנער און אסיריער און פיעל מלכים פון ביידע קעניגרייכען האבען געשטאמט פון סעמיטען.

פון מעסאפאטאמיען פלעגען די סעמיטישע שבטים אריינדרינגען אין די לענדער, וואס ליגען נעהנטער צום ברעג פון מיטלענדישען ים. טייל האבען זיך בעזעצט אין ארם אדער סיריען, טייל — אין כנען אדער פאלעסטינא. מאנכע וואנדערנדע סעמיטישע שבטים פלעגען געהן נאך ווייטער, אויפ'ן אפריקאנישען ברעג פונ'ם מיטלענדישען ים, און זיינען אריינגעדרונגען אין עגיפטען אדער מצרים, — די דריטע גרעסטע מלוכה פון אוראלטען מזרח. אין נידריגען און מיטלען מצרים האבען די סעמיטען מיט'ן נאמען היקסען אפילו געקראגען די אויבערהערשאפט איבער

*) מיט קלענערע קינדער קען מען אנהויבען פון §2.

כנען און דער אוראלטער מזרח.

נער און האָבען נעגלויבט אין א סך נעטער. די אידישע זאגען וועגען די אורגלטע צייטען האָבען זיך אויפגעהויט אין די אידישע הייליגע ספרים — אין דעם תנ"ך.

§2. **די בעשאפונג פון דער וועלט און די מענשען.** אין דעם ספר בראשית, דאס ערשטע פון די אלטע, הייליגע ביכער פון אידישען פאָלק, דערצעהלט זיך ווי אזוי עס האָבען זיך בעווי־זען מענשען אויף דער וועלט, ווי אזוי פון די מענשען זיינען גע־ווארען פעלקער, און ווי אזוי פון די דאָזיגע פעלקער האָט זיך אויס־געטיילט דאָס אידישע פאָלק.

נאָט האָט בעשאפען דעם הימעל, די ערד און אלץ וואס אויף זיי געפינט זיך אין זעקס טעג. אין אנהויב איז די ערד נעווען ווויסט און בעדעקט מיט פינסטערניש. דאן האָט נאָט נעזאגט: „יהי אור!" זאָל זיין ליכט, און עס האָט זיך געווייזען ליכט. דאס איז געווען אין ערשטען טאָג פון דער בעשאפונג. דעם אנדערען טאָג האָט נאָט בעשאפען דעם רוים־און דעם הימעל. אויפ'ן דריטען טאָג האָט זיך דאָס וואסער אבגעטיילט פון דער יבשה. דאס וואס כער האָט זיך פערזאמעלט אין ימים, אזערעם און טייכען, און אויף דער יבשה האָבען זיך בעווייזען גראזען, בוימער און אנדערע פלאנצען. אין דעם פערטען טאָג האָבען זיך בעווייזען די ליכטער אויפ'ן הימעל: דאס גרויסע ליכט, די זון, האָט אָנגעהויבען בעלייכ־טען די ערד בייטאָג, און די קלייניע ליכטער, די לבנה מיט די שטערען, האָבען בעלויכטען די ערד ביינאכט. אויפ'ן פינפטען טאָג זיינען ערשינען די ערשטע לעבעדיגע בעשעפענישען: די פישען אין וואסער און די פויגעל אין דער לופט. נאָט האָט זיי געבענשט און צו זיי נעזאגט: „פרו ורבו", פרוכפערט זיך און מעהרט זיך. אין דעם זעקסטען טאָג האָבען זיך בעווייזען די פער־שיידענע מינים חיות אויף דער יבשה. דעמאָלט איז אויך בע־שאפען נעווארען דאָס העכערע בעשעפעניש — דער מענש. נאָט האָט בעשאפען דעם מענשען פון שטויב פון דער ערד, האָט אריין־נעבלאָזען אין איהם א לעבעדיגען גייסט און האָט איהם נעגעבען כח און פערשטאנד, ער זאָל קענען הערשען איבער אלע בעשעפ־נישען פון דער ערד. דער ערשטער מענש האָט זיך גערופען אדם, אלס צייכען או ער איז בעשאפען געווארען פון דער ערד, וואס

בער די איינוואוינער פון לאנד. די דאזיגע הערשאפט האט נע־
דויערט עטליכע הונדערט יאהר (ארום 1600-2000 יאהר פאר דער
קריסטליכער צייטרעכנונג).

אויסער די איינזעסיגע סעמיטען, וועלכע זיינען געווארען
שטענדיגע איינוואוינער אין די פערשיידענע לענדער, זיינען נאך
געווען וואנדערנדע סעמיטען, וועלכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט
האדעווען פיה, האבען געוואוינט אין געצעלטען אויסער די שטערט
און פלענען וואנדערען פון ארט צו ארט. די איינזעסיגע סעמיטען
פלעגען זיך אויסמישען מיט אנדערע פעלקער, אבער די וואנדערנ־
דע סעמיטען פלעגען וואוינען בעזונדער און אזוי האבען זיי בעסער
אויפגעהאלטען דעם רייגעם טיפ (דעם קערפערליכען און נייסטי־
גען אויסזעהן) פון זייער ראסע. צו די דאזיגע ריינע סעמיטען
האט געהערט דער שבט פון די ע ב ר י ם . די אורעלטערען
פון דעם עברים־שבט האבען צוערשט געוואוינט אין בבל, דער־
נאך זיינען זיי אוועק צו צפון — קיין ארם, און פון דאנען האבען
זיי אייגנגעוואנדערט אין כנען. אין כנען האט מען די דאזיגע גרים
א נאמען גענעבען עברים, ד. ה. די וואס זיינען געקומען מ ע ב ר
הנהר, פון אויף יענער זייט טייך (פרת). בראש פון די עברים
איז געשטאנען דער עלטסטער פון דער משפחה — אברהם. אברהם
ווערט גערעכענט פאר'ן פאטער פון דעם אידישען פאלק.

ביי אלע סעמיטישע פעלקער זיינען געווען אלטע לענדען
ווענען דעם, ווי אזוי עס איז בעשאפען געווארען די וועלט, ווי אזוי
עס האבען זיך בעוויזען מענשען אויף דער ערד און ווי אזוי שפע־
טער האבען זיך די מענשען צוטיילט אין בעזונדערע פעלקער. צו־
ערשט האבען די באבילאנער, אסיריער, אראמעער, כנענים און
עברים געהאט די זעלבע לענדען און מסורות וועגען דער ענט־
שטעהונג פון דער וועלט און די מענשען. אבער מיט דער צייט
האט יעדעם פאלק געענדערט די דאזיגע לענדען אויף זיין שטיי־
גער, לויט זיינע בעזונדערע רעליגיעזע בענריפען און די אום־
שטענדען פון זיין לעבען. איבערהויפט האבען זיי זיך געענדערט
ביי יענע עברים פון אברהמ'ס קינדער, וועלכע זיינען צולעצט דער־
נאנגען צו א גלויבען אין איין גאט און האבען זיך אבגעטיילט
פון זייערע קרוב'ישע פעלקער, וועלכע זיינען פערבליבען געצענדיג־

צו וועלכען גאָט האָט פערבאטען זיך אָנצוריהרען. די שלאָנג האָט פערזיכערט אז וואָן די מענשען וועלען פערזוכען די פרוכט פון דעם עץ־הדעת, וועלען זיי וויסען אלץ אין דער וועלט און וועלען פערשטעהן גוטס און שלעכטס גלייך מיט גאָט. חוה האָט ניט געקענט בייקומען איהר נייגעריגקייט און האָט אָבגעריסען עטליכע שפהנע פירות פון דעם פארוועהרטען בוים און האָט זיי אויפגעגעסען. נאָכדעם האָט זי עס געגעבען אדמ'ן — און ער האָט אויך געגעסען. און פלוצלונג האָט זיך ביי זיי ביידען ווי די אויגען געעפענט, און זיי האָבען אָנגעהויבען צו פערשטעהן דאס, וואס זיי האָבען פריהער ניט פערשטאנען. זיי האָבען צום ערשטען מאָל דערזעהן אז זיי זיינען נאקעט אין זיי האָבען זיך באלד אויפגענייהט גארטלען פון פייגענבלעטער. מורא האָבענדיג פאר דער זינד וואס זיי זיינען בעגאנגען האָבען זיי זיך בעהאלטען צווישען די בוימער פון גארטען, נאָר באלד האָט אדם דערהערט גאָט'ס קול וואס האָט געופען: „ווא ביסטו?" און אדם האָט געענטפערט: „איך האָב נעהערט דיין שטים אין גארטען און האָב מיך געפארכט, ווייל איך בין נאקעט און האָב זיך בעהאלטען". און גאָט האָט געפרעגט: „ווער האָט דיר געזאגט אז דו ביסט נאקעט? צי האָסטו געגעסען פון דעם בוים וואס איך האָב פערזאָגט דו זאלסט פון איהם ניט עסען?" און אדם האָט מודה געווען אז ער האָט געגעסען פון די פרוכט, וואס די פרוי האָט איהם געגעבען. חוה האָט זיך פערענטפערט אז די שלאנג האָט זי איבערגערעדט. דאן האָט גאָט פערשאלטען די שלאנג, און צו חוה'ן האָט ער געזאגט: „איך וועל גרויס מאכען דיין טרויער; מיט שמערצען וועסטו קינדער געבעהרען און דיין מאן וועט געוועלטיגען איבער דיר." און אדם'ן האָט גאָט געזאגט: „פארפלוכט זאל זיי ערד פון דיינעטוועגען. מיט צער וועסטו עסען פון איהר אלע טעג פון דיין לעבען. מיט דעם שווייס פון דיין געזיכט וועסטו עסען ברויט, ביז דו וועסט זיך צורקקעהרען צו דער ערד פון וועלכער דו ביזט גענומען, וואָרום דו ביזט שטויב, און צו שטויב וועסטו זיך אומקעהרען". און אזוי זיינען די מענשען פאר זייער ערשטער זינד פאר'משפט געווארען אויף אייביג צו מיה און ליידען. גאָט האָט מעהר ניט געוואלט לאָזען אדמ'ען און חוה'ן אין ערדן, האָט ער זיי פון דאָרט ארויסגעטריבען.

איז אויף העברעאיש „אדמה". און אזוי האָט נאָט אין זעקס טעג בעשאפען די גאנצע וועלט, די גאנצע נאטור — די לעבעדיגע און ניט־לעבעדיגע. אויפ'ן זיבעטען טאָג, דערצעהלט דער חומש, האָט נאָט גערוהט פון זיין גאנצער ארבייט וואס ער האָט געטהאָן. דעריבער איז דער זיבעטער טאָג פון דער וואָך, שבת, ער היום ביי אידען א טאָג פון רוה און מנוחה.

אז נאָט האָט בעשאפען דעם מענשען האָט ער איהם בעזעצט אין עדן, א פראכטפולע געגענד אין מזרח, וואס וועט בעוואסערט פון פיער טייכען (מעסאפאטאמיען). דאָ האָט אדם הראשון געלעבט אין א גאָרטען אין וועלכען עס זיינען געוואקסען פרעכטיגע פרוכטבוימער. אין מיטען גאָרטען זיינען געוואקסען צוויי בוימער, — איינס האָט געהייסען „עץ החיים", דאס בוים פון לעבען, דאָס צווייטע — „עץ הדעת", דאס בוים פון וויסען. און נאָט האָט נעזאגט צו אדמ'ן: „פון אלע בוימער פון גארטען מעגסטו עסען, אבער פון דעם בוים פון וויסען גוטס און שלעכטס זאָלסטו נישט עסען."

גליקליך און זאָרגלאָז האָט אדם געלעבט אין גן־עדן, אבער ער איז נעוועזען איינזאם. דאן האָט נאָט נעזאגט: „עס איז ניט גוט דעם מענשען צו זיין אליין. איך וועל בעשאפען א הילף קענען איהם." און איינמאָל, וועו אדם איז שטארק געשלאָפען, האָט נאָט ארויסגענומען א ריפ פון זיין זייט. דעם אפענעם ארט האָט ער פערצוויגען מיט פלייש און הויט, און פון דעם ארויסגענומענעם ביין האָט ער בעשאפען די פרוי. און נאָט האָט געבראכט די פרוי צו אדמ'ן. וועו אדם האָט זי דערזעהן האָט ער נעזאגט: „דאס איז ביין פון מיינע ביינער, און פלייש פון מיין פלייש." די ערשטע פרוי האָט געקראגען דעם נאָמען חוה, דאָס הייסט, די מוטער פון אלעם לעבעדיגען, און אדם און חוה האָבען געלעבט צוזאמען אין גן־עדן. זיי האָבען געלעבט גליקליך ווי קינדער, זיינען נענאנגען נאקעט און האָבען זיך נאָר ניט געשעהמט מיט זייער נאקעטקייט.

נאָר דאָס גליק פון די ערשטע מענשען — דערצעהלט דער חומש וויייטער — האָט ניט לאנג געדויערט. די בייזע שלאנג האָט געטומען איינרעדען חוה'ן צו פערזוכען פון די פרוכט פון עץ־הדעת,

פון למך, תובל קין, האָט ערפונדען די קונסט פון שמיערען כלים פון קופער און אייזען. חוץ קינ'ן און הבל'ן האָט אדם געהאט א דריטען זוהן מיט'ן נאָמען שת. פון איהם איז אויך ארויסגעקומען א רייהע דורות. דער מענשליכער מין איז זיך אלץ מעהר און מעהר צעוואקסען, אבער ס'איז נאָך ניט געווען קיין גערעכטער צוזאמענלעבען צוויישען די מענשען. אין די בעציהונגען צוויישען מענש און מענש איז ניט געווען קיין אמת און יושר, און עס האָט געהערשט נאר די גראבע קראפט. דער שטאַרקער האָט אונטערדריקט און בעליידיגט דעם שוואכערען, די מרות פון די מענשען זיינען געווען וויילד און פערדארבען.

§4. דער מבול. זעהענדיג די פערדאָרבענקייט פון די ערשטע מענשען האָט גאָט בעשלאָסען זיי צו פארטילגען פון דער ערד כדי צו מאכען פלאַץ פאר א נייעם און בעסערען מין מענשען. אין יענער צייט האָט שוין געלעבט דער צעהנטער דור נאָך אדם'ן. צוויישען זיי איז געווען בלויז איין עהרליכער מענש, מיט'ן נאָמען נח. און גאָט האָט אנטפלעקט צו נח'ן, אז ער וויל אומברענגען אלע בעוואוינער פון דער ערד דורך א מבול אדער פערפלייצונג, און ער האָט איהם געגעבען אן עצה ווי אזוי זיך צו רעטען. „מאך זיך" — האָט גאָט געזאגט צו נח'ן — „א גרויסען, הילצערנעם קאסטען. צוטיל איהם אינוועניג אויף קאמערען און גיעה אריין אהין, דו מיט דיין הויזגעזינד, און נעהם מיט זיך אויך אריין צו פאָר פון יערער לעבעדיגער בעשעפענישע. דער־נאָך גרייט אן שפייז פאר דיר, פאר דיין הויזגעזינד און פאר אלע חיות אין דער תבה." און נח האָט אזוי געטהאָן.

באלד נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבען דער שרעקליכער מבול: גאנצע פערציג טעג און פערציג נעכט האָט נעגאָסען רעגען אָהן אויפהער. די ערד איז בערעקט נעוואָרען מיט א הויכען וואסער און נח'ס תבה האָט זיך אויפגעהויבען און איז נעשוואומען אויפ'ן אויבערפלאַך פון דעם וואסער. יערע לעבעדיגע זאך אויף דער ערד איז אומגעקומען אין דעם מבול. גערעטעט האָבען זיך נאָר די איינוואוינער פון דער תבה. דאן האָבען די רעגענס אויפגעהערט. דאָס וואסער האָט אנגעהויבען אָבצופאלען, און די תבה האָט זיך אָבגעשטעלט אויף די הויבע בערג אררט. נח האָט גע־

און זיי האָבען איצט געמוזט בעארבייטען די ערד און לעבען דורך דער מיה פון זייערע הענד.

§3. אדמ׳ס קינדער. אדם און חוה האָבען געהאט צוויי זיהן. דעם עלטערען האָט מען גערופען קין, און דעם איינגערען הבל. קין האָט זיך פערנומען מיט ערד ארבייט און הבל איז געוועז א פאסטוך. איינמאל האָבען ביידע ברידער געבראכט קרבנות צו גאָט; קין האָט געבראכט פאר א מתנה א הויפען פרוכט פון דער ערד, און הבל האָט געבראכט פון די בעסטע שאָף פון זיין סטאדע. גאָט איז בעסער געפעלען געוועז די אויפפיהרונג פון דעם קלענערען ברודער, האָט ער זיך געוואנדט צו ׳הבל׳ן און צו זיין מתנה, און צו קינ׳ן און צו זיין מתנה האָט ער זיך ניט געקעהרט. דאָס האָט קינ׳ן שטארק געערגערט און ער האָט דערפיהלט א קנאה צו זיין ברודער. איינמאל וועז די ברידער זיינען געוועז אליין אין פעלד איז קין בעפאלען הבל׳ן און האָט איהם דער׳הרג׳עט. דאן האָט דער זינדער קין דערהערט גאָט׳ס קול: „וואו איז דיין ברודער הבל?" „איך וויים ניט" האָט קין געענטפערט, „השומר אחי אנכי, בין איך מיין ברודער׳ס היטער?" אבער גאָט, וויסענדיג אלץ, האָט איהם געזאגט: „וואס האָסטו געטהאן? די שטימע פון דיין ברודער׳ס בלוט שרייט צו מיר פון דער ערד ארוים. אצינד ביסטו פארפלוכט. די ערד וועט דיר מעהר איהרע פרוכט ניט געבען, נע ונד וועסטו זיין און פון קיין רוה וועסטו ניט ווי־סען". קין האָט חרטה געקראָגען און געזאָגט: „צו גרוים איז מיין זינד צו פערצייהען. אבער דו פארטרייבסט מיך פון מיין לאנד, איך וועל זיך מוזען וואנלען אומעדום און יעדער וואס וועט מיך בעגעגנען קען מיך הרג׳ענען." דאן האָט גאָט ארויפגעלעגט אויף קינ׳ן א צייכען, אז קיינער וואס וועט איהם בעגעגנען זאָל איהם קיין בייז ניט טהאָן.

אין דער געשיכטע פון קין מיט הבל׳ן וועלט פארגעשטעלט דער קאמפף צווישען דעם איינגעזעסענעם ערד־ארבייטער און דעם וואנדערנדען פאסטוך. קינ׳ס קינדער האָבען זיך אלץ מעהר און מעהר איינגעווהנט צו אן איינגעזעסענעם לעבען אין דערפער און שטעדט. איינער פון קינ׳ס אבשטאמונג, יובל, דער זוהן פון למך, האָט ערפונדען די הארף און די פייפעל, און א צווייטער זוהן

עפענט דעם פענסטער פון זיין תבה און האָט ארויסגעלאָזט צוערשט די ראב און דערנאָך די טויב. די פויגלען פלענען אוועקפליהען און קומען צוריק צופליהען, ווארום זיי האָבען ניט געהאט אויף וואָס זיך אנידערצושטעלען כל זמן דאָס וואסער איז נעשטאנען אויף דער ערד. איינמאָל, וועו די ארויסגעשיקטע טויב האָט זיך מעהר ניט אומגעקעהרט צום קאסטען, האָט נח פערשטאנען אז דער מבול איז פאראיבער און עס האָט זיך נעוויזען יבשה. איז ער ארויס פון דער תבה צוואמען מיט זיין משפחה און האָט אויך ארויסגעפיהרט די לעבענגעבליבענע חיות. וועו נח איז ארויס פון דער תבה האָט ער אויפגעבויט א מזבח, און האָט נעבראכט אויף איהם א קרבן צו גאט עטליכע חיות, אלס צייכען פון דאנקבארקייט וואס זיי זיינען גערעטעט געווארען פון דעם מבול. נאָט איז נעפעלען געווארען נח'ס פרומקייט. האָט ער פערשפראכען נח'ן אז ער וועט שוין מעהר קיין מבול ניט ברענגען אויף דער ערד פאר די זינד פון די מענשען, און האָט אנגעצייגט אויף דעם רעגענבויגען, וועלכער ווייזט זיך אפטמאל אין די וואָלקענס נאָך א רענען, אלס סמן פון אייביגען פריעדען מיט די מענשען. נאָט האָט געבענשט נח'ן מיט זיינע קינדער און האָט געזאגט צו זיי: „פרוכפערט זיך און מעהרט זיך און פילט אָן די ערד. און אייער מורא און אייער שרעק זאָל זיין אויף אלע חיות פון דער ערד און אלע פויגעל פון הימעל; יעדע זאך וואס לעבט זאָל זיין פאר אייך צום עסען, ווי גרינס און גראז גיב איך אייך דאָס אלץ. נאָר ניט פערגיסט מענשליך בלוט, ווארום אין דער געשטאלט פון גאָט איז דער מענש בעשאפען."

§5. דער דור הפלגה. נח האָט געהאט דריי זיהן: שם, חם און יפת. זיי האָבען זיך נערעטעט פון דעם מבול אין דער תבה צוואמען מיט זייער פאָטער. נאָכ'ן מבול האָט נח מיט זיינע קינדער אָנגעהויבען בעארבייטען די ערד און פלאנצען ווייגשטאקען. מיט דער צייט האָבען נח'ס זיהן געהאט קינדער און קינדסקינדער און דער מענשליכער מין האָט זיך וויעדער אמאָל אָנגעהויבען פארמעהרען. ביסלעכווייז זיינען אויסגעוואקסען צאלרייכע פאמיליען; די נאָהנטע קרוב'ישע פאמיליען פלענען זיך פעראייניגען אין משפחות אדער שבטים. פון אָנפאנג האָבען די שבטים געלעבט

דער מבול.

האָט ער נענומען אלע זיינע קינדער און איינענע און האָט איבער־
געוואנדערט מיט זיי אין צפון — קיין חרן, דאס לאנד פון די
ארמים. דאָ איז דער אלטער תרח אין ניכען געשטאָרבען און
זיינע אבגעשטאמטע האָבען זיך צוטיילט: די פאמיליע פון זיין
זוהן נחור איז געבליבען אין ארם און האָט זיך צומישט מיט די
ארמים, אָבער תרח'ס אנדערער זוהן, אברהם, האָט נענומען זיין
וויב שרה, זיין פּלימעניק לוט און אנדערע קרובים, און האָט אוי־
בערגעוואנדערט מיט זיי אין שכנ'ישען כנען (פאלעסטינא). דאָ
האָט מען די איינוואנדערער א נאָמען נעגעבען עברים, ד. ה. די
וואס זיינען נעקומען מעבר הנהר, פון אויף יענער זייט טייך. און
דער דאָזיגער נאָמען איז געבליבען פאר אלע זייערע שפעטערדיגע
דורות.

אברהם, דער פאטער פון אידישען פאָלק, האָט נעגלויבט אין
אן אייניגען גאָט, אלהים, דער בעשעפער פון הימל און ערד. די
מסורה דערצעהלט אז גאָט אליין האָט נעהייסען אברהמ'ן נעהן קיין
כנען, זאָגענדיג צו איהם: „געה דיר פון דיין לאנד און פון דיין
געבורטס־אָרט און פון דיין פאָטער'ס הויז צו דעם לאנד וואס איך
וועל דיר וויזען, וואָרום דארט וועט פון דיר ארויסקומען א גרוים
פאָלק."

די אידישע איינוואנדערער האָבען זיך אין כנען בעשעפטיגט
מיט פיהצוכט. זיי פלענען וואנדערען איבער'ן לאנד און פלענען
אויפשלאָגען זייערע נעצעלטען — אמאל דאָ, אמאל האָרט. וועו
דעם גאנצען שבט פלענט ווערען ענג אויף איין ארט, פלענען זיי
זיך צוטיילען אין גרופען און זיך בעזעצען אין פערשיידענע ער־
טער. אויף דעם אופן האָט זיך פון אברהמ'ס פאמיליע אָבגעטיילט
די פאמיליע פון זיין פּלימעניק לוט. ביידע פאמיליעס האָבען
געהאט א סך נעצעלטען אין גרויסע הערדען שאָף. אָפט פלענט
צווישען די פאסטוכער פון אברהם און לוט פּאָרקומען קריעג איבער
וויידע. דאן האָט אברהם נעזאָגט צו לוט'ן: „אונז איז ענג צו וואוי־
נען צוזאמען, לאָמיר זיך צוגעהן אין בעזונדערע זייטען." און לוט
האָט אזוי נעטהאָן: ער איז אוועק מיט זיינע מענשען און סטא־
דעם צו די ברעגען פון טויטען ים, וואו עס האָט זיך נעפונען די
שטאָדט סדום, און אברהם האָט אויפגעשטעלט זיינע נעצעלטען נע־

פרייהלִיך צווישען זיך, ווי איין גרויסע הויזגעזינד, און האָבען אלע נערעדט איין שפראך. נעלעבט האָבען זיי גרעסטענטיילס אין טאָל שנער, אין בבל.

איינמאָל — דערצעהלט דער חומש — האָבען די איינוואוי־נער פון טאָל זיך ענטשלאָסען אויף א געוואנטער זאך. זיי האָ־בען נענומען בויען א שטאָדט, און אין מיטען שטאָדט האָבען זיי געוואלט אויפשטעלען א הויכען טהורם, וואס זיין שפיץ זאָל דער־גרייכען צום הימעל. „דערמיט, — האָבען זיי געזאָגט, — וועלען מיר זיך מאכען א צייכען, מיר זאָלען ניט צושפּרייט ווערען אי־בער'ן גאנצען פון דער ערד". אבער גאָט האָט צושטערט זייער מחשבה. ער האָט צומישט די שפּראך פון די אלע מענשען און גע־מאכט זיי זאָלען רעדען פערשיידענע שפּראכען, אזוי אז איינער האָט אויפגעהערט צו פערשטעהן דעם אנדערען'ס לשון. דע־מאָלט האָבען די מענשען נעמוזט אבשטעלען דאָס בויען און זיינען זיך צוגאנגען אין פערשיידענע זייטען. די שטאָדט, וועלכע זיי האָבען אָנגעהויבען בויען, האָט מען נאָכדעם גערופען בבל, ד. ה. צומישונג. פון בבל האָבען זיך די מענשען בעזעצט אין פער־שיידענע לענדער און אָנגעהויבען צו לעבען אלס בעזונדערע פעל־קער. יעדעס פאָלק האָט נערעדט זיין אייגענע שפּראך. לויט די אידישע לעגענדען האָבען זיך אלע פעלקער צוצווייגט פון נח'ס דריי זיהן. פון שם זיינען ארויסגעקומען די פעלקער, וואס האָבען גע־וואוינט אין מערב־אזיען און וואס ווערען אָנגערופען אויף נאָמען פון זייער פאטער, סעמיטען; צום ביישפּיעל: די אסיריער, אראמעער, אידען און אראבער; פון חם זיינען ארויסגעקומען די מצריים, די כושים, און אנדערע אזיאטישע און אפריקאנישע פעל־קער, און פון יפת האָבען אבגעשטאָמט די עלטערען פון די אייראָ־פּאישע פעלקער.

§6. דער פאטער פון אידישען פאָלק — אברהם; די איבערוואנדערונג פון כנען. דאָס אידישע פאָלק האָט זיך אויס־געשיידט פון דער גאנצער סעמיטישער ראסע אויף פאָלגענדען אופן: איינער פון שם'ס אבשטאמונג מיט'ן נאָמען תרח האָט געלעבט אין אור, א שטאָדט אין בבל, ער מיט זיינע זיהן, אייניקלעך און אנדע־רע קרובים. וועו תרח'ן איז שווער געווארען צו וואוינען אין בבל,

רמשק, ארם, האָט בעפרייט לוט'ן און די אנדערע נעפאנגענע און האָט אָבגענומען אלץ וואס די באביל׳אנער האָבען אָנגערויבט אין סדום. דער קעניג פון סדום האָט זיך זעהר דערפרעהט און האָט פֿאַרגעלעגט אברהמ'ן ער זאל זיך, אלס זיעגער, נעהמען די אומגע־קעהרטע רויב. נאָר דער ארענטליכער אברהם האָט געזאָגט: „איך שווער ביי גאָט אז איך וועל ניט נעהמען אפילו א פֿאָדעם אדער א שוך־בענדעל, חוץ דאָס וואס איז אווענ אויף שפּייז פֿאר מיינע קריעגער". דיעזער נצחון פון אברהמ'ן, זיין עהרליכקייט און נוטס־קייט האָבען זיין נאָמען בעריהמט געמאכט איבער גאנץ כנען.

נאָר עס איז ניט בעשערט געווען אז סדום און די ארומיגע שטעדט זאָלען לאנג דויערען נאָכדעם ווי זיי האָבען זיך מיט אברהמ'ס הילף בעפרייט פון פרעמדען יאָך. אין יענע שטעדט — דערצעהלט דער חומש — זיינען די מענשען געווען זעהר זינדיג און שלעכט, און זיינען געווען אריינגעטהאָן אין רציחות, רויב און אויסגעלאסענקייט. האָט גאָט אנטפלעקט אברהמ'ן אז אויף די זינדיגע איינוואוינער פון סדום און די ארומיגע שטעדט וועט אין גיכען קומען א שרעקליכער חורבן. האָט אברהם אָנגעפאנגען צו בעטען גאָט, ער זאל זיך מרחם זיין אויף די סדום לייט, צווישען וועלכע עס זיינען אפשר פאראן אויך עהרליכע מענשען. און גאָט האָט איהם געזאגט: „אויב איך וועל געפינען אין סדום פופציג עהרליכע לייט וועל איך שוינען די גאנצע שטאָדט פון זייערטוו־גען". אברהם האָט ג׳פועל׳ט ביי גאָט ער זאל שוינען די שטאָדט אפילו וען עס וועלען זיך אין איהר נעפינען בלויז צעהן עהרליכע לייט. נאָר אפילו צעהן ארענטליכע מענשען האָבען זיך אויך ניט נעפונען אין דער פערדאָרבענער שטאָדט. לוט איז אָנגעזאָגט גע־ווארען וועגען דעם אומגליק וואס דארף קומען אויף סדום, איז ער מיט זיין פאמיליע שנעל אוועק פון שטאָדט. דאן האָבען זיך א גאָס נעטהאָן פון הימעל שטראָמען שוועבעל און פייער אויף סדום, עמורה און די ארומיגע שטעדט. די שטעדט זיינען פערברענט גע־ווארען, די מענשען זיינען אומגעקומען, און די גאנצע געגענד איז פערוואנדעלט געווארען אין א טרויעריגער וויסטענייש. (לויט דער לעגענדע איז עס די וויסטענייש וואס רינגעלט ארום ביז היינטיגען טאָג די בריגען פון דעם נעזאלצענעם אדער טויטען ים). לוט

בען דיר שטאדט חברון, ביים פליין ממרא. דא האט ער נעשלאסען א בונד מיט די דאָרטיגע הערשער פון די אמורים און נעלעבט פריעדליך אלס דער עלטסטער, אדער פאטריארך, פון דעם קליינעם וואנדערנדען שבט פון די עברים, אדער העברעער.

§7. די העלדישע מעשים פון אברהם און דער אונטער־גאנג פון סדום. דאס פריעדליכע לעבען פון אברהמ'ן פלענט אפט נעשטערט ווערען דורך אומגליקען און אונרוהען. איינמאל איז אין כנען אָננעשטאנען א הונגער: עס איז ניט נעווען קיין ברויט פאר די כענשען און קיין פיטער פאר די פיה. אברהם איז נעצוואונגען נע־ווען זיך אריבערצוקלייבען אויף א צייט אין די שכנ'ישע נענעדען פון מצרים. דא איז אברהמ'ס פאמיליע פארגעשטאנען א גרויסע סכנה: דעם ענגיפטישען קעניג פרעה איז נעקומען א נעראנק צו־צונעהמען ביי אברהמ'ן זיין שענע פרוי שרה. און ער האט זי שוין טאקע נעבראכט צו זיך אין פאלאץ. נאר דא איז פלוצלונג דער קעניג און זיינע הויזמענשען קראנק נעווארען אויף א הויט אויסשלאג: אויפ'ן לייב ביי זיי זיינען נעווארען נעשווירען און וואונדען. דער קעניג האט נעזעהן אין דעם א שטראף פון גאט פאר רויבען א פרעמדע ווייב, האט ער אבנגעשיקט שרה'ן צוריק צו איהר מאן און האט זיי נעהייסען פארלאזען מצרים. האט אברהם מיט זיין פאמיליע זיך אומגעקעהרט קיין כנען.

אין ניכען האט אברהם און זיינע מענשען נעראטפט מלחמה האלטען מיט די באבילאנער, די הערשער פון אזיען. די מלכים פון סדום און פון נאך פיער כנענ'ישע שטעדט אויפ'ן ברעג פון טויטען ים זיינען נעווען אונטערטעניג צו די שטארקע מלכים פון עילם און בבל. איינמאל האבען די כנענ'ישע מלכים מורד נעווען און בעשלאסען מעהר ניט צו זיין אונטערווארפען צו די פרעמדע. דאן האבען די מלכים פון עילם און בבל זיך אריינגעריסען מיט א חיל אין כנען, און זיינען בעפאלען די איינוואוינער פון סדום און די שכנ'ישע שטעדט. די זיענער האבען פארנומען א סך רויב און האב־בען אויך אוועקגעפיהרט נעפאנגען אברהמ'ס פלימעניק, לוט, וועל־כער האט נעוואוינט אין סדום. וועז אברהם האט זיך דערפון דער־וואוסט, האט ער נענומען א מחנה פון עטליכע הונדערט מאן און האט זיך נעלאזט לויסען נאכ'ן שונא. ער האט זיי אננעיאגט אין

בעלזידינען ישמעאל'ן, נאר ער האט געמוזט טהאן שרה'ס פער־
לאנג. האט ער נעהייסען הגר'ן אוועקגעהן מיט ישמעאל'ן פון זיין
הויז, און האט איהר נעגעבען אוים'ן וועג ברויט און א לאגעל מיט
וואסער. הגר איז מיט איהר זוהן אוועק אין מדבר און האט
דאָרט פערבלאנדזעט. דאם וואסער פון לאגעל האט זיך אויס־
נעלאזט און זיי האבען ניט נעהאט וואס צו טרינקען. דאן האט
הגר איבערגעלאזט איהר קינד אונטער א קוסט און האט נעזאגט:
„איך וויל ניט זעהן ווי אזוי מיין קינד וועט אויסגעהן פון דורשט".
און אליין האט זי זיך נעזעצט פון ווייטענס און האט זיך ביטער
צעוויינט. פלוצלונג האט זי דערהערט די שטימע פון א מלאך
פון גאט: „וואס איז דיר, הגר? ניט האב קיין מורא: גאט
האט דערהערט די שטימע פון דיין קינד. הויב אויף דיין זוהן און
פיהר איהם פאר דער האנד, וואורום איך וועל איהם מאכען פאר א
גרויס פאלק." הגר האט אויפגעהויבען די אויגען און האט באלד
דערזעהן א ברונען מיט וואסער. זי איז אוועק, האט אנגעפילט דעם
לאגעל מיט וואסער און האט אנגעטרונקען איהר זוהן. ישמעאל איז
געבליבען וואוינען אין מדבר. ער איז נעוואָרען א פלינקער רייטער
און בויגענשיסער. ח' קינדער און אבנעשטאמטע פון ישמעאל'ז
האבען אומגעוואנדערט אין דעם אראבישען מדבר צו דרום זייט
פון פאלעסטינא. ישמעאל ווערט גערעכענט פאר דעם פאטער פון
די אראבער.

§9. אברהמ'ס נסיון, די עקדה. אין יענער צייט האט זיך
אברהם איבערגעצויגען פון חברון אין דער שטאדט גרר, אין דרום־
מערב פון פאלעסטינא. לעבענדיג דא צווישען געצענדיענער איז
ער דאך געבליבען טריי דעם גלויבען אין אן אייניגען גאט. אייני־
מאל האט גאט נעוואלט אויספרובען אברהמ'ן און האט צו איהם
נעזאגט: „נעהם דיין זוהן, דיין אייניגען, וואס דו האסט ליעב,
יצחק'ן, און געה אין דעם לאנד מוריה, און ברענג מיר איהם דאָרט
פאר א קרבן אויף איינעם פון די בערג וואס איך וועל דיר זאגען."

שווער איז נעווען אברהמ'ן צו דערפילען דעם דאזיגען פער־
לאנג פון גאט, אבער ער האט ניט נעוואלט עובר זיין אויף גאט'ס
וואָרט. איז ער אויפגעשטאנען בעגינען צו טאגען, האט אנגעזאַ־
טלט זיין עזל, האט מיטגענומען יצחק'ן און זיך נעלאזט אין וועג

מיט זיין פאמיליע זיינען אוועק אין די בעי"נ. דאָ האָבען זיינע טעכטער נעבאָרען צוויי זיהן: מואב און בן־עמי. די זיהן זיינען געווען די פאָטערס פון די צוויי פעלקער: מואב און עמון, וועלכע זיינען אין שפעטערע צייטען אויסגעוואקסען אין בעוונדערע מלוכות, צו מזרח זייט פון ירדן.

§8. ישמעאל און יצחק. אברהם און זיין ווייב שרה זיינען שוין געווען זעהר אלט און קיין קינדער האָבען זיי נאָך ניט געהאט. לויט דעם מנהג פון די מזרח לענדער האָט אברהם געהאט נאָך א ווייב, אייגע פון זייגע דיענסטען, די עגיפטין הגר. הגר האָט איהם געבאָרען א זוהן מיט'ן נאָמען ישמעאל, נאָר ניט דעם זוהן איז בעשערט געווען צו ווערען דער יורש פון אברהמ'ן און דער פאטריארך פון דעם שבט עברים. וואָרום וועו אברהם איז שוין כמעט הונדערט יאהר אלט געווען — דערצעהלט דער תנ"ך — האָט איהם נאָט אָנגעזאָגט אז אין ניכען וועט ביי איהם געבאָרען ווערען א זוהן פון שרה'ן. אברהם האָט זיך נעוואונדערט און נעטראכט: צי קענען ביי א הונדערט יעהריגען זקן געבאָרען ווערען קינדער, און צי קען די ניינציג יעהריגע שרה נאָך נעבעהרען? נעלאכט האָט אויך שרה, וועו איינמאל זיינען צו זיי אין נעצעלט גיקימען דריי געהיימניספולע וואנדערער און האָבען איהר פאָראויסגעזאגט אז אין א יאהר ארום וועט זי האלטען אויך די הענד איהר אייגענעם זוהן. אָבער די נבואה איז מקוים געווארען: אין א יאָהר ארום האָט שרה געבאָרען א זוהן, וועלכען מען האָט א נאָמען גענעבען יצחק. אויפ'ן אכטען טאָג האָט מען דאס קינד מל געווען. דאָס זעלבע האָבען נאָך פריהער געטהאָן אברהם און אלע זכרים פון זיין פאמיליע, אלס סמן פון אייביגען בונד צווישען גאָט און דעם אידישען פאָלק. פון יענער צייט אָן וועדט דאָס זעלבע געטהאָן ביז היינטיגען טאָג מיט אלע ניי געבאָרענע אינגלעך ביי אידען.

אין זיין קינדהייט פלעגט יצחק ליעב האָבען זיך שפיעלען מיט זיין ברודער ישמעאל'ן. אָבער שרה'ן איז ניט געפעלען געווען וואס איהר זוהן און דער זוהן פון דער דיענסט וועדען אויפגעצויגען ווי צוויי גלייכע יורשים פון אברהמ'ן. האָט זי געפאָדערט פון איהר מאן, ער זאל ארויסטרייבען פון זיין הויז ישמעאל'ן און זיין מוטער הגר. אברהמ'ן האָט זעהר באנג געטהאָן וואס ער דארף

וועסטו אויסקלייבען א ווייב פאר מיין זוהן." אליעזר האָט נע־ שווארען, האָט נענומען צעהן קעמלען, האָט זיי אָנגעלאָדען מיט אלדאָם גוסם און איז אוועק קיין ארם, ד. ה. מעסאָפּאָטאָמיען. אין א קורצער צייט ארום איז ער אָנגעקומען אין דער שטאָדט וואו עס האָבען נעוואוינט אברהמ'ס קרובים, פון זיין ברודער נחור'ס צד.

הינטערן שטאָדט, ביים ברונען, האָט זיך אליעזר אָבגעשטעלט מיט זיינע קעמלען. דער טאָג האָט זיך שוין נענייגט צום אונטער־ גאַנג און עס האָט זיך דערנעהנטערט די שטונדע וועז די מיידלעך פון שטאָדט פלענען ארויסגעהן צום ברונען שעפּען וואסער. אליעזר איז געבליבען וואַרטען ביז די מיידלעך וועלען ארויסקומען, און האָט ביי זיך אזוי בעשלאָסען: „איך וועל בעטען איינע פון זיי מיך אָנצוטרינקען, און אויב זי וועט אָנטרינקען ניט נאָר מיך, נאָר אויך מיינע קעמלען, וועל איך ווייסען אז די האָט גאָט בעשערט פאר א ווייב צו יצחק'ן." פלוצלינג איז אָנגעקומען א יונגע מיידל מיט א קרוג אויף איהר אקסל. זי איז ארונטער צום ברונען, האָט אָנגעשעפּט דעם קרוג מיט וואסער און האָט נענומען ארויפגעהן. איז איהר אליעזר אנטקעגען גאַלאָפען און האָט איהר נעזאָגט: „לאָז מיר זיך אָנטרינקען פון דיין קרוג". דאָס מיידל האָט שנעל ארונטערגעלאָזען דעם קרוג פון אקסל, האָט נעגעבען אליעזר'ן זיך אנטרינקען און האָט נעזאָגט: „איצט וועל איך אויך אָנשעפּען פאר דיינע קעמלען צו טרינקען". און אראפּגעזאָגדיג זיך וויעדער צום ברונען האָט זי אָנגעשעפּט וואסער פאר די קעמלען. מיט לויבשאפט האָט אברהמ'ס טרייער דיענער געקוקט אויף דער גוטער מיידל. וועז זי האָט אָנגעטרונקען אלע קעמלען, האָט ער ארויסגענומען א גאָלדענעם אויררינגל און צוויי פינגערלעך, האָט עס דערלאָנגט דער מיידל, און האָט איהר געפרעגט: „זאָג מיר וועמעס טאָכטער ביסטו, און צי איז אין דיין פאָטער'ס הויז פּאַראן א פּלאַץ פאר אונז איבערצונעכטינען?" דאָס מיידל האָט געענטפערט, אז זי איז רבקה, די טאָכטער פון בתואל און אן אויי־ניקל פון נחור, און אז עס איז אין זייער הויז פּאַראן אַרט צו נעכ־ טינען און נענוג שפּייז פאר די פיה.

דא איז רבקה אוועקגעלאָפען אהיים און האָט דערצעהלט איהר מאמער וועמען אלץ וואס איז געשעהן. איז רבקה'ס ברודער, לבן,

אריין צום אָנגעצייגטען אָרט. יצחק האָט געמיינט אז זיין פאטער וועט ברענגען פאר א קרבן א שעפס אדער א בארַאן. וועז אברהם האָט אין צוגעגרייט אלץ צו ברענגען דעם קרבן, האָט איהם יצחק געפרעגט: „אָט איז דאָס פייער און דאס האָלץ, אוז וואו איז דער שעפס פאר דער עולה?“ אברהם האָט שווייגענדיג געגומען זיין זוהן אוז איהם געבונדען, האָט איחם אוועקגעלענט אויפ'ן מזבח אויף דעם האָלץ, אוז האָט שוין אויסגעשטרעקט זיין האנט מיט'ן מעסער, נאָר אין דעם אויגענבליק האָט ער דערהערט א קול פון הימעל: „אברהם, אברהם, זאָלסט ניט אויסציהען דיין האנט צום אינגעל אוז זאָלסט נאָר ניט טהאָן צו איהם. איצטער ווייס איך אז דו ביסט גאָטספאָרכטיג, ווען דו האָסט ניט פערמיטען פון מיר אפילו דיין אייניציגען זוהן". וועז אברהם האָט אויפגעהויבען זיינע אויגען אָט ער דערזעהן ניט ווייט א בארַאן, וועלכער האָט זיך פארפלאנטערט מיט די הערנער אין די קוסטעס. דער גליקליכער אברהם האָט ארונטערגענומען זיין זוהן פון דעם מזבח אוז אנשטאט איהם האָט ער געבראכט דעם בארַאן פאר א קרבן צו גאָט. נאָט האָט ניט געוואלט קיין מענשליכע קרבנות, אזוי ווי עם פלעגען אין יענער צייט ברענגען די היידנישע איינוואוינער פון כנען לכבוד זייערע געצערע. מיט דער עקרה האָט ער נאָר געוואלט אויספרובען זיין ליעבלינג, אברהמ'ן, אוז ער האָט זיך איבערצייגט, אז דער אידישער פאטריארך איז איהם איבערגעגעבען מיט דער גאנצער נשמה אוז איז גרייט צו אָפּפערען אלץ אבי נאָר צו דערפילען דעם רצון פון נאָט.

§10. יצחק'ס הייראט. שרה, אברהמ'ס ווייב, איז געשטאָרבען אין עלטער פון הונדערט אוז זיבען־אוז־צוואנציג יאהר. אברהם האָט ביטער בעקלאָגט זיין ווייב אוז האָט זי מקבר געווען נעבען חברון, אין דער מערת המכפלה, אויף א חלק ערד, וואס ער האָט נעקויפט ביי די חתים. נאָכדעם האָט דער אלטער פאטריארך געגומען טראכטען וועגען געפינען א ווייב פאר יצחק'ן. האָט ער צוגערופען זיין געטרייען דיענער אוז הויז־פיהרער, אליעזר, אוז האָט איהם געזאָגט: „שוועך מיר אז דו וועסט ניט נעהמען פאר מיין זוהן א ווייב פון די כנענ'ישע טעכטער, צווישען וועלכע מיר וואוינען, נאָר די וועסט נעהן אין מיין געבורטס־לאנד אוז דאָרט

א הונגעריגער. דערזעהענדיג ביי יעקב'ן א געקעכטס פון לינזען, האָט ער איהם געבעטען ער זאָל דאָס איהם געבען צו עסען. און יעקב האָט איהם געזאגט: „פארקויף מיר דערפאר די בכורה". (עשו האָט זיך נערעכענט פאר'ן עלטערען ברודער, און דער עלטערער האָט נאָכ'ן פאָטער'ס טויט געדארפט ווערען דער עלטסטער פון דער פאמיליע). עשו האָט געענטפערט: „איך בין טויט הונגעריג, אויף וואס דארף איך די בכורה?" און יעקב האָט נעגעבען זיין ברודער זאָט אָבצועסען און עשו'ן האָט גאָר ניט באנג נעטהאָן וואס ער האָט פערקויפט זיין רעכט אויף דער בכורה פאר א טאָפ לינזען. נאָר יצחק האָט עס אזוי ווי ניט בעמערקט, און האָט זיך אויך ווייטער פערהאלטען צו עשו'ן אזוי ווי צום ערשטען זוהן. עשו פלעגט אפט ברענגען פון יאגד פרישען פאנג, פלעגט צוגרייטען דערפון געשמאקע מאכלים און עס אונטערטראָגען זיין פאטער; ער איז געוען יצחק'ס לייבלינג, און דער בעשיידענער יעקב איז געווען דער מוטער'ס לייבלינג.

וען יצחק איז געווארען אלט און איז שוין כמעט בלינד געוען, האָט ער איינמאל צוגערופען עשו'ן און איהם געזאגט: „מיין זוהן, אָט בין איך שוין אלט און איך וויס ניט דעם טאָג פון מיין טויט. נעהם דיין בויגען, געה אין פעלד, פאנג פון מיינעטוועגען א חיה און גרייט מיר צו מיין בעליעבטע שפייז, און איך וועל דיך בענשען איידער איך שטאָרב." רבקה האָט נעהערט יצחק'ס ווערטער און איהר האָט באנג נעטהאָן וואס די פאָטערליכע ברכה וועט אָנקומען עשו'ן און ניט איהר לייבלינג יעקב'ן. האָט זי עס דערצעהלט יעקב'ן און האָט איהם אן עצה נענעבען ער זאָל אויסנארען פון דעם פאטער די ברכה פריהער פון דעם ברודער. אויף דער מוטער'ס ראָט האָט יעקב גלייך געבראכט פון דער סטאדע צוויי ציגעלעך און פון זייער פלייש האָט רבקה געמאכט יצחק'ס בעליעבטען מאכל. דערנאָך האָט זי אָננעטהאָן יעקב'ן עשו'ס יאגד־קלייידער, האָט איהם בעדעקט די הענט און די האלז מיט דער פעל פון די ציגעלעך, (וואַרום עשו איז געוען א האָריגער) און האָט איהם נעהייסען אבטראגען צום פאטער די צוגעגרייטע שפייז. און יעקב איז נעקומען צום פאָטער און נעזאגט: „אָט בין איך, דיין עלטערער זוהן עשו. איך האָב נעטהאָן וואס דו האָסט מיר נעהייסען. אצינד עס אָב און

ארוים אליעזר'ן אנטקענען און האָט איהם נעבראכט אין הויז פון זיינע עלטערען. אליעזר איז נעווען גריהרט פון דיזער נאסט־פריינדשאפט און האָט דערצעהלט רבקה'ס עלטערען און איהר ברודער דעם צווייק פון זיין קומען, און האָט ערקלערט, אז נאָט אליין, זעהט אויס, האָט בעשטימט רבקה'ן צו זיין די ווייב פון איהר קרוב יצחק'ן. און בתואל און לבן האָבען נעענטפערט: „אָט איז רבקה פאר דיר, נעהם זי און זאָל זי זיין די ווייב פון דעם זוהן פון דיין האר". אליעזר האָט ארויסגענומען די זילבערנע און גילדערנע חפצים און קליידער און האָט געגעבען דער כלה, איהר מוטער און איהר ברודער. אויף מאָרגען האָבען די עלטערען געבענשט רבקה'ן און זי געלאָזט נעהן מיט אליעזר'ן קיין כנען. וועון אליעזר און רבקה זיינען צוגעפאהרען צום ארט וואו עס זיינען געשטאנען אברהם'ס נעצעלטען, האָבען זיי בעגעגענט יצחק'ן אין פעלד. וועון רבקה האָט זיך דערוואוסט ווער דאס איז האָט זי נענומען א טוך און פארדעקט איהר געזיכט. נאכער האָט יצחק אריינגעפיהרט רבקה'ן אין נעצעלט פון זיינע עלטערען און זי איז געווארען זיין ווייב, און ער האָט זי ליעב געקראָגען. אברהם האָט נאָכדעם גילעבט נאָך א קורצע צייט און איז געשטארבען אין טיעפען אלטער, צו הונדערט און פינף־און־זיעבציג יאהר. מען האָט איהם מקבר געווען נעבען שרה'ן אין דער מערת המכפלה, ביי חברון.

§11. יצחק און זיינע זיהן. נאָך אברהם'ס טויט איז יצחק נעווארען דער עלטסטער, אדער פאטריארך, פון דעם אידישען שבט. ער האָט אויך נעוואוינט אין דרום־כנען, און האָט זיך בעשעפטיגט ניט נאָר מיט פיהצוכט, נאָר אויך מיט עראַרבייט. פון זיין פרוי רבקה האָט יצחק נעהאט צוויי זיהן, א צווילינג. דעם ערשטען האָט מען נערופען עשו, און דעם אנדערען — יעקב. וועון די קינדער זיינען אונטערנעוואקסען, האָט מען אָנגעהויבען בעמערקען אז זיי אונטערשיידען זיך איינער פון אנדערען אין זייערע נייגונגען. עשו האָט ליעב נעהאט די יאגד און איז נעווען א מענש פון פעלד, און יעקב האָט ליעב נעהאט דאס רוהיגע לעבען פון דעם פאסטוך און איז נעווען א הויז־זיצער, א יושב אהל.

איינמאָל האָט זיך עשו צוריקגעקעהרט פון יאגד א מיעדער און

דערער זיך געלעגט שלאָפען און צוקאָפענס האָט ער זיך געלעגט א שטיין, און ער האָט געזעהן א וואונדערליכען חלום: עס שטעהט א לייטער, וואס זיין שפיץ דערגרייכט ביז'ן הימעל, און מלאכים געהען אויף איהם אראב און ארויף. און ער האָט דערהערט א שטימע פון גאָט: „איך בין מיט דיר און וועל דיך היטען איבעראל, און נאָכדעם וועל איך דיר אומקעהרען צו דיין פאטערלאנד." יעקב האָט זיך אויפגעכאפט און זיך געפרעהט איבער דעם פיעל פערשפרעכענדען חלום. דעם שטיין אויף וועלכען ער איז געשלאָפען האָט ער אוועקגעשטעלט פאר א דענקמאל, כדי, וועז ער וועט זיך אומקעהרען אהיים, זאל ער אויף דעם הייליגען ארט אויסבויען א הויז צו גאָט. אין שפעטערע צייטען איז אויף דעם דאָזיגען ארט געגרינדעט געווארען די אידישע שטאָדט בית־אל (גאָט'ס הויז).

נאָך לאנגע וואנדערונגען איז יעקב אָנגעקומען צו א פעלד. אין מיטען פעלד איז געשטאָנען א ברונען און ארום ברונען זיינען געווען אויסגעלעגט פאסטוכער מיט זייערע סטאָדעס שאָף. דאס איז געווען א פעלד נעבען חרן. די פאסטוכער האָבען יעקב'ן דערצעהלט אז זיי קענען זיין פעטער לבן'ן. דערווייל איז אין פעלד אָנגעקומען רחל, לבן'ס אינגערע טאָכטער, אָנצוטרינקען איהרע שאָף. דער ברונען איז געווען צוגעדעקט מיט א גרויסען שטיין, און פאר דער יונגער מיידעל איז שווער געווען דעם שטיין אראב־צונעהמען. וועז יעקב האָט פון די פאסטוכער דערהערט וועז די מיידעל איז, איז ער צוגעלאָפען צום ברונען, האָט אראבגעווארפען דעם שטיין און האָט אָנגעטרונקען רחל'ס שאָף. דאן האָט ער איהר נעזאגט אז ער איז איהר שוועסטערקינד, און ער האָט זי געקושט און איז געווען אזוי גערירט פון דער בענעגעניש, אז ער האָט זיך צע־ווייגט. רחל איז געלאָפען אהיים, און באלד איז געקומען איהר פא־טער. לבן האָט מיט פרייד בענעגענט זיין פלימעניק און איהם געבראכט אין זיין הויז. און יעקב איז פערבליבען צו וואוינען אין לבן'ס הויז.

אויסער רחל'ן האָט לבן געהאט נאָך אן עלטערע טאָכטער, לאה. לאה האָט געהאט שוואכע אויגען, אבער רחל איז געווען זעהר א שעהנע. יעקב האָט ליעב געקראָגען רחל'ן און האָט נעזאגט צו לבן'ן: „איך וועל דיר דיענען זיבען יאהר, אויב דו וועסט מיר נע־

בענש מיך." דער בלינדער יצחק האָט ארומגעטאפט זיין זוהן און מיט פערוואונדערונג נעזאָגט: „הקול קול יעקב, והידים ידי עשו, דער קול איז יעקב'ס, און די הענד—עשו'ס". דער אלטער האָט פונדעסטוועגן געגלויבט אז פאר איהם שטעהט עשו און האָט איהם געבענשט אזוי: „גאָט זאָל דיר געבען פון דעם טוי פון הימעל און פון די פעטקייט פון דער ערד, און פיעל קאָרן און ווין; עם זאָלען דיר דינענן פעלקער, און עם זאָלען זיך בוקען צו דיר קעניגרייכען, און זיי א האר צו דיינע ברידער." ווי נאָר יעקב איז ארוים האָט זיך עשו אומגעקעהרט פון דער יאגד, האָט צוגעגרייט שפייז פון זיין פאנג און האָט עם געבראכט דעם פאטער. יצחק האָט זיך דערשראָקען און געפרעגט: „ווער־זשע איז דאָ פריהער געווען און האָט צוגענומען ביי מיר די ברכה?" עשו האָט פערשטאַנען אז זיין ברודער איז איהם פערלאָפען דעם וועג און ער האָט אויסגערופען אין פערצווייפלונג: „פאָטער, צי האָסטו דען נאָר איין ברכה? בענש מיך אויך." און יצחק האָט געזאָגט: „איך האָב שוין יעקב'ן געבענשט אז ער זאָל זיין א האר איבער זיינע ברידער; און דיר וועל איך ווינשען אז דו זאָלסט זיך פערטיידיגען מיט דיין שווערד, און ווען דיין ברודער'ס הערשאפט וועט דיר ווערן שווער, וועסטו מיט מאכט אראבווארפען זיין יאָך פון דיין האלז." פון דעמאָלט אָן האָט עשו געטראָגען א שנאה צו זיין ברודער יעקב'ן. „ער האָט צוערשט אויסגענארט ביי מיר די בכורה, און נאכהער אויך די ברכה וואס איז געווען בעשטימט פאר מיר", האָט זיך עשו געקלאָגט. און ער האָט בעשלאָסען צו הרג'ענען יעקב'ן אזוי שנעל ווי דער פאטער וועט שטארבען. דערוויסענדיג זיך פון עשו'ס מחשבה, האָט רבקה געזופען יעקב'ן און איהם געזאגט: „אנטלויף צו מיין ברודער לבן אין חרן, און פערבלייב דארט ביז עס וועט נעשטילט ווערען דער צארן פון דיין ברודער." יצחק האָט אויך נעראטען יעקב'ן ער זאָל נעהן צו לבן'ן קיין מעסאפאטאמיען און דארט זיך נעפינען א ווייב פון דער אייגענער משפחה. יעקב האָט אזוי נעטהאָן און האָט זיך אוועקגעלאָזט אין ווייטען וועג אריין.

§12. יעקב אין מעסאָפאָטאָמיען. לאנג איז יעקב גענאנגען פון כנען קיין מעסאפאטאמיען. אין איין ארט אין מעסאָפאטאמיען, וואו עס האָט איהם פערכאפט די נאכט, האָט דער וואנ־

וועז לבן מיט זיינע מענשען האָבען זיי פֿלוצלונג אָנגעיאגט. לבן האָט געשטראפט יעקבֿ'ן פאר וואס ער האָט זיך ארויסגע'גנב'עט, נאָר יעקב האָט איהם געענטפערט, אז ער האָט איהם געטרויי גע־דיענט צוואנציג לאנגע יאהר, און אז איצט וויל ער זיך שוין אומ־קערן אהיים מיט זיין פאמיליע און מיט זיין עהרליך אָנגעלעבטען פערמעגען. נאָך לאנגע וכוחים זיינען זיך יעקב און לבן צוגאנגען. זיי האָבען אויפגעשטעלט נעבען ירדן א בערגל פון שטיינער, כדי אבצוצייכענען די גרעניצען פון זייער ערד, און האָבען זיך געגע־בען א שבועה קיינמאל אויפער דעם אנדערען ניט טשעפֿען. דאן האָט זיך לבן אומגעקערט קיין מעסאפאטאמיען, און יעקב האָט זיך געלאָזט קיין כנען.

§13. יעקב און זיינע קינדער אין כנען. צוריקקעהרענ־דיג צו זיין געבאָרנלאנד, האָט יעקב בערעכענט אז איהם וועט אויסקומען זיך צו בעגעגנען מיט זיין ברודער עשו'ן, פון וועל־כען ער איז אמאל אנטלאָפען, און ער האָט געוואָלט שלום מאכען מיט איהם. האָט ער געשיקט פּאָראוים שלוחים צו עשו'ן, וועלכער האָט געוואוינט אויפ'ן באַרג שעיר, איהם צו בעטען צו שליסען פריעדען מיט איהם. נאָר די שלוחים זיינען באלד געקומען צוריק און געמאלדען, אז עשו נעהט שוין אנטקעגען זיין ברודער און מיט איהם געהען פיער הונדערט מאן. יעקב האָט זיך שטאַרק דערשראָקען און האָט מתפלל געווען צו גאט ער זאל איהם בעשי־צען. דאן האָט ער צוטיילט זיינע מענשען און סטאדעס אויף צוויי מחנות. פון פאַרנט האָט ער געשטעלט די קנעכט און דיענס־טען און אייניגע סטאדעס, וועלכע ער האָט בעשטימט פאר א מתנה עשו'ן, און הינטען זיינען געגאנגען יעקבֿ'ס וויבער און קינדער מיט'ן איבערינען צוג. וועז עשו איז שוין געווען גאָר נאָהנט איז יעקב ארויסגעטראטען פאראוים און האָט זיך זיבען מאל פארנייגט פאר איהם צו דער ערד. עשו איז שטאַרק געריהרט גע־ווארען פון זיין ברודער'ס אונטערטעניקייט, און ער האָט איהם ארומגענומען און נעקושט און זיי האָבען זיך ביידע צעווויינט. די אלטע שנאה איז פערגעסען געווארען. עשו האָט זיך פון אנפאנג ענטזאגט אָנצונעהמען די מתנות פון דעם ברודער, נאָר יעקב האָט איהם שטאַרק געבעטען און ער האָט זיי גענומען. דאן האָבען זיך

בען פאר א ווייב דיין אינגערע טאָכטער רחל." לבן האָט איינגע־
שטימט און יעקב האָט אבגעדיענט ביי זיין פעטער זיבען יאהר.
ער האָט געפיטערט זיינע סטאדעס ביי טאָג און זיי געהיט ביי
נאכט; ער האָט פלייסיג געארבייט פאר זיין געליעבטער רחל, און
די זיבען יאהר דיענסט זיינען פאר איהם פערלאָפען ווי עטליכע
טעג. נאָר לבן האָט אבגענארט זיין פלימעניק. וועו די זיבען
יאהר זיינען אוועק האָט ער אנשטאט רחל'ן איהם געגעבען פאר
א ווייב איהר עלטערע שוועסטער לאה. וועו יעקב האָט זיך בע־
קלאָגט אויף דער דאָזיגער רמאות, האָט איהם לבן נעזאָגט: „עס
איז ביי אונז ניט אָנגענומען אויסצוגעבען די אינגערע שוועסטער
פאר דער עלטערער; דיען ביי מיר נאָך זיבען יאהר און איך וועל
דיר געבען רחל'ן אויך." יעקב איז פערבליבען דיענען, און אויף
אזא אופן האָט ער געקראָגען צוויי ווייבער. די ניט געליעבטע
ווייב לאה האָט נעהאט א סך קינדער; זי האָט געבאָרען זעקס
זיהן: (ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר און זבולן) און א טאָכ־
טער (דינה). רחל אבער האָט קיין קינדער ניט געהאט און דאס
האָט איהר פערשאפט פיעל צער. ערשט אין א לאנגער צייט ארום
האָט זי געהאט א זוהן, יוסף. לויט דעם מנהג פון די מזרח־לענ־
דער האָט יעקב געהאט נאָך קינדער פון זיינע צוויי דיענסטען,
בלהה און זלפה. די ערשטע האָט געהאט צוויי זיהן: דן און נפתלי
און די אנדערע — אויך צוויי: גד און אשר.

וועו ביי יעקב'ן איז שוין געווארען א גרויסע געזינד האָט ער
ערקלערט לבן'ן אז ער וויל זיך צוריקקעהרען אהיים, אין כנען.
אבער לבן האָט איהם ניט געוואלט אוועקלאָזען, וויל יעקב האָט
נוט געוואוסט ווי צו האָדעוועו פיה און האָט שטאַרק פערמעהרט
די סטאדעס פון זיין האר. לבן האָט דעריבער איינגערעדט יעקב'ן
צו בלייבען, און האָט איהם צוגעזאגט פערשיידענע הבטחות. לבן
האָט געשענקט יעקב'ן א טייל פון זיינע סטאדעס, און אין עטליכע
יאהר ארום איז יעקב געווען זעהר ריך אין שאָף, ציגען, קעמלען
און אויך קנעכט און דיענסטען. אבער לבן האָט אלץ ניט געלאָזט
יעקב'ן אוועקגעהן. האָט איינמאל יעקב נענומען זיינע ווייבער,
זיינע קינדער, זיינע קנעכט און סטאדעס און איז בשתיקה מיט
זיי אוועק. די אנטלאָפענע זיינען שוין נעווען אריבער דעם טייך,

שטעלט א מצבה אויף איהר קבר. דאן איז ער אָנגעקומען צו זיין פאָטער יצחק'ן אין חברון און איז דאָ פערבליבען וואוינען. אין גיכען איז יצחק געשטאָרבען, הונדערט און אכציג יאהר אלט. מען האָט איהם מקבר געווען, אזוי ווי פריהער רבקה'ן אין דער מערת המכפּלה, נעבען חברון, אין אברהם'ס פאמיליען־קבר. דער עלטסטער און פיהרער פון דעם אידישען שבט איז איצט געווארען יעקב.

14 §. יוסף און זיינע ברידער. פון אלע צוועלף זיהן האָט יעקב אם שטאַרקסטען ליעב געהאט יוסף'ן, רחל'ס זוהן. יוסף איז געווען זעהר א שעהנער. דער פאָטער האָט איהם אויסדערוועהלט פון אלע זיינע ברידער און האָט איהם נעשענקט א העמד אין רייכע קאָלירען. די ברידער האָבען יוסף'ן מקנא געווען און האָבען איהם ניט ליעב געהאט, און מיט זיינע אונפאַרזיכטיגע רייד און האנדלונגען האָט ער נאָך די קנאה פארשטאַרקט. אייניקמאל האָט יוסף געזעהן א חלום און ער האָט איהם דערצעהלט זיינע ברידער: „איך האָב געזעהן" — האָט ער געזאָגט — „אין חלום ווי מיר אלע זיינען אין פעלד און מיר בינדען גארבען; פלוצלינג האָט זיך מיין גארב אויפגעהויבען און איז געבליבען שטעהן, און אייערע גארבען האָבען זיך געשטעלט ארום איהם, און האָבען זיך געבוקט צו איהם." זיינע ברידער זיינען אין כעס געווארען און האָבען געזאָגט: „צי דענקסטו אז דו וועסט אמאל זיין הערשער איבער אונז?" און זיי האָבען איהם נאָך שטאַרקער פערהאסט. א צווייטען מאל האָט יוסף דערצעהלט דעם פאָטער און די ברידער, אז איהם האָט זיך גע'חלום'ט ווי די זון, די לבנה און עלף שטערען בוקען זיך צו איהם. יעקב האָט אָנגעשריען אויף יוסף'ן און געזאָגט: „שוין זשע דענקסטו, אז איך און דיין מוטער און דיינע עלף ברידער וועלען קומען זיך בוקען צו דיר צו דער ערד?"

איינמאל האָבען די ברידער געפיטערט זייערע הערדען אין שכם און יעקב האָט געשיקט יוסף'ן אהין צו זעהן אויב זיי זיינען געזונד און אויב די פיה איז גאנץ. דערזעהענדיג יוסף'ן פון ווייטען האָבען די ברידער געזאָגט: „אָט געהט דער בעל־החלומות; לאָמיר איהם הרג'נען אז אריינווארפען אין א גרוב און דעם פאָטער וועלען מיר זאָגען, אז א ווילדע חיה האָט איהם פארצוקט. און דעמ

די ברידער צושיידט. עשו איז אוועק צוריק אין שעיר און פון איהם איז שפּעטער ארויסגעקומען דאָס קריגערישע פּאָלק אדום, וואָס האָט נעלעבט אין דרום־כנען. און יעקב האָט אויף דערווייל אויפגעשלאָגען זיינע נעצעלטען נעבען דער שטאָדט שכם, אין מיטעל־כנען.

נאָר דאָ איז געשעהן א טרויעריגע פאָסירונג. דער זוהן פון דעם קעניג פון שכם, וועלכער האָט אויך געהייסען שכם, האָט דערזעהן יעקב'ס טאָכטער דינה איינמאָל וועז זי איז געגאַנגען אליין שפּאַצירען, און האָט זי געפאַנגען. שכם האָט דינה'ן געוואלט נעהמען פאר א ווייב, נאָר יעקב האָט ניט געקענט געבען זיין טאָכטער פאר א ווייב צו אייגעם פון א פרעמדען פאָלק. אבער דער יונגער קעניג האָט מיט גוואלד געהאלטען דינה'ן אין זיין הויז. דאן האָבען יעקב'ס מוטיגע זיהן שמעון און לוי בעוואפענט זיין ערע מענשען און זיינען פלוצלונג בעפאלען די איינוואוינער פון שטאָדט. זיי האָבען ג'הרג'עט דעם קעניג מיט זיין זוהן און האָבען בעפרייט זייער שוועסטער און זיינען מיט איהר אוועק.

נאָך דער דאָזיגער געשעהענים האָבען די ארומיגע פעלקער פון כנען זיך אָנגעהויבען פערהאלטען פיינדליך צו יעקב'ן און זיין שטאָם, און יעקב און זיין פאמיליע האָבען געמוזט אוועקוואנדערען צו דרום, צו דעם ארט וואו שפּעטער איז געשטאַנען די שטאָדט בית־אל. אין דיזען אָרט האָט יעקב אמאל געענטיגט וועז ער איז געלאָפען פון עשו'ן, און ער האָט איצט אויף דעם פלאץ אויס־נעבויט א מזבח צו גאָט. ער האָט אויך געהייסען זיין הויזגע־זינד פערניכטען אלע געצענבילדער, וואס זיי האָבען געבראכט מיט זיך פון מעסאפאטאמיען, פון דעם הויז פון לבן, דעם געצענ־דיענער. דאָ — דערצעהלט דער חומש, — האָט זיך גאָט וויעדער בעוויזען צו יעקב'ן און איהם געהייסען פון היינט און ווייטער זיך רופען מיט'ן נאָמען ישר א ל (א ל מיינט גאָט). ציהענדיג ווייטער צו חברון, וואו עס האָט נאָך געלעבט דער אלטער יצחק, האָט זיך יעקב אָבגעשטעלט אין וועג, ניט ווייט פון דער שטאָדט בית־לחם. דאָ האָט רחל געבאָרען א צווייטען זוהן, וועלכען זי האָט א נאָמען געגעבען בנימין, און איז אין קימפּעט געשטאָרבען. יעקב האָט מקבר געווען זיין געליעבטע פרוי אין מיטען וועג און האָט נע־

לייבוועכטער פון פּרעה, דעם קעניג פון מצרים. און דער ארענט־
ליכער און פּעהיגער יוסף האָט געפונען חן אין די אויגען פון זיין
האר. ניט לאנג האָט ער געדיענט אלס פּשוט'ער קנעכט. אין
גיכען איז ער געווארען דער אויפּזעהער פון פּוטיפּר'ס הויז
און האָט אָנגעהויבען פיהרען זיין גאנצע ווירטשאפט. יוסף'ן
וואלט זיך גוט געלעבט אין הויז פון דעם עגיפּטישען האר, נאר
דא האָט געטראָפען אן אונגלויק. יוסף, מיט זיין שעהנער גע־
שטאלט, איז שטארק געפעלען געווארען פּוטיפּר'ס ווייב און זי
האָט איהם געמומען איינרעדען ער זאל ווערען איהר מאן. נאר דער
איידעלער יוסף האָט זיך ענטזאגט צו בעגעהן א פארברעכען נעגען
זיין גוטען בעל־הבית. איינמאל, ווען פּוטיפּר'ס ווייב איז שטארק
צוגעשטאנען צו יוסף'ן און ער האָט מעהר נישט געוואלט הערען
איהרע רייד, האָט ער נענומען לויפען פון הויז. אבער זי האָט איהם
אָנגעכאפט פאר'ן מאנטעל און איהם געוואלט צוהאלטען. נאר
יוסף האָט זיך ארויסגעריסען און איז ארויסגעלאָפען, איבערלא־
זענדיג זיין מאנטעל אין איהרע הענד. דאן האָט די דערצארנטע
בעל־הבית'טע אויפגעהויבען א געשריי, עס זיינען זיך צונויפגעלא־
פען די הויז־מענשען און זי האָט פאלש ערקלערט אז דער אידישער
קנעכט האָט זי געוואלט בעליידיגען. ווען פּוטיפּר האָט דאָס דער־
הערט, האָט ער געגלויבט די פאלשע רייד פון זיין פרוי און האָט
געהייסען אריינוואַרפען יוסף'ן אין תפיסה.

לאנג איז יוסף געזעסען אין געפענגנים, אבער אויך דא האָט
ער אלעמען ערשטוינט מיט זיין חכמה און איידעלקייט. דער אויפ־
זעהער פון דער תפיסה האָט איהם געמאכט פאר'ן אויבערהאר אי־
בער אלע געפאנגענע. צוויישען די נעפאנגענע זיינען געווען צוויי
דיענער פון פּרעה'ס הויף, וועלכע האבען זיך נעהאט אין עפעס
פערזינדיגט: דער שר המשקים — דער עלטסטער קעניגליכער ווייי־
ניסער, און דער שר האופים — דער הויפּט בעקער. איינמאל האָט
זיך זיי ביידען גע'חלומ'ט אונרוהיגע חלומות און זיי האבען זיך
געוועגדט צו יוסף'ן ער זאל זיי זייערע חלומות בעשיידען. יוסף
האָט אויסגעהערט די חלומות און האָט פאראויסגעזאגט דעם ווייי־
שעפער, אז ער וועט שנעל בעפרייט ווערען פון דער תפיסה, און דעם

מאָלט וועלען מיר זען וואס עס וועט ארויסקומען פון זיינע חלומות".
וועז ראובן, יעקב'ס עלטסטער זוהן, האָט דאס דערהערט, האָט ער
אָנגעהויבען אויפצורעדען די ברידער, אז עס איז ניט רעכט צו הרג־
ענען יוסף'ן, און אז בעסער וואָלט געווען אריינווארפען איהם לע־
בעדיגערהייד אין א גרוב. ראובן האָט עס געזאָגט מיט דער
כונה צו ראטעווען שפעטער יוסף'ן און איהם אבפיהרען צום פא־
טער. ווי נאר יוסף איז צוגעקומען, האָבען די ברידער איהם אויס־
געטהאָן די פיעל־פארביגע העמד און האָבען איהם אַריינגעווארפען
אין א גרוב, וואס האָט זיך געפונען דאָ אין פעלד, און אליין האָ־
בען זיי זיך געזעצט עסען. גראד דעמאָלט איז פארבייגעצויגען א
האנדעלס־קאראוואן פון ישמעאלים, אָדער אראבישע סוחרים, מיט
קעמלען אָנגעלאָדען מיט סחורה. און יהודה האָט אן עצה געגע־
בען אז די ברידער זאָלען פארקויפען יוסף'ן צו די ישמעאלים פאר
א קנעכט. זיי האָבען אזוי געטהאָן און האָבען איהם פארקויפט
פאר צוואנציג זילבער־שטיקער, און די ישמעאלים האָבען יוסף'ן
אוועקגעפיהרט מיט זיך. ראובן איז דערביי ניט געווען. וועז
ער איז צוריקגעקומען און האָט דערזעהן, אז יוסף איז אין גרוב
ניטא, האָט ער אויסגעשריען אין פערצווייפלונג: „דאס קינד איז
נישטא, און איך — וואוהין קען איך איצט געהן?" און די ברידער
האָבען געזומען יוסף'ס העמדעל, האָבען זי אויפגעטונקט אין די
בלוט פון א ציגעלע און האָבען זי געבראכט צו יעקב'ן און גע־
זאגט: „אָט דאָס האָבען מיר געפונען; דערקען, איז עס יוסף'ס
העמד אָדער ניט?" יעקב האָט דערקענט יוסף'ס העמד און האָט
אויסגעשריען: „עס איז מיין זוהן'ס העמד, א ווילדע חיה האָט
איהם אויפגעגעסען, פארצוקט איז יוסף!" דער אומגליקליכער פא־
טער האָט פון פערצווייפלונג צוריסען זיינע קליידער און פיעל טעג
האָט ער געווויינט נאָך זיין אומגעקומענעם זוהן. מען האָט איהם
געפרובט טרייסטען, נאָר ער האָט געזאָגט: „איך וועל זיך ניט
טרייסטען, נאָר אין טרויער וועל איך נידערען צו מיין זוהן אין
קבר."

§15. יוסף אין מצרים. און די ישמעאלים האָבען יוסף'ן
אוועקגעפיהרט קיין מצרים און האָבען איהם דאָרט פארקויפט פאר
א קנעכט. געקויפט האָט איהם פוטיפר, דער עלטסטער פון די

יוסף'ן זיין פינגערל, האָט איהם אָנגעטהאָן א גאָלדענע קייט און האָט בעפעהלען איהם צו פיהרען איבער די גאסען פון שטאָדט אין דעם קעניגליכען רייטוואָגען. וועז דער נייער שני־למלך איז נעפאָהרען איבער די גאסען, האָבען זיך אלע טיעף נעבוקט פאר איהם.

אויף אזא אופן איז יוסף פון אן אומגליקליכען שקלאף נעוואָרען א הערשער, וועלכער האָט פערנומען אין מצרים דעם צוויי־טען פלאץ נאכ'ן קעניג. נאָכדעם האָט ער נענומען פאר א ווייב די טאָכטער פון א גרויסען עגיפטישען האר, מיט'ן נאָמען אסנת. זי האָט איהם געבאָרען צוויי זיהן, מנשה און אפרים. אין א קורצער צייט ארום האָבען זיך אָנגעהויבען יאהרען פון נערעטענש, אזוי ווי יוסף האָט פאראויסגעזאָגט. און יוסף האָט אויפגעקליבען ריעזיגע אוצרות מיט תבואה. און שפעטער, וועז עס זיינען געקומען די ניט־געראָטענע יאהרען האָט ער די דאָזיגע תבואות געטיילט דעם הונגעריגען פאלק. אין מצרים איז געווען אזוי פיעל ברויט אין די קעניגליכע שפייכלער, אז אפילו פון אנדערע לענדער איז מען געקומען אהער קויפען ברויט.

§16. יוסף'ס בריידער אין מצרים. אין יענער צייט איז אין כנען אויך געווען א שווערער הונגער. יעקב האָט זיך דערוואוסט אז אין מצרים זיינען דא אוצרות מיט תבואה, האָט ער געשיקט אהין זיינע זיהן אויסצוקויפען דאָרט ברויט. געגאנגען זיינען צוהן פון יעקב'ס זיהן. בלויז דער אינגסטער, בנימין, איז געבליבען מיט'ן פאטער. יעקב'ס זיהן זיינען אָנגעקומען קיין מצרים און זיינען אויפגעטראטען פאר יוסף'ן, וועלכער האָט געהאט די השגחה איבער דעם פערקויף פון דער תבואה. יוסף האָט דערקענט זיינע בריידער, אבער זיי איהם האָבען ניט דערקענט; זיי איז אפילו אויף די געדאנקען ניט ארויף אז דער דאָזיגער שטאָלצער הערשער פון מצרים איז זייער פערפאלענער ברודער. יוסף האָט זיך געמאכט אזוי ווי ער וואלט זיינע בריידער ניט דערקענט; און ער האָט זיי אָנגעפאנגען שטרענג אויסצופרעגען פון וואנען זיי זיינען און נאָך וואס זיי זיינען געקומען. די בריידער האָבען איהם דערצעהלט, אז איין ברודער איז ביי זיי פערפאלען געווארען און איינער איז געבליבען מיט'ן פאטער, און אז זיי זיינען געקומען

בעקער, אז ער וועט אין גיכען ַער׳משפט ווערען צום טויט. און ווי יוסף האָט פּותר געווען, אזוי איז געשעהן.

אין צוויי יאהר ארום נאָך דער דאָזיגער געשיכטע האָט פּרעה אליין נעהאט א מאָרגעם חלום. עס האָט זיך איהם נע׳חלום׳ט, אז פון טייך זייגען ארויס זיבען שעהנע און פעטע קיה און האָבען זיך געפּאשעט אין גראז, און נאָך זיי זייגען ארויס זיבען קיה, מיאוסע און מאָגערע, און די מאָגערע קיה האָבען אויפגענעסען די פעטע. און ווייטער האָט זיך פּרעה׳ן נע׳חלום׳ט, אז זיבען פולע זאָגגען אין פעלד זייגען אויפגענעסען געוואָרען פון זיבען דאָרע זאָגגען. דער קעניג האָט זיך אויפגעכאפּט שטאַרק דערשראָקען, און האָט נע־לאָזט רופען זייגע חרטומים און מכשפים. אבער אפילו זיי האָ־בען ניט נעקענט בעשיידען פּרעה׳ן זיינע צוויי חלומות. דעמאָלט האָט דער ווייגשענקער, וועלכער איז אמאָל געזעסען אין תפיסה, דערצעהלט פּרעה׳ן, אז אין געפענגניס זיצט א איד, יוסף, וועלכער פערשטעהט ריכטיג פּותר צו זיין א חלום. דער קעניג האָט בע־פעהלען תיכף ומיד צו ברענגען יוסף׳ן צו איהם. אז יוסף האָט אויסגעהערט פּרעה׳ס חלומות האָט ער געזאָגט: „די זיבען פעטע קיה און די זיבען פולע זאָגגען בעדייטען זיבען געראָטענע יאהר; און די זיבען מאָגערע קיה און די זיבען לעריגע זאָגגען בעדייטען זיבע יאהר פון הונגער. פּריהער וועלען אין דעם לאַנד מצרים אָנ־שטעהן יאהרען פון גערעטעניש און עס וועט זיין א גרויסע שפּע אין ברויט, אבער נאָכדעם וועלען קומען זיבען יאהר פון אונגערע־טעניש און עס וועט זיין א גרויסער הונגער אין לאַנד. נאָט האָט עס אנטפּלעקט פּרעה׳ן אין חלום כדי ער זאָל בעציייטענם וואָרנען דאָס לאַנד געגען דעם אומגליק. זאָל פּרעה בעשטימען מענשען, וועלכע זאָלען אין די נעראָטענע יאהרען אויפקלייבען די איבעריגע תבואה אין שפּייכלער און דאָס פאָלק וועט אין די ניט־געראָטענע יאהרען זיך שפּייזען מיט דעם אבגעשפּארטען ברויט און וועט ניט דאַרפען הונגערען.“ דער דאָזיגער קלוגער בעשייד איז פּרעה׳ן זעהר געפעלען געוואָרען. „איצט וויים איך, האָט ער געזאָגט צו יוסף׳ן, אז עס איז ניטאָ קיין קלוגערער פון דיר. פון איצט אָן און ווי־טער וועסטו זיין דער ממונה איבער מיין הויז און ייין וואָרט וועט געהאָרכען דאָס גאנצע פאָלק מיינם.“ פּרעה האָט געגעבען

§17. יעקב׳ס איבערוואנדערונג קיין מצרים. וועז יעקב׳ס זיהן זיינען צום צווייטען מאל אנגעקומען קיין מצרים, האט שוין יוסף מעהר ניט געקענט פארלייקענען זיין אבשטאמונג; ער האט זיך געלאזט דערקענען צו זיי און געזאגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכען איהר האט פארקויפט קיין מצרים.“ די ברידער האבען זיך אזוי דערשראקען אז זיי האבען נאר ניט געקאנט ענטפערען; נאר יוסף האט זיי בערוהיגט און געזאגט: „זאל אייך ניט פארדריסען וואס איהר האט מיך פארקויפט, ווייל נאט אליין האט מיך געשיקט אהער צו פארהיטען אייער לעבען. ער האט מיך געמאכט פאר א ראטגעבער צו פרעה׳ן און פאר א מושל איבער׳ן גאנצען לאנד מצרים. איצט געהט שנעל צוריק צו מיין פאטער און ברענגט איהם אהער צופיהרען, איהם מיט זיינע מענשען און הערדען. איהר וועט דא אלע וואוינען נעבען מיר.“ ביי די רייד האט יוסף ארומגענומען זיינע ברידער און זיי געקושט, און זיי האבען אלע געווייניט אויפ׳ן קול פאר פרייד. אז פרעה האט דערהערט, אז עס זיינען געקומען יוספ׳ס ברידער, האט ער געהייסען זיי געבען פערד און גרויסע רייטוועגען, זיי זאלען ברענגען צופיהרען קיין מצרים יעקב׳ן מיט זיינע מענשען או זיין גאנצען אייגענטום.

וועז די ברידער זיינען צוריקגעקומען צום פאטער קיין כנען און האבען איהם דערצאהלט אז יוסף לעבט נאך, האט ער זיי צוערשט ניט גענגלויבט. נאר זאהענדיג די רייטוועגען, וואס יוסף האט געשיקט, האט ער אויסגערופען: „גענוג פאר מיר! מיין זוהן יוסף לעבט, איך וועל געהן איהם זעהן איידער איך שטארב.“ באלד האט יעקב אן אלע זיינע קינדער מיט זייערע וויבער, און זייגע אייניקלעך, דיענער און הערדען, און זיין גאנץ פערמעגען, פערלאזען כנען און זיינען אוועק קיי מצרים. ריהרענד איז געווען די בעגעגניש צווישען יוספ׳ן און זיין פאטער. לויט יוספ׳ס עצה און מיט דער הסכמה פון פרעה׳ן האט זיך יעקב מיט זיין גאנצער משפחה בעזעצט אין דעם בעסטען טייל פון מצרים, אין גשן. דא איז געווען גוטער וויייד פאר די פיה און די אידישע איינוואנדערער האבען געקענט, אזוי ווי פריהער, זיך פערנעהמען מיט פיהצוכט. זיי האבען גלעבט אבגעשיידט פון די מצריים, צו וועלכע זיי זיי־

פון כנען קויפען ברויט. יוסף האָט זיך געמאכט אזוי ווי ער וואָלט ניט געגלויבט זייערע רייד, און האָט געזאָגט: „ניין, איהר זייט שפּיאנען און איהר זייט געקומען אויסקוקען די שוואכע ערטער פון אונזער לאנד." אומזיסט האָבען די ברידער געטענהט אז זיי האָבען ניט קיין שלעכטע כוונות. יוסף האָט זיי געזאָגט: „אויב איהר זייט באמת עהרליכע לייט, דאן ברענגט מיר אויך אייער אינגערען ברודער אהער, און ביז יענער צייט וועט איינער פון אייך בלייבען ביי מיר פאר א משכון." די ברידער האָבען זיך איבערגעקוקט צוויישען זיך און געזאָגט איינער צום אָנדערען: „ראם וועלען מיר געשטראפט פאר דאם, וואס מיר האָבען אמאל געטהאן צו אונזער ברודער יוספ'ן; מיר האָבען דעמאָלט געזהען זיינע ליידען, געהערט ווי ער האָט זיך געבעטען ביי אונז, אבער מיר האָבען אויף איהם קיין רחמנות ניט געהאט און איהם פארקויפט פאר א קנעכט." אזוי האָבען זיי גערעדט צוויישען זיך און האָבען נאָר ניט חושד געווען, אז יוסף, וועלכען זיי האָבען נערעכענט פאר א מצרי, פערשטעהט זייער שפּראך. נאָר יוסף, הערענריג זייערע ווערטער, איז אָבגענאנגען אן א זייט און האָט זיך שטיל אויסגעווייגט. נאָכדעם האָט ער געהייסען אָנפילען זייערע זעק מיט תבואה און אריינלעגען דאם געלט וואס זיי האָבען מיטגעבראכט צו בעצאָהלען פאר דער תבואה. איינעם פון די ברידער, שמעון'ן, האָט ער פערהאלטען פאר א משכון, און די איבעריגע האָט ער געלאָזט געהן אהיים.

און די ברידער זיינען געקומען אהיים און האָבען דערצעהלט יעקב'ן אלץ וואס איז געשעהן. יעקב האָט מיט ביטערקייט נעזאָגט: „איהר וועט מיך אינגאנצען אומברענגען; יוסף איז ניטא, שמעון'ן האָט איהר געלאָזט אין מצרים, און איצט ווילט איהר נאָך נעהמען אהין בנימין'ן אויך. ניין, איך וועל איהם ניט אוועקלאָזען פון זיך." נאר ווען דאם געקויפטע ברויט איז אויסגענאנגען און עס איז נויטיג געווען וויעדער צו פאהרען קיין מצרים, האָט יעקב געמוזט לאָזען בנימין'ן אהין צוזאמען מיט זיינע איבעריגע ברידער. דער אלטער פאָטער האָט געבענשט זיינע אברייזענדע קינדער, און געבעטען צו גאט עם זאל מיט זיי קיין אומגליק ניט געשעהן אין פרעמדען לאנד.

איין ענדלאָזען תהו ובהו (כאָאָס), און דערנאָך האָבען זיי די געטער אָבגעטיילט און האָבען בעשאפען די וועלט אין פערלויף פון זיבען טעג. די אסירישׂ־באבילאָנישע לעגענדע פון מבול דערצעהלט דאָס זעלבע וואס דער תנ"ך; נאָר אנשטאט נח'ן רעטעט זיך דאָרט אין א שיף דער קעניג, קסיסוטרא, וועלכען דער גאָט, בעל, האָט געוואָרנט וועגען דעם קומענדען אומגליק. אנטקעגען דער אידישער מסורה פון דעם טהורם פון בבל און דער צומישונג פון שפראכען איז פאראן א באבילאָנישע לעגענדע ווי אזוי מענשען־ריעזען האָבען מורד געווען קעגען די נעטער און זיי האָבען אויפגעשטעלט א ריעזיגען טהורם מיט'ן צוועק ארויפצוקלעטערען אויפ'ן הימעל, און ווי אזוי די נעטער האָבען דעם דאָזיגען בנין אומגעווארפען אויף די קעפ פון זיינע בויער. חורבות פון דעם דאָזיגען ריעזיגען טהורם האָבען נאָך עקזיסטירט אין אלטערטום, אין באָרסיפּ, אין דער נעגענד פון דער שטאָדט בבל.

די שייכות פון אידישען פאָלק מיט בבל וועט אָנגעווויזען אין תנ"ך גופא, אין דער ערצעהלונג וועגען דעם סעמיטישען שטאם פון תרח'ן, וועלכער האָט איבערגעוואנדערט פון אור בבל קיין ארם. אין ארם איז געבליבען א טייל פון דעם שטאם (די גרופּע פון נחור און לבן), וועלכער האָט זיך אויסגעמישט מיט די ארמים, אבער דער אנדערער טייל, אונטער דער פיהרערשאפט פון אברהמ'ן, איז אוועק קיין כנען און האָט זיך דאָ בעזעצט אויף א צייט, אונטער דעם נאָמען — „עברים."

אין כנען האָט זיך דער אידישער שבט גופא פאָנאנדערגעצווייגט אויף עטליכע בעזונדערע שטאָמען. צוערשט האָבען זיך פון איהם אויסגעטיילט צוויי קליינע פעלקערשאפטען: מואב און עמון, וועלכע האָבען געוואוינט אין מזרח זיין פון ירדן. (דאס איז די ערצעהלונג וועגען לוט'ן, וועלכער האָט זיך אָבגעטיילט פון אברהם'ס פאמיליע און וועגען זיינע צוויי זיהן, מואב און בן־עמון). אויסער די האָבען זיך אין דעם מדבר, וואס רינגעלט ארום דרום כנען, בעוויזען צוויי וואנדערנדע אראבישע שבטים, וועלכע זיינען פערוואנדט מיט די אידען: די ישמעאלים און די מדינים (לויט דער מסורה זיינען דאס די

נען געווען פרעמד מיט זייער שפראך און מיט זייער ארט לעבען.

וועו יעקב איז געקומען קיין מצרים איז ער אלט געווען הונ־דערט און דרייסיג יאהר. ער האָט נאָך געלעבט זיבצעהן יאהר. פאר'ן טויט האָט ער געבענשט אלע זיינע זיהן, און אויך די זיהן פון יוסף'ן, אפרים און מנשה. וועו יעקב איז געשטאָרבען האָט יוסף מיט זיינע ברידער אריבערגעפיהרט זיין קערפער קיין כנען און איהם בעהאלטען אין דער מערת המכפלה אוו זיינען אוועק צו־ריק קיין מצרים. דאָ האָט יוסף געלעבט ביז הונדערט אוו צעהן יאהר, אוו פאר זיין טויט האָט ער אָנגעזאָגט זיינע אייגענע, אז זיי זאָלען אמאָל אריבערפיהרען זיין טויטען קערפער אין זיין גע־בורטסלאנד כנען. לויט דעם מנהג פון מצרים האָט מען יוסף'ס קערפער באלזאמירט, כדי עס זאל זיך לאנג קענען האלטען אוו זיי האָבען איהם אריינגעלעגט אין אן ארון, וועלכען מען האָט אריינ־געשטעלט אין איינעם פון די עגיפטישע קברים.

18 §. היסטאָרישע אויספיהרונגען. *) אז די אידען שטאמען אב פון יענע סעמיטען, וואס האָבען אין טיעפען אל־טערטום געלעבט אין בבל, זאָגט עדות די איבערראשענדע עהנ־ליכקייט, וואס איז פאראן צווישען די אידישע אוו באבילא־נישע לענדער וועגען די אוראלטע צייטען. די געלעהרטע פון אונזער צייט האָבען געמאכט אויסגראָבונגען אויף יענע ערטער, וואו עס זיינען אמאָל געשטאַנען די מלוכות פון אשור אוו בבל. אוו דא האָבען זיי ענטדעקט טאפלען אוו מאָנומענטען, אויף וועלכע עס זיינען אויסגעקריצט אסירישׂ־באבילאָנישע לע־גענדען אין א שפראך, וואס איז עהנליך צו העברעאיש. אין די דאָזיגע אויפשריפטען, וועלכע זיינען געמאכט געווארען מיט דרייי־פיער טויזענד יאהר צוריק, דערצעהלט זיך וועגען דער בעשאפונג פון דער וועלט, וועגען די ערשטע מענשען, וועי־גען דעם מבול, אוו דער געבורט פון פעלקער, כמעט אזוי ווי אין תנ"ך. אויך לויט דער באבילאָנישער מיטאָלאָגיע זיי־נען דער הימעל אוו די ערד לכתחלה געווען צוזאמענגענאָסען אין

*) אלץ וואָס קומט אין אייגענומענע שריפט קען אויסגעלאָזט וועי־רען מיט קלענערע קינדער.

בילדער (תרפים) אפנים מיט דער האָפנונג אז זיי וועלען זי היטען אין וועג. די הויכע רעליגיעזע בענריפען פון די אידען האָבען אין יענער צייט ערשט אָנגעהויבען געבאָרען ווערען. נאָר ביי די בעסערע מענשען האָט שוין אָנגעהויבען צייטיג ווערען דער גרעאנק פון איין גאָט; עס איז געווען קענטיג אז די רעליגיאן פון די אידען וועט ניט זיין עהנליך צו די אנדערע רעליגיאנען פון דעם מזרח.

נאָכדעם ווי די אידען פון יעקב'ס אדער ישראל'ס שטאם האָבען א לענגערע צייט נעלעבט אין דרום כנען, האָבען זיי אָנגעהויבען זיך אריבערציהען אין די נאָהנטע געגענדען פון מצרים, וואס איז געווען אָבגעטיילט פון כנען מיט א וויסטניש. צוערשט האָט זיך דאָ בעזעצט יוסף'ס שטאם (די ערצהלונג וועגען יוסף'ן מיט זיינע ברידער), און שפעטער — אויך די איבעריגע „בני־ישראל", דאָס הייסט די אידישע שבטים. פון דער צייט הויבט זיך אָן א נייע פעריאדע אין דער נעשיכטע פון אידישען פאָלק.

צווייטער קאָפּיטעל.

די אידען אין מצרים.

§19. דאָס לעבען אין מצרים. א סך יאהרען זיינען פארבייגעגאנגען, ביז יענער צייט וועו דער שטאם פון יעקב, אדער ישראל, האָט איבערגעוואנדערט פון כנען אין דעם שכני'שען מצרים. דער אידישער שטאם, וועלכער איז פון אָנפאנג בעשטאנען פון אייף אדער צוויי צעהנדליג געזינדען, האָט זיך מיט דער צייט פערמעהרט און זיך צעווואקסען אין א צאָלרייכען פאָלק. דאָס ראָזיגע פאָלק האָט זיך א נאָמען געגעבען „בני־ישראל", ישראל'ס קינדער, צו אונטערשיידען זיך פון די איבעריגע קרוב'ישע פעלקער, וועלכע האָבען נערעכענט זייער אבשטאמונג פון אברהם'ן און יצחק'ן, אבער ניט פון יעקב'ן.

די אידען האָבען נעוואוינט אין גושן, א נענענד אין מזרח מצרים, וואס ווערט בעוואסערט פון אן אויסגום פון דעם טייף

אבגעשטאָמטע פון אברהמ׳ס זייטיגע זיהן, ישמעאל און מדין). דעם דרום־מזרח ברעג פון כנען האָט פארנומען דער שבט אדום. (לויט דער ביבעל — די קינדער פון עשו, אברהמ׳ס אייניקעל). די דאָזיגע אלע פעלקערשאפטען, וועלכע זיינען געווען פערוואנדט מיט די אידען, האָבען זיך ביסלעכווייז צונויפגעמישט מיט די איינוואוינער פון כנען, און האָבען פערלאָרען די רייגקייט פון זייער ראסע. בלויז יענער שבט וואס איז ארויסגעקומען גלייך פון אברהמ׳ן, דורך זיין זוהן יצחק׳ן, און אייניקעל יעקב׳ן, האָט אויפגעהיט די רייגקייט פון זיין ראסען־טיפ און זיינע אייגענע זיטען. דער דאָזיגער שבט האָט געלעבט פאטריארכאליש, ווי אין גרויסע פאמיליע, אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם עלטסטען אין דער משפחה (פאטריארך). זיי האָבען זיך אויפגעהאלטען אין דרום כנען, נעבען חברון, און האָבען געפיהרט א פריערליכען לעבען פון פאסטוכער און ערד־ארבייטער. אָפטמאָל פלעגט דיזער שבט, צוליעב אונגערעטענישׂ אדער אנדערע סבות, אריבערוואנדערען אין די שכני׳שע פלישתי׳שע לענדער אדער אין מצרים, נאָר אויך צווישען די פרעמדע שבטים האָט ער אבגעהיט די מנהגים פון זיינע עלטערען און זיין אייגענעם איינפאכען לעבענספיהר. מיט די ארומיגע כנעני׳שע פעלקער פלעגען די אידען שליסען בונדען, און אָפטמאָל פלעגען זיי זיי העלפען אין מלחמות געגען די פרעמדע.

די עלטסטע, אדער די פאטריארכען, פון אידישען שבט האָבען נעגלויבט אין אן אייניציגען גאָט, דער בעשעפער פון הימעל און ערד (אלהים). זיי האָבען געבויט אין פערשיידענע ערטער מזבחות צו גאָט, אויף וועלכע זיי פלעגען ביי פייערליכע געלעגענהייטען ברענגען קרבנות פון די קלענערע פיה. די אידען האָבען ניט געהאט, אזוי ווי זייערע שכני׳שע שבטים, קיין ממשות׳דיגע פארשטעלונג פון גאָט. זעלטען נאָר בעגעגענט מען ביי זיי הויזליכע געצענבילדער, וועלכע זיי האָבען איבערגענומען ביי די קרובי׳שע שבטים. אזוי, צום ביישפיעל, האָט יעקב׳ס ווייב, רחל, אוועקפאָהרענדיג פון דער הויז פון איהר פאָטער לבן הארמי, פערנומען ביי איהם עטליכע קליינע געצענ־

מצריים האָבען שוין דעמאָלט געקענט א סך קונסטען, ווי צום בייַ־ שפּיעל די קונסט פון בויען, בעוואסערען פעלדער, די קונסט פון שרייבען. די אידען האָבען איבערגענומען פון זיי אייניגע נוצלי־ כע קונסטען און מלאכות; אנדערע האָבען אפילו נאָכגעטהאָן די עגיפּטישע מנהגים און פיהרונגען. אבער קיין פאָלשטענדיגע רער־ נעהנטערונג צוויישען די דאָזיגע צוויי פעלקער איז ניט געווען און האָט ניט געקאָנט זיין; פארקעהרט, צוויישען זיי האָט נעהערשט א שטענדיגע שנאה. די עגיפּטישע רעליגיאן מיט איהר גראָבער פארגעטערונג פון חיות, האָט ארויסגערופען אן עקעל בייַ יענע אידען, וועלכע האָבען אבגעהיט דעם גלויבען אין אן אייניציגען גאָט. די מצריים, וויידער, האָבען מיט פעראכטונג נעקוקט אויף דעם אידישען פאָלק, וואס איז זיי נעווען פרעמד און האָט זיך אונ־ טערשיידט פון זיי מיט זייער ארט לעבען און רעליגיאן. וואס שטארקער די אידען האָבען זיך פערמעהרט, אלץ פיינדליכער האָ־ בען די מצריים זיך צו זיי פערטראָגען. די פרעה'ס און זייערע בע־ אמטע האָבען נענומען אונטערדריקען די אידען אלס פרעמדע, און שפּעטער האָבען זיי אנגעהויבען זיי בעהאנדלען ווי א בעזיענטען פאָלק, ווי הערשער זייערע שקלאפען.

§20. **די קנעכטשאפט אין מצרים. משה'ס געבורט.** אין א לאנגער צייט ארום נאָך יוסף'ס טויט איז אין מצרים אויפ־ געשטאַנען א נייער קעניג, וועלכער האָט ניט ליעב געהאט די אידען. ער האָט געזאגט צו זיין פאָלק: „דאָס אידישע פאָלק פארמעהרט זיך און קען ווערען שטארקער פון אונז. און וועז עס וועט טרע־ פען ביי אונז א מלחמה מיט אן אנדער מלוכה קענען זיי זיך נאָך פעראייניגען מיט אונזערע פיינד." און כדי דאָס אידישע פאָלק זאָל ניט ווערען שטארק איז בעשלאָסען געווארען צו מאכען זיי פאר קנעכט. די פרעה'ס האָבען נענומען צווינגען די אידען צו שווערע ארבייט פאר די נוצען פון דער מלוכה. מען האָט זיי גע־ נויט צו גראבען ערד, בויען שטעדט, פאלאצען און דענקמעלער פאר די מלכים, קנעטען ליים און מאכען ציגעל פאר די דאָזיגע בנינים. עס זיינען בעשטימט געווארען בעזונדערע אויפזעהער, וועלכע האָבען שטרענג אכטונג געגעבען אז די דאָזיגע נעצווואונגענע ארבייט זאָל אויסגעפיהרט ווערען. אויף דעם אופן זיינען אויס־

ניל. דאָ האָבען זיי נעהאט ברייטע ווייזען פאר זייערע סטאדעס און זיי האָבען געקענט פריי אומוואנדערען איבער'ן לאנד. דאָך האָבען פיעל פון זיי ביסלעכווייז זיך צוגעוועהנט צו אן איינגעזעסענעם לעבען, האָבען אָנגעהויבען וואוינען אין הייזער אנשטאָט געצעלטען, און האָבען זיך אלץ שטארקער און שטארקער פערמעהרט. ביים איינוואנדערען קיין מצרים, דערצעהלט די מסורה, האָבען די פאמיליען פון יעקב'ס צוועלף זיהן פערמאָגט אין גאנצען ארום זיבעציג נפשות. די ראָזיגע פאמיליען האָבען מיט דער צייט זיך צעוואקסען אין שבטים, וועלכע האָבען געצעהלט זייערע מיטגליעדער אין די טויזענדער. יעדער שבט האָט זיך אָנגעהויפען מיט'ן נאָמען פון יענעם פון יעקב'ס זיהן, פון וועלכען ער האָט אָבגעשטאמט. דער עלטסטער איז געווען דער שבט ראובן, וועלכער האָט זיך אויך אין מצרים פערנומען מיט פיהצוכט. דער צאָלרייכסטער איז געווען דער שבט יוסף, וועלכער איז צופאָלען אויף צוויי שטאמען (נאָך די נעמען פון יוסף'ס צוויי זיהן). נאָכדעם זיינען געגאנגען די שבטים שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולן, דן, אשר, גד, נפתלי און בנימין. יעדער שבט האָט געהאט זיינע עלטסטע און פיהרער, אבער קיין הויפט עלטסטער איבער אלע שבטים איז ניט געווען. פונדעסטוועגען איז דער באנד צווישען די שבטים ניט איבערגעריסען געווארען. עס האָבען זיי צוזאמענגעבונדען דיזעלבע רעליגיעזע בעגריפען און די עראינערונג אז זיי שטאמען פון דיזעלבע אבות — אברהם, יצחק און יעקב, אדער ישראל.

די אירען האָבען זיך ניט געמישט מיט די מצריים, פונדעסטוועגען האָט דער לעבענספיהר און די זיטען פון די מצריים געהאט אויף זיי א גרויסע ווירקונג. די מצריים זיינען אין די אלטע צייטען געווען דאס געבילדעטסטע פאָלק אין דער וועלט. זיי האָבען געהאט גרויס בעפעלקערטע און רייכע שטעדט, פּרעכטיגע טעמפּלען פאר זייערע געטער, פּריסטער, וואס זיינען געווען בעקאנט מיט א סך וויסענשאפטען, און קריעגער, וואס פלעגען אונטערנעהמען וועלטע קריעגסצוגען. די עניפטישע מלכים, אדער פּרעה'ס, פלעגען אויפשטעלען, מיט די הענד פון טויזענדער שקלאָפען, אונגעהויער גרויסע פּאלאצען, פּיראמידען און קברים. די

געבויט געווארען פאר פּרעה'ן צוויי שטעדט: פּיתם און רעמסס. אבער ווי מען האָט די אידען ניט געפּיניגט האָבען זיי זיך פּונ־דעסטוועגען אלץ ווייטער געמעהרט, צום גרויסען פערדרום פון די מצריים. דעמאָלט האָט פּרעה ארויסגעלאָזען א בעפעהל, אז מען זאָל אלע נייגעבאָרענע אידישע אינגלעך דערטרינקען אין טייך, און נאָר די מיידלעך זאָל מען לאָזען לעבען. דער דאָזיגער בע־פעהל איז אויסגעפיהרט געווארען מיט אונערבארמליכער שטרענג־קייט. דאָס אידישע פאָלק איז געווען אין סכנה אינגאנצען צער־ניכטעט צו ווערען.

אין יענער טרויעריגער צייט איז ביי איינעם פון שבט לוי, מיט'ן נאָמען עמרם, געבאָרען געווארען א זוהן. דריי מאָנאָטען צייט האָט די מוטער אויסגעבעהאלטען דאָס קינד, אז די מצריים זאָלען עס ניט קענען געפינען און דערטרינקען, אָבער ענדליך האָט זי שוין עס ניט געקענט לענגער פערבאָרגען. דאן האָט די מוטער נענומען א קעסטעלע, אריינגעלעגט אהין דאָס קינד און האָט עס בעהאלטען צווישען דעם גערוכטען ראהר אויפ'ן ברעג פון טייך ניל. דעם קינד'ס שוועסטער, מרים, האָט זיך געשטעלט פון ווייטען צו זעהן וואס מיט איהם ווערט געשעהן. צו יענער צייט איז פּרעה'ס טאָכטער נענאנגען צום טייך זיך באָדען, בעגלייט פון איהרע דיענסטען. דערזעהענדיג צווישען די ראהר דאָס קעס־טעלע, האָט זי געהייסען עס עפענען. אין קעסטעלע איז געלעגען א קליין אינגעלע און געווויינט. פּרעה'ס טאָכטער האָט רחמנות געהאט אויף דעם עופ'עלע און געזאָגט: „דאָס מוז זיין א אידיש קינד." דאָ איז צו דעם קעניג'ס טאָכטער צוגענאנגען מרים, וועל־כע איז געשטאנען פון ווייטען, און האָט געפרעגט: „זאל איך נעהן רופען אן אם פון די אידישע פרויען?" קריגענדיג די ער־לויבניש, איז זי אוועק און האָט באלד געבראכט איהר מוטער. פּרעה'ס טאָכטער האָט געזאָגט צו דער פרוי: „נעהם דאָס קינד און האָדעווע עס אוים פאר מיר און איך וועל דיר בעצאָלען." די מוטער האָט מיט פרייד גענומען דאס קינד און עס אָנגעהויבען אויפצוציהען. וועז דאס אינגעל איז אויסגעוואקסען האָט מען איהם געבראכט צו פּרעה'ס טאָכטער און זי האָט איהם ערצויגען

ד. מצרים ואשור במשא ומתן

צפורה, און איז נעווארען איינער פון דיזער פריעדליכער פאסטו־
בער־פאמיליע.

אבער אויך דאָ האָט ער ניט אויפגעהערט צו טראכטען וועָ־
נען דער קנעכטשאפט פון זיינע ברידער און ווי אזוי זיי צו בע־
פרייען. איינמאָל האָט משה געפיטערט די סטאדע פון זיין שוועהר,
און איז פארנאנגען ווייט אין מדבר, צום בארג חורב (סיני). דאָ,
דערצעהלט דער חומש, האָט זיך איהם בעוויזען א וואונדערליכע
זעהונג. ער האָט דערזעהן א נעדיכטען דאָרנבוים איינגעוויקעלט
אין פלאָמען, וואס האָט נעברענט און נעברענט און איז דאָך ניט
פערברענט געווארען. און פלוצלינג האָט ער דערהערט א שטימע
פון דעם פייער: „טרעט ניט צו אהער; נעהם ארונטער די שיך
פון דיינע פיס, ווייל דער ארט אויף וועלכען דו שטעהסט איז הי־
ליג. איך בין דער נאָט פון דיין פאָטער, דער נאָט פון אברהם,
יצחק און יעקב. איך האָב דערזעהן דעם פיין פון מיין פאָלק אין
מצרים און האָב דערהערט זיין געשריי. איך ווייל איהם בעפרייען
פון דעם יאָך פון מצרים און ברענגען איהם אין א לאנד, א רייכען
און א בריייטען, אין א לאנד וואס רינט מילך און האָניג, אין כנען.
און איצט גיה, און איך וועל דיך שיקען צו פרעה'ן און פיהר ארוים
מיין פאָלק פון מצרים." מיט ציטערניש און פאָרכט האָט משה
אויסגעהערט די דאָזיגע ווערטער און דאן האָט ער ציטערנדיג גע־
זאגט: „ווער בין איך דען אז איך זאָל גיהן צו פרעה'ן און בע־
פרייען די אידען? און וואָן איך וועל קומען צו די אידען און וועל
זיי זאגען, אז דער גאָט פון אונזערע עלטערען האָט מיך געשיקט,
און זיי וועלען מיך פרעגען: „ווי הייסט ער?", וואס וועל איך זיי
זאגען?" און גאָט האָט געזאָגט: „איך בין דער וואס איז געווען
און וועט זיין. זאג די אידען: יהוה (אייביגער; וועזענטליכער),
דער גאָט פון אייערע עלטערען האָט מיך געשיקט צו אייך. גיה
און קלייב צוזאמען די עלטסטע פון די אידען, און זאג זיי אז איך
וועל בעפרייען מיין פאָלק פון דער קנעכטשאפט פון מצרים; און צו
פרעה'ן, דעם קעניג פון מצרים, זאָלסטו זאגען, אז דער אידישער
גאָט פאָדערט, ער זאָל לאָזען די אידען גיהן אין מדבר צו דיענען
צו זייער גאָט." משה האָט וויעדער ציטערנדיג בעמערקט אז ער
איז א שטאמלער, און אז איהם וועט זיין שווער זיך אויסצודריקען

ביי זיך ווי איהר אייגענעם זוהן. זי האָט איהם א נאָמען נענע־
בען משה, ד. ה. „ארויסגעצויגענער" פון וואסער.

§21. משה'ס יוגענד און זיין אנטלויפען אין מדבר.
הגם משה איז געוואקסען פריי אונטער דעם שוץ פון דער קע־
ניגליכער פאמיליע, האָט ער דאָך ניט פערגעסען די קנעכטשאפט
און ליידען פון זיינע אָלקס־ברידער. מיט א געפיהל פון ביטער־
קייט און פערדרום האָט ער צוגעזעהן ווי מען פארקנעכט זיי־
נע ברידער, מען נויט זיי צו טהאָן שווערע ארבייט און מען בע־
לידיגט זיי אויף טריט און שריט. אויכמאָל אִיז דער יונגער
משה ארויסגענאנגען אָנצוקוקען די ארבייט פון די אידען, און ער
האָט דערזעהן אז א מצרי שלאָגט איינעם פון די ארבייטער. דאס
האָט משה'ן זעהר אויפגעבראכט. זעהענדיג אז אַרום איז קיינער
ניטאָ, האָט ער ג'הרג'עט דעם שלעכטען מצרי, און זיין קערפער
האָט ער פערשארט אין זאמד. אבער אין גיכען האָט זיך פרעה
דערפון דערוואוסט און האָט געוואלט בעשטראפען משה'ן. דאָן
איז משה אנטלאָפען פון מצרים אין דעם מדבר, וואס ליגט ביים
רויטען ים (ים־סוף) צווישען מצרים און כנען. אין מדבר איז
משה אָנגעקומען צו אן ארט, וואו עס האָט אומגעוואנדערט דער
פאסטוכער שבט מדינים, וועלכער איז געווען פערוואנדט צו די אי־
דען. דאָ האָט ער זיך אָבגעשטעלט נעבען א ברונען, און האָט
דערזעהן ווי עס זיינען אָנגעקומען זיבען פאסטוכער־מיידלעך
און האָבען געוומען אָנשעפען וואסער צו געבען טרינקען
זייערע שאָף. דאָס זיינען געווען די זיבען טעכטער פון דעם
מדינ'ישען פריסטער יתרו. די מיידלעך האָבען נאָך קיין צייט
ניט געהאט אָבצוטהאָן זייער ארבייט, ווי עס זיינען אָנגעלאָפען
פאסטוכער און זיי אוועקגעטריבען פון ברונען. משה איז גלייך
געקומען די בעליידיגטע מיידלעך צו הילף און האָט אָנגעטרונקען
זייערע שאָף. די מיידלעך זיינען געקומען אהיים און האָבען דער־
צעלט זייער פאָטער, אז עפעס א וואנדערער פון מצרים האָט זיי
היינט בעשיצט פון די גראבע פאסטוכער. דער מדינ'ישער כהן
האָט פארבעטען משה'ן אין זיין הויז און האָט זיך צו איהם שנעל
צוגעבונדען. משה'ן איז געפעלען געווארען צו לעבען מיט דיזע
פשוט'ע מענשען, ער האָט נענומען פאר א וויב יתרו'ס טאָכטער

פּאהל, בעשלאָסען איינצושרעקען דעם גרויזאמען קעניג פון מצרים. עס איז נויטיג געווען צו ווייזען דעם געצענדיענערישען פּרעה, אז דער אידישער גאָט איז אלמעכטיג, אז ער קען בעפרייען זיין פאָלק אויף א וואונדערליכען אופן און שטרענג בעשטראפען די אונטער־דריקער. און משה האָט געלאָזט וויסען פּרעה'ן אז אויב ער וועט נישט אָבלאָזען די אידען מיט גוטען וועט גאָט אָנשיקען אויף מצרים פערשיידענע פּלאָגען. דער קעניג איז געבליבען פער'עקשנ'ט און די וואַרנונגען פון גאָט'ס שליח זיינען מקוים געווארען. צוערשט איז דאס גאנצע וואסער פון דעם טייך ניל געווארען רויט ווי בלוט און די מצריים האָבען עס ניט געקענט טרינקען; די פיש פון טייך איז אויסגעשטאָרבען און די לופט איז דערפון שטאַרק פערפּעסטעט געווארען (דם). אין א קורצער צייט ארום איז דאס גאנצע לאנד, ערד און וואסער, פארפּליצט געווארען מיט פרעש (צפרדע). זיי האָבען זיך פארפּיהרט אויף אין די הייזער און האָ־בען נישט געלאָזט די מענשען לעבען. פּרעה האָט זיך דערשראָקען און האָט געשיקט רופען משה'ן מיט אהרנ'ען און זיי געזאגט: „בעט צו גאָט ער זאל אָבטהאָן די פרעש פון מיר און מיין פאָלק, און דאן וועל איך אָבלאָזען די אידען." אבער ווי נאָר זיין בקשה איז ערפילט געווארען און די פרעש זיינען פערשוואונדען האָט פּרעה חרטה געהאט און וויעדער ניט געוואלט פריילאָזען די אידען. דאן האָט גאָט אָנגעשיקט אויף מצרים א נייע שטראָף: דאָס גאנ־צע לאנד איז בעדעקט געווארען מיט קליינע פליגעלעך (כנים), וועלכע האָבען געביסען די מענשען און די פיה. די חרטומים האָבען געזאָגט צו פּרעה'ן: „דאס איז א פינגער פון גאָט". נאָר דער קעניג איז אלץ געבליבען איינגע'עקשנ'ט. באלד נאָכדעם האָט זיך אין לאנד בעוויזען א שרעקליכער היישעריק (ארבה), וואס האָט פערניכטעט אלע תבואות אויף די פעלדער; עס האָט אויסגעבראכען א מגפה (דבר) און האָט אוועקגעלעגט א סך פיה; עס איז אראב־געקומען א האָגל (ברד) און האָט צובראכען די בוימער און גע'־הרג'עט א סך מענשען און בהמות; אויף די מצריים איז אָנגעפאלען א קרעץ (שחין) פון וועלכער די הויט האָט זיך בעדעקט מיט וואונ־דען און געשווירען; און צולעצט איז אין לאנד מצרים אָנגעשטאָנען אזא נעדיכטע סינסטערניש (חשך) אז דריי טעג האָבען די מענשען

פאר פּרעה'ן. אבער נאָט האָט צוגעזאָגט משה'ן אז ער וועט איהם ביישטעהן און האָט איהם געהייסען זיך נעהמען צו הילף זיין על־טערען ברודער אהרנ'ען. צורודערט פון אלץ וואס ער האָט געהערט, האָט משה זיך אומגעקעהרט אין הויז פון זיין שוועהר, האָט גע־נומען זיין וויב און קינדער און איז אוועק מיט זיי פון מדין צוריק קיין מצרים.

§22. משה'ס קאַמפּף פאר בעפריאונג. משה האָט זיך בעגעגענט מיט זיין ברודער אהרן אין וועג און זיי האָבען ביידע געגומען ארבייטען פאר דער בעפרייאונג פון זייער פאלק. קומענ־דיג קיין מצרים האָבען זיי אָנגעזאָגט די אידען די בשורה, אז זיי וועלען אין גיכען בעפרייט ווערען פון קנעכטשאפט. די שקלא־פען, אויסגעמאטערטע פון שווערער ארבייט, האָבען זיך שטאַרק דערפרעהט. נאָכדעם איז משה מיט אהרנ'ען ערשינען פאר פּרעה'ן און זיי האָבען איהם ערקלערט דעם פערלאנג פון אידישען גאָט, אז ער זאל אָבלאָזען די אידען אין מדבר צו דינענען צו איהם. נאָר פּרעה האָט מיט צארן געענטפערט: „ווער איז דאס אייער גאָט אז איך זאל איהם פאלגען? איך קען ניט אייער גאָט, און די אי־דען וועל איך ניט אָבלאָזען. וואַרום קומט איהר, משה און אהרן, און שטערט דאָס פאלק פון דער ארבייט?" נאָכדעם האָט פּרעה בעפעהלען די עגיפטישע אויפזעהער זיי זאלען פארגעבען די אידען נאָך שווערערע ארבייטען. פריהער פלעגט מען די שקלאפען געבען גרייטען שטרוי צו מישען מיט די ליים אויף מאכען ציגעל. אבער איצטער האָט מען זיי געצוואונגען צו קלייבען שטרוי אויף די פעל־דער און געפאדערט האָט מען, אז זיי זאלען יעדען טאָג ארויסגע־בען דיזעלבע צאל ציגעל וואס פריהער. אויף צו אכטונג געבען אויף דער ארבייט האָבען די עגיפטישע אויפזעהער נעגומען ארוים־העלפער פון צווישען די אידען אליין. און וען די ארבייטער פלע־גען ניט בעווייזען צו מאכען דעם געפאדערטען סכום ציגעל, פלעגען די מצריים שלאָגען די אידישע אויפזעהער. דאן האָבען די אידישע אויפזעהער נעגומען בעשולדיגען משה'ן מיט אהרנ'ען אז מיט זייער אריינמישען זיך האָבען זיי אויפגעווועקט פרעה'ס צארן און נאָך פערערגערט די לאגע פון די אידען.

דעמאָלט, דערצעהלט דער חומש, האָט משה, אויף גאָט'ס בע־

א מנהג יעדען יאהר אין פערלויף פון זיבען טעג, פּסח, צו עסען מצות אנשטאט דעם געווענליכען געזייערטען ברויט. אז די אי־דען זיינען ארויס פון מצרים האבען זיי זיך געלאזט נעהן צום מדבר, וואס לינט אויפ'ן וועג קיין כנען. עטליכע טעג און נעכט זיינען זיי נעגאנגען אין דער וויסטענישׂ. די תורה דערצעהלט, אז בייטאג פלענט פאראויס פון די וואנדערער נעהן א וואלקען־זייל, צו וויי־זען זיי דעם וועג, און ביינאכט פלענט זיי בעלייכטען דעם וועג א פייערדינער זייל. וועז זיי וואלטען געווען נעהן מיט דיזען גראדען וועג וואלטען זיי נאר ניף דערנרייכט די נרעניצען פון זייער איי־נען לאנד; אבער משה האט זיך ניט ענטשלאסען צו נעהן מיט'ן נלייכען וועג, מורא האבענדיג אז די איינוואוינער פון דרום כנען זאלען ניט ארויסנעהן פלוצלינג מיט נעווארער נעגען די אידען, וועל־כע זיינען נאך ניט נעווען צונעגרייט פאר מלחמה. דעריבער האט דער פיהרער פון די אידען זיך פארנומען צוריק און האט זיך אב־נעשטעלט מיט'ן פאלק ביים צונג פון רויטען ים (ים סוף). אויפ'ן נרעניץ פון מצרים, וואו עס איז נעשטאנען א טעמפעל פון דעם עניפטישען נאט בעל צפון, דער נאט פון מדבר.

דערווייל האבען די מצריים חרטה נעהאט וואס זיי האבען ארויסנעלאזט זייערע קנעכט, די אידען. פרעה האט זיך דערוואוסט, אז די אידען האבען זיך פארקעהרט צום ים האט ער נערעכענט, אז האס בלאנדזען זיי, און אז דער נאט צפון האט זיי פארשטעלט דעם וועג צום מדבר. האט דער עניפטישער קעניג נענומען א נרוי־סען חיל מיט פערד און אייזערנע רייטוועגען און האט זיך אוועק־נעיאגט נאך די אידען צו צווינגען זיי זיך אומצוקעהרען קיין מצרים. די מצריים האבען אנגעיאגט די אידען ביים ים־סוף. וועז די אידען האבען דערזעהן דעם שונא'ס חיל האבען זיי זיך שטארק דערשרא־קען און א סך פון זיי האבען אנגעהויבען קריעגען אויף משה'ן און נעזאגט: „צו־וואס האסטו אונז ארויסנעפיהרט פון מצרים? צי זיינען אין מצרים קיין קברים ניטא וואס דו האסט אונז נעבראכט אהער צו אומקומען אין דער וויסטענישׂ?" אבער משה האט די שוועכלינגע ערמוטיגט. „האט נישט קיין מורא" — האט ער נע־זאגט — „איהר וועט נאך היינט זעהן דעם נס, וואס נאט וועט מיט אייך טהאן. היינט זעהט איהר נאך די מצריים, אבער איהר וועט

ניט געקענט זעהן אײנער דעם אנדערען און זיינען ניט אויפגעשטא־
נען פון זייערע פּלעצער.

דער חומש דערצעהלט, אז די אלע אומגליקען האבען על פּי
נס נעטראפען נאר די מצריים און ניט די אידען. נאך יערער מכת
פּלענט דער אננעשראקענער פּרעה רופען משה'ן און איהם בעטען
ער זאל מתפּלל זיין צו גאט ער זאל אבטהאן די צרה, צוזאגענ־
דיג דערפאר אבצולאזען די אידישע שקלאפען; אבער יערען מאל
האט ער חרטה נעהאט. נאך דער ניינטער מכה — די דריי טעג
פינסטערניש — האט שוין פּרעה מסכים געווען אבצולאזען די אי־
דען אין מדבר, אבער מיט דעם תנאי אז זייערע הערדען זאלען בלייי־
בען אין מצרים. אבער משה האט מיט שטאלץ געזאגט: „באלד
וועסטו אונז אלעמען אבלאזען און וועסט נאך אפילו אליין אונז
געבען פיה אויף צו ברענגען קרבנות צו אונזער גאט.“ און ווירק־
ליך, ווען גאט האט אננעשיקט אויף מצרים די צעהנטע און לעצטע
מכה, מכת בכורות, פון וועלכער עס זיינען אויסגעשטארבען אלע
בכורים פון די מצריים, צווישען זיי אויך פּרעה'ס עלטסטער זוהן,
— דעמאלט איז דעם קעניג'ס גרויזאמע הארץ ווייך געווארען. אין
מיטען נאכט האט ער געופּען משה'ן מיט אהרנ'ען און האט זיך
ביי זיי געבעטען זיי זאלען וואס שנעלער אוועקפּיהרען די אידען
פון מצרים. די מצריים האבען אונטערגעאיילט די אידען, זא־
גענדיג: „נעהט אייך אוועק, אז ניט וועלען מיר אלע אויסשטאר־
בען.“ אויף אזא אופן האבען די אידען נאך א לאנגער קנעכטשאפט
מיט אמאל נעקראנען פרייהייט.

§23. יציאת מצרים. די אידען האבען זיך שנעל צוגע־
נרייט אין וועג אריין. אין איין פּריהלינגס־מארגען, דעם פּוס־
צעהנטען טאג אין חדש ניסן, זיינען פון מצרים ארויסגענאנגען אלע
אידען, זעקס הונדערט טויזענד אין צאל. צו זיי זיינען אויך צו־
געשטאנען א סך מענשען פון אנדערע פעלקער („ערב רב“). משה
איז געגאנגען בראש פון די בעפרייטע. די אידען זיינען אזוי אייי־
לענדיג ארויס פון מצרים, אז זיי האבען אפילו קיין צייט ניט גע־
האט אבצובאקען זיך ברויט אויפ'ן וועג. זיי האבען מיטגענומען
זייער טויג, וואס איז נאך ניט געווען זויער, און האבען אויף זיך
אבגעבאקט מצות. אלס זכר דערפון איז ביי די אידען געווארען

אדער פרעמדע בעזיעגער, און האלטען זי א געוויסע צייט אין זיין אייגענער דינאסטיע. אין דער צייט ווען עס האָט געהערשט די 17טע דינאסטיע, אין ערך 2000 יאָהר פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג, איז א בעדייטענדער טייל פון מצרים געווען בעזיצט פון וואנדערנדע סעמיטען פון מדבר, וועלכע די עגיפטישע אויפשריפטען רופען „שאסו" (וואנדערער, בעדואי־נען) און די שפעטערייג גריכישע שרייבער רופען אָן „חיקסען". די היקסען האָבען אין פערלויף פון דריי אדער פיער הונדערט יאהר געווען־טיגט אין מצרים און האָבען דאָרט בעפעסטיגט זיי־ער „פאסטוכער־דינאסטיע". פאר איינעם פון די פרעה'ס פון אָט יענער סעמיטישער דינאסטיע, זעהט אוים, האָבען די אידען אייגנגעוואנדערט קיין מצרים. דעמאָלט האָט עס נעלעבט יע־נער פרעה, וועלכער האָט, לויט דער ביבלישער ערצעהלונג, גע־מאכט דעם אידען יוסף פאר זיין שני־למלך און האָט ערלויבט זיינע קרובים איבערוואנדערען פון כנען און זיך בעזעצען אין דער עגיפטישער פראווינץ גושן. אין גושן האָבען די אידען געלעבט אלס פריערליכע פאסטוכער, און טיילוויייז ערדארביי־טער, ביז עס האָט זיך געענדיגט די הערשאפט פון די היקסען אין מצרים. ארום 1600 יאָהר פאר דער איצטיגער צייטרעכ־נונג איז די פרעמדע פאסטוכער־דינאסטיע ארונטערגעווארפען געווָארען אין מצרים האָט זיך צוריק בעפעסטיגט די מעכטיגע נאציאָנאלע דינאסטיע פון די פרעה'ס, די טעבאנישע אָדער די 18טע. די שנאה פון די תושבים צו זייערע געווען־טער־דריקער, די היקסען, האָט זיך איצט פארשפרייט אויף אלע סע־מיטען־פאסטוכער, און איבערהויפט אויף די אידען, וועלכע האָ־בען געווואוינט אין גושן. און מען האָט זיי געמאכט פאר קנעכט. די מלכים פון דער נייער דינאסטיע, פאר וועלכע מיליאָנען שקלאפען האָבען געבויט שטעדט, פראכטפולע טעמפלען, דענק־מעלער און פיראמידען, האָבען איינגעשפאנט אויך די אידען אין דער דאָזיגער צוואנג־ארבייט. איינער פון די דאָזיגע מלכים איז עס געווען דער „מלך חדש", דער נייער קעניג, פון וועלכען עס זאָגט זיך אין חומש, אז ער האָט פיינט געהאט די אידען און האָט זיי נעהייסען פערשקלאפען.

זיי שוין קיינמאל מעהר ניט זעהן". און ווירקליך, אין דער נאטור איז געשעהן עטוואס אונגעוועהנליכעס, דערצעהלט דער תנ"ך. א שטארקער מזרח־ווינד האט אבגעטריבען אן א זייט די וואסער אין דעם שמאלען וואסער־צונג פון רויטען ים, אזוי אז אין איין ארט האט זיך כמעט נעוויזען דער גרונד פון ים. די אידען זיינען שנעל אריבער אויף דעם דאזיגען ארט אזוי ווי אויף דער טריקענעש. אבער וען די מצריים האבען זיך א ווארף געטהאן נאך זיי האט זיך דאס וואסער צוריק א נאס געטהאן אין זיין פריהערדיגען פלאץ און אין איין אויגענבליק איז דאס גאנצע עגיפטישע חיל מיט זיינע רייטוועגען און פערד דערטרונקען געוואָרען.

גרוים איז געווען די פרייד פון די אידען וען זיי זיינען אינ־גאנצען פטור געוואָרען פון זייערע שונאים. אויפ'ן ברעג פון רוי־טען ים האט דאס באפרייטע פאלק געזונגען שירה, לויבענדיג גאט און זיין שליח משה'ן. משה'ס שוועסטער, מרים, האט גענומען א פויק אין די הענד און האט אויך געזונגען א זיעג־ליעד און נאך איהר זיינען ארוים פרויען מיט פויקען אין די הענד און האבען ג־זונגען און געטאנצט. די שירה האט זיך אנגעהויבען מיט די ווער־טער: „זינגט צו גאט ווייל ער האט זיך דערהויכט, דעם פערד מיט זיין רייטער האט ער געוואָרפען אין ים!" דאס פאלק האט זיך ג־פרעהט ביי דעם נעדאנק אז ער איז בעפרייט געוואָרען פון פיעל־יעהריגער קנעכטשאפט און געהט אין דעם לאנד פון זיינע עלטערען, קיין כנען.

§24. היסטארישע אויספיהרונגען. לויט דעם תנ"ך האבען די אידען געלעבט אין מצרים 430 יאהר. פון די וויסנ־שאפטליכע פארשונגען אין דער געשיכטע פון דעם מזרח איז נאך ניט מעגליך פעסטצושטעלען גענוי וען די אידען האבען זיך בעזעצט אין מצרים און וען זיי זיינען פון דארט ארויס. פונדעסטוועגען איז מעגליך דורך די דאזיגע פארשונגען צו בע־שטימען פיעל־וועניג די פערבינדונג צווישען דער אידישער ג־שיכטע און דער געשיכטע פון מצרים אין יענער וויייטער עפאכע.

אויפ'ן עגיפטישען טראהן פלעגען זיך די קעניגליכע דינאס־טיעס אפט בייטען. די קעניגליכע ממשלה פלענט פערחאפען דאס איינער, דאס א צווייטער פון די עגיפטישע קריענספיהרער

בארג סיני. אויף אזא אופן האָט זיך משה אין דער וויסטעניש נעבען מצרים נעקראָגען פרייַנד צווישען די קעניטען. ערמוטיגט דערפון, קעהרט ער זיך אום קיין מצרים, הויבט אויף דעם גייסט פון זיין פערשקלאפטען פאָלק, און אזוי ווי די ענגיפטישע מלוכה איז געווען אבגעשוואכט, נוצט משה אויס די נעלעגנהייט און פיהרט ארויס זיינע פאָלקסבריידער פון מצרים אין דער וויסטעניש. די בעפרייטע קנעכט לאָזען זיך אויף צו די וואַנדער־ערטער פון דעם פרייַנדליכען שבט, די קינים, דאָרט וואו עס איז געשטאַנען דער הייליגער בארג סיני.

דריטער קאַפּיטעל.

די אידען אין מדבר.

§25. פון ים־סוף ביז'ן בארג סיני. פון ים־סוף האָט משה אוועקגעפיהרט די אידען אין מדבר שור. דאָ אין דעם זאמדיגען מדבר האָבען די וואַנדערער שטארק נעליטען פון א דוחק אין וואַסער. אין איין אָרט האָבען זיי געפונען וואַסער, אָבער מען האָט עס ניט נעקענט טרינקען, ווייל עס איז געווען ביטער. דאָס פאָלק האָט אָנגעהויבען קריעגען אויף משה'ן. דאָן האָט משה אריינגעווארפען אין דעם וואַסער א געוויסען האָלץ, און דאָס וואַסער איז געוואָרען זים. נאָכדעם האָבען זיי אָנגעטראָפען אין מדבר אָאזים, (אָן אָרט אין א וויסטעניש וואָס איז בעדעקט מיט פלאַנצען), טיט'ן נאָמען אלים, וואו עס האָבען געשלאָגען קוואלען און עס זיינען געוואקסען פאלמען.

פון דאנען זיינען זיי אוועק אין מדבר סין, און דא האָט זיי אויסגעפעהלט שפייז. דאָס פאָלק האָט וויעדער אנגעפאנגען צו קלאָגען אויף משה'ן און אהרן'ען, און געזאגט: „אין מצרים זיינען מיר געזעסען איבער'ן קעסעל פלייש און געגעסען ברויט צו דער זעט, און איצט האָט איהר אונז ארויסגעפיהרט אין דער וויסטעניש, צו טויטען אונז אלעמען דורך הונגער". אויף מאָרגען אין דערפריה, וועלן די אידען זיינען אויפגעשטאַנען, האָבען זיי דער־

פון די צוויי שטערט וואס די אידען האבען אויסגעבויט אין מצרים, פיתם און רעמסס, איז דער אנדערער נאמען נאך צוויי פרעה'ס פון דער 19טער דינאסטיע, רעמסס דעם ערשטען, און רעמסס דעם צווייטען. פאר רעמסס דעם צווייטען (אין יאהר 1300), וועלכער איז בעריהמט פאר זיינע גרויסע ערא־בערונגען און ריעזיגע נעביידען האבען די אידען איבערגעלעבט די נאנצע ביטערקייט פון דער קנעכטשאפט אין מצרים. ערשט אין דער צייט פון זיין נאכפאלגער מענעפטא דעם ערשטען, וועו די מאכט פון מצרים האט אנגעהויבען צו זינקען צוליעב די מרידות פון די קנעכט אין לאנד אינווענדיג און די אנפאלען פון וואנדערענדע שבטים פון דרויסען, האבען די פערשקלאפטע אידען געקענט זיך בעפרייען פון זייערע אונטערדריקער. זיי האבען אינגאנצען פערלאזען מצרים און זיינען אוועק אין די שכנ'ישע מדבריות, וואו עס האבען אומגעוואנדערט זייערע קרוב'ישע סעמיטישע שבטים. אויף אזא אופן איז יציאת מצרים פארגעקומען, לויט די חשבונות פון די עגיפטאלאגען, ארום 1250 יאהר פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, דאס הייסט, ארום 3150 יאהר פאר אונזער צייט.

דער העלד פון דער בעפרייאונג פון דעם אידישען פאלק איז געווען דער גרעסטער פון זיינע זיהן — משה. ער קומט ארויס פון דעם פריסטער־שבט, לוי, וועלכער, זעהט אויס, איז געשטאנען נעהנטער צו די מצריים איידער די איבערינע שבטים. די שקלאפערייי פון די אידען וועקט אויף אין משה'ן א געפיהל פון רעליגיעזען און נאציאנאלען פראטעסט. ער פערלאזט דאס לאנד פון קנעכטשאפט און וואוינט לאנג אין דעם דערבייאיגען מדבר, נעבען בארג סיני אדער חורב. דא האבען געלעבט די קינים, וועלכע זיינען געווען א צווייג פון די מדינים און זיינען דעריבער געווען פערוואנדט מיט די אידען. משה נעהמט זיך פאר א ווייב די טאכטער פון א כהן פון דעם דאזיגען שבט. עס איז פאראן א השערה, אז די קעניטען זיינען מיט זייער גלויבען געשטאנען נאהנט צו דעם אידישען גלויבען אין אן אייניציגען גאט, און זיי האבען געהאלטען דעם אידישען גאט פאר דעם גאט פון זייער שבט און האבען געדיענט צו איהם אויפ'ן הייליגען

מצרים. לעבענדיג אין דעם אידישען לאגער, האָט יתרו בעמערקט, אז משה איז פון בעגינען ביז שפּעט בייגאכט פארנומען מיט פער־ וואלטען דאס פאָלק און ריכטען זיינע משפּטים. און ער האָט איהם נעזאגט: „דו טהוסט נישט גוט וואס דו פערוואלטסט דאס פאָלק אליין; דו וועסט דאָך אזוי פערמאטערען זיך און דאס פאָלק. מיין עצה איז, אז דו זאלסט אויסקלייבען פון צווישען פאָלק עהר־ ליכע און קלוגע לייט, און זאלסט זיי בעשטימען פאר עלטסטע, וועמען איבער טויזענד מענשען, וועמען איבער הונדערט, און וועי־ מען איבער צעהן. זיי וועלען פערוואלטען דאס פאלק, און פסק'נען אלע זיינע משפּטים, און צו דיר וועלען זיי זיך וועגדען נאָר אין בעזונדערס וויכטיגע ענינים". משה'ן איז דער פּלאָן געפעלען גע־ וואָרען און ער האָט נעטהאָן ווי זיין שוועהר האָט איהם נעראטען.

§26. מתן תורה. צוויי חדשים זיינען אריבער זינט די אידען זיינען ארויס פון מצרים. די אידען זיינען נעווען פריי און זיינען נעגאנגען קיין כנען, דארט צו אָנהויבען לעבען אלס א זעלבסטשטענדיג פאלק. אָבער אידער זיי זיינען אריינגעטראטען אין דעם אייגענעם לאנד, האָבען די בעזונדערע אידישע שבטים נע־ דארפט פעראייניגט ווערען דורך אינהייטליכע נעזעצען און כללים פון לעבען. ביז איצט האָבען די אידען אויפגעהאלטען זייער אל־ טען גלויבען אין אן אייניגען גאָט און אבגעהיט אייניגע מנהגים. וואס זיי האָבען נע'ירש'עט פון זייערע אבות. אבער קיין קלארען בעגריף וועגען גאָט און וועגען דעם אמת'ן גלויבען האָבען זיי ניט געהאט; זיי האָבען אויך ניט געהאט קיין פעסטגעשטעלטע נע־ זעצען פון געזעלשאפטליכען און מאָראלישען לעבען. זייענדיג לאנג אין מצרים, האָבען אייניגע דארט איבערגענומען היידנישע מנהגים. עס איז דעריבער נויטיג נעווען צו וויזען די אידען אין וואס עם בעשטעהט זייער אמת'ע אמונה און נאָך וועלכע נעזעצען זיי דארפען זיך פיהרען. די דאָזיגע גרויסע נעשעהעניש איז פאָר־ נעקומען ביים בארג סיני.

נאָכדעם ווי די אידען האָבען אויפגעשלאָגען זייערע נעצעלטען נעבען דעם דאָזיגען בארג, האָט זיי משה צוזאמענגערופען און זיי נעזאגט אין נאָמען פון גאָט: „איהר האָט געזעהן וואס גאָט האָט נעטהאָן צו די מצריים. ער האָט אייך נעטראגען אויף אדלער־

זעהן אויף דער ערד ארום זייער לאנגער עפעס ווייסעס, אזוי ווי קלעפּינג גרייפּעלעך. *)

„אָט האָט אייך נאָט געשיקט ברויט" — האָט משה געזאגט — „איהר וועט עס קלייבען יעדען פריהמארגען צו איין מאָס אויף א מענשען. און דעם זעקסטען טאָג פון וואָך זאלט איהר אָנקלייבען צוויי מאָל אזוי פיעל, כדי אָנצוגרייטען אויף שבת". די אידען האָבען געטומען קלייבען די ווייסע גרייפּעלעך, און האָבען עס א נאָמען געגעבען מן. פון דעם מן האָבען זיי זיך געבאקט זיסע קוכען און געקאָכט זופּ. דער מן פלעגט פאלען יעדען פריהמאָרגען, און בייטאג פלעגט ער צוגעהן פון די שטראהלען פון דער זון און פערשווינדען. ער האָט געשפּייזט די אידען די נאנצע צייט פון זייער וואנדערונג אין דער ווייסטענים.

אין קורצען נאָכדעם זיינען די אידען אנגעקומען אין א באַרגיגען געגענד, רפידים. דאָ איז אויף זיי אנגעפאלען דער ווילדער שבט עמלקים, וואס האָט זיך אומגעטריבען אין דעם מדבר. משה האָט ארויסגעשיקט אנטקעגען די עמלקים א מחנה קריעגער אונטער דער פיהרערשאפט פון זיין תלמיד און העלפער יהושע בן־נון. דער יונגער העלד האָט אבגעשלאָגען דעם אנפאל פון די מדבר־רויבער, און די בערוהיגטע אידען האָבען זיך נעריהרט ווייטער אין וועג אריין.

אין א קורצער צייט אתום זיינען זיי אָנגעקומען אין מדבר סיני (דער האלב־אינזעל סיני). זיי האָבען זיך אויסגעלעגט מיט זייער לאנגער נעבען דעם הייליגען בארג חורב, וועלכער וועלט אויף אָנגערופען מיט'ן נאָמען פון דעם מדבר סיני, דארט וואו אמאל האָט זיך גאָט בעוויזען צו משה'ן אין א ברענענדיגען דארנבוים. ארום דעם בארג האָבען געלעבט די מדיניים, צווישען וועלכע דער אידישער פיהרער האָט פערבראכט זיין יוגענד. וועו יתרו האָט זיך דערוואוסט, אז זיין אייידים משה איז אָנגעקומען, איז ער נעגאנגען צו איהם. יתרו האָט זיך דערפרעהט וועו מען האָט איהם דערצעהלט וויי אזוי די אידען האָבען זיך בעפרייט פון דעם יאָך פון

*) אין אויניגע ערטער אין אראבישען מדבר טריפט אָפטמאל פון די קוסטעם א מין געדיכטע זאפט, וואס איז זיס ווי האָניג. די אראבער קלייבען עס אויף און עסען עס.

פֿליגעל און אויף געבראכט צו איהם. אויב איהר וועט פֿאלגען גאָט און וועט אָבהיטען זיינע געבאָט וועט איהר זיין פֿאר איהם דאָס טייערעסטע פון אלע פעלקער אויף דער ערד. איהר וועט זיין א קעניגרייך פון כהנים און א הייליגעס פאלק". אויסהערענדיג די דאָזיגע וועלטער, האָט דאס פֿאלק אויסגעשריען: „אלץ וואס גאָט האָט געזאגט וועלען מיר פֿאלגען!" נאָכדעם האָט משה אנגעזאגט די אידען זיי זאלען זיך וואשען און רייניגען אין פערלויף פון צוויי טעג, כדי צו מאכען זיך גרייט פאר דער גרויסער געשעהעניש. אויפֿן דריטען טאָג אין דערפריה האָט משה ארויסגעפיהרט די אידען פון לאגער און האָט זיי אויסגעשטעלט אין א לאנגער קייט ביי די פיס פון דעם בארג סיני, און האָט זיי אנגעזאגט, אז העכער אויפֿן בארג זאָל קיינער ניט ארויף.

פון פריהען מאָרגען איז דער בארג געשטאנען איינגעהילט אין געדיכטע וואלקענס; דונערען האָבען געקנאלט און בליצען האָבען געבליצט. דער שפיץ פון בארג האָט אלע וויילע אויפגעפלאַקערט. דער גאנצער סיני איז געשטאנען אין פלאמען און אין רויך. משה איז ארויף אין דער הויך און צווישען קראכענדע דונערען און פייערדיגע בליצען האָט זיך פון דעם שפיץ פון בארג צולאזט א מעכטיגע שטים. און דאס פֿאלק האָט דערהערט פאלגענדע וועלטער, אין וועלכע עס זיינען ענטהאלטען די גרויסע געבאָטען פון דער אידישער רעליגיאָן:

א) איך בין גאָט, דיין גאָט, וואס האָט דיך ארויסגעפיהרט פון לאנד מצרים, פון דעם הויז פון קנעכטשאפט.

ב) זאלסט ניט האָבען קיין אנדערע געטער הויץ מיר; דו זאלסט זיך ניט מאכען קיין אבגעטער און קיין געשטאלט, וואס איז אין הימעל אויבען, און אויף דער ערד אונטען, און אין וואסער אונטער דער ערד. און זאלסט זיך צו זיי ניט בוקען, און זאלסט זיי ניט דיענען.

ג) דו זאלסט ניט ארויסרעדען גאָט'ס נאָמען צו פאלשקייט.

ד) געדענק צו האלטען הייליג דעם טאג שבת: זעקס טעג זאלסטו ארבייטען און טהאָן דיין מלאכה, און דער זיבעטער טאָג זאָל זיין א רוה־טאָג צו דיין גאָט; זאלסט ניט טהאָן קיין ארבייט, דו, און דיין זוהן און דיין טאכטער, דיין קנעכט און דיין דיענסט,

יבנם בואב עלג

די הענד. זעהענדיג אז משה זאמט זיך לאנג אויפ'ן בארג סיני, האבען זיי געגומען פארערען פון אהרנ'ען, אז ער זאל זיי מאכען א בילד פון גאט אין דער געשטאלט פון א קאלב, עהנליך צום ענין־ טישען גע'ץ, דעם אקס אפיס. אהרן איז געצוואונגען געווען צו טהאן דעם ווילען פון דעם פראסטען המון. די אידען האבען געבראכט צו אהרנ'ען זייער גאלדענע צירונג. ער האט דאס גאלד צושמאל־ צען און אויסגעאסטען דערפון א גע'ץ אין דער פארמע פון א קאלב. דאס פאלק האט אנגעהויבען טאנצען ארום דעם גאלדענעם קאלב און האט געשריען: „אט איז אונזער גאט, וואס האט אונז ארויס־ געפיהרט פון מצרים". פאר'ן עגל האט מען אויסגעבויט א מזבח און מען האט געבראכט קרבנות פון הויזליכע פיה. און דאס פאלק האט געהוליעט און זיך פרעהליך געמאכט.

דערווייל האט משה, נאך פערציג טעג זאמען אויפ'ן הייליגען בארג, זיך אומגעקעהרט אין אידישען לאגער און אין די הענד האט ער געהאלטען צוויי לוחות מיט די עשרת הדברות אויסגעקריצט אויף זיי. נאך פון דערווייטענם האט ער דערהערט דעם טומעל פון א סך שטימען. אריינטרעטענדיג אין לאגער און דערזעהענ־ דיג ווי דאס פאלק טאנצט ארום א גאלדענעם קאלב, איז ער אריינ־ געפאלען אין א שרעקליכען צארן. ער האט געטראגען פון סיני צום פאלק די לעהרע פון דעם אמת'ן גאט און פלוצלינג זעהט ער ווי דאס דאזיגע פאלק טאנצט ארום א גע'ץ! פאר כעס האט משה א שליידער געטהאן די שטיינערנע לוחות אויף דער ערד און האט זיי צושמעטערט אויף שטיקלעך. דאן האט ער געהאפט דעם גאלדע־ נעם גע'ץ און איהם אריינגעווארפען אין פייער. דערנאך האט משה אויסגערופען: „ווער צו גאט — צו מיר!" און געקומען זיינען אלע פון משה'ס אייגענעם שבט לוי, וועלכע האבען זיך ניט פעראומ־ וועדינט דורך בוקען זיך צום גע'ץ. בעוואפענטע לויים האבען זיך ארויפגעווארפען אויף דעם המון, וואס האט זיך געבוקט צום גאל־ דענעם קאלב און א סך פון זיי גע'הרג'עט.

א לאנגע צייט איז משה געווען אין כעס אויף די אידען פאר דער בענאנגענער זינד, נאר ענדליך, זעהענדיג אז דאס פאלק האט חרטה, איז זיין כעס געשטילט געווארען. משה האט אויסגעהאקט נייע לוחות, און האט אויף דאס נייי אויסגעקריצט אויף זיי די

און דיין פיה, און דער פרעמדער וואס וואוינט אין דיינע טויערן.

ה) זאלסט אבנעבען כבוד דיין פאטער און מוטער, כדי עס זאלען לאנג זיין דיינע טעג אויף דער ערד וואס גאט גיט צו דיר.

ו) זאלסט ניט מאָרדן.

ז) זאלסט ניט זיין אויסגעלאסען.

ח) זאלסט ניט גנב'ענען.

ט) זאלסט ניט פאלש עדות זאגען געגען דיין חבר.

י) זאלסט ניט גלוסטען דאס הויז פון דיין פריינד; זאלסט ניט גלוסטען די ווייב פון דיין פריינד און זיין קנעכט און זיין דיענסט, זיין אקס און זיין עזל און אלץ וואס געהערט צו דיין פריינד.

דאס פאלק, וואס איז געשטאנען צופוסענס דעם בארג סיני האט מיט ציטערניש אויסגעהערט די דאזיגע הויכע געבאטען פון גלויבען, גוטסקייט און עהרליכקייט, און איז זיך צוגאנגען איבער די געצעלטען. אבער משה איז נאך געבליבען אויפ'ן בארג סיני פערציג טעג און פערציג נעכט. דא, דערצעהלט דער חומש, האט איהם גאט איבערגעגעבען נאך פיעל געזעצען, ותעלכע לערנען ווי אזוי יעדער איד דארף לעבען און זיך אויפפיהרען אין זיין פאמיליע און אין דער געזעלשאפט. כדי צו פעראייביגען די תורה וואס איז געגעבען געווארען אויפ'ן בארג סיני האט משה אויסגעקריצט די וויכטיגסטע צעהן געבאט אויף צוויי שטיינערנע טאוולען, אדער לוחות, וועלכע האבען גערארפט געהיט ווערען צוויישען פאלק ווי א הייליגקייט. אלע איבעריגע געזעצען זיינען שפעטער פערשריבען געווארען אין א בוך, מיט'ן נאמען „ספר הברית", דאס בוך פון בונד.

§27. דער עגל. נאר ניט דאס גאנצע אידישע פאלק האט פערשטאנען די גרויסע אמת'ען וואס זיינען ארויסגעזאגט געווארען אויף דער הויך פון בארג סיני. צווישען די אידען זיינען געווען א סך פינסטערע מענשען וואס האבען אוועקגעטראגען פון מצרים פאלשע בעגריפען און א נייגונג צו געצענדיענסט. די דאזיגע מענשען האבען געוואלט, אז דער אידישער גאט זאל, אזוי ווי די הייד־נישע אבגעטער, פארגעשטעלט ווערען אין דער געשטאלט פון א געצענבילד, וועלכען מען קען זעהן מיט די אויגען און אנטאפען מיט

דער מאמר איז דער אידישער קאזאק אלס אזוי.

עשרת הדברות. צופוסענם פון בארג סיני האָט מען אויפגעשטעלט א נייעם מזבח פון צוועלף גרויסע, ניט ארומגעהאקטע שטיינער, נאָך דער צאָל פון די צוועלף אידישע שבטים. וועז משה איז צום צווייטען מאָל ארונטער פון בארג סיני מיט די נייע לוחות איז זיין נעזיכט געווען ארומגעריינגעלט מיט א שטראהלענדען שיין. די אידען האָבען דערפיהלט א יראת־הכבוד צו זייער גרויסען פיהרער און האָבען אָננעהויבען גלויבען אז גאט רעדט צו זיי דורך איהם.

§23. דער משכן אוז דער אידישער לאָגער. וועז די אידען האָבען געלעבט אין מדבר סיני האָט זיי משה געהייסען אויסבויען א בעווענלעיכען נעצעלט, וועלכער זאָל דיענען אלס גאָט'ס הויז פאר'ן וואנדערנדען פאלק. מיט פרייד האָבען זיך די אידען נענומען פאר דער ארבייט. יעדערער, ווער וויפיעל ס'האָט נעקענט, האָט נעבראכט עפעס פון בוי־מאטעריאל: האָלץ, מעטאלען, פערד־שיידענע נעווענבען, אוז פעל פון חיות. פאר אויפזועהער איבער דער ארבייט האָט משה בעשטימט צוויי מענשען, בצלאל אוז אהליאב, וועלכע האָבען זיך אין מצרים אויסגעלערנט די קונסט פון בויען. אין ניכען איז דער נעצעלט פארטיג נעווארן. אין מיטען נעצעלט איז נעשטאנען אן ארון, בעפוצט פון אויבען מיט נעפלייגעלטע פיגורען, אדער כרובים; אין דעם דאָזיגען ארון האָט מען נעהיט דאס גרעסטע הייליגטום פון פאלק — די שטיינערנע לוחות מיט די עשרת הדברות. דער נעצעלט איז נעווען ארומגערינגעלט מיט א הויף, אוז אין מיט'ן הויף איז נעשטאנען א מזבח פאר קרבנות. דער דאָזיגער נאנצער נעביי האָט געהייסען אהל־מועד, אדער משכן. אהרן אוז זיינע זיהן זיינען בעשטימט נעווארען פאר די כהנים פוי דעם משכן אוז א סך לויים האָבען דאָרט נעדיענט אלס ארוים־העלפער. פאר די הייליגע דיענער איז בעשטימט נעווארען א בעזונדער קליידונג.

דער אהל־מועד איז נעשטאנען אין מיטען פון דעם אידישען לאגער. דער דאָזיגער לאגער איז נעווען אויסגעשטעלט אזוי ווי א קריעגם־לאגער, ווארום די אידען האָבען זיך נעגריייט אייגצונעהמען כנען. משה האָט נעמאכט פאר א חוב אויף אלע נעזונטע מאנס־לייט, אָנפאנגענדיג פון דעם עלטער פון צוואנציג יאהר, צו דיענען

קריענספיהרער יהושע בן־נון פון שבט אפרים און כלב בן יפונה פון שבט יהודה. די מרגלים זיינען דורכגענאנגען דאס גאנצע לאנד כנען, פון דרום ביז צפון, און האָבען עס אויסגעקוקט. נעבען חברון האָבען זיי אבגעשניטען עטלעכע פירות פון בוימער און עטלעכע הענגלעז וווינטרויבען, וועלכע זיינען געווען זעלטען מיט זייער גרויס, און האָבען עס מיטגענומען צו וויזען די אידען.

אין פערציג טעג ארום זיינען די מרגלים געקומען צוריק אין אידישען לאגער אין קדש און האָבען דערצעהלט פאלגענדעס: „מיר זיינען דורכגענאנגען דאס גאנצע לאנד כנען. די ערד דאָרט איז ווירקליך רייך און פרוכטבאר, און אָט זיינען איהרע פירות. נאָר דאָס פאלק וואס וואוינט דאָרט איז זעהר שטארק, און זיינע שטעדט זיינען גרויסע און בעצעסטיגטע. מיר האָבען דאָרט געזעהן מענשען־ריעזען, אנטקעגען וועלכע מיר האָבען אויסגעזעהן ווי פליגען". און די שליחים, אויסער כלב'ן און יהושע'ן, האָבען ערקלערט, אז עס איז קיין האָפנונג ניטאָ אייַנצונעהמען כנען. די רייד פון די מרגלים האָבען ארויסגערופען גרויס טרויער אין פאלק. א סך האָבען געווויינט, און די וואס האָבען זיך נאָך ניט אבגעוועהנט פון קנעכטשאפט, האָבען געשריען, אז מען דארף זיך אומקעהרען צוריק קיין מצרים. כלב און יהושע האָבען געפרובט בערוהיגען דאס פאלק: „אויב גאט וועט זיין בארמהערציג מיט אונז וועט ער אונז אריינפיהרען אין דיזען לאנד, און וועט עס אונז אבגעבען, אבוואהל דאָרט וואוינען שטארקע מענשען. שרעקט אייך ניט פאר זיי!" אבער דער אויפגערעגטער המון האָט ניט געהערט די צוויי מוטיגע שליחים און האָט אפילו געוואלט זיי פערשטיינען.

דאָס אלץ האָט משה'ן טיף געקרענקט. ער האָט ענדליך פערשטאנען, אז מיט אזעלכע מענשען, וואס די לאנגע קנעכטשאפט אין מצרים האָט דערשלאגען זייער מוט, וועט זיין אונמעגליך אייַנצונעהמען כנען, און אז מען דארף ווארטען ביז עס וועט אויפקומען א נייער דור, וואס וועט זיין אויפגעוואקסען אין פרייהייט. האָט ער ערקלערט די אידען, אז זיי וועלען אומוואנדערען אין דעם מדבר נאָך פערציג יאָהר, אזוי לאנג ביז עס וועט אינגאנצען אויסשטארבען דער אלטער דור וואס איז ארויס פון מצרים, און

אין מיליטער. בלויז די לויים, וועלכע זיינען געווען בעשטימט פאר'ן משכן, זיינען געווען פריי פון מיליטערדיענסט. אינגאנצען, אויסער די לויים, זיינען געווען צוועלף שבטים (וואהרום יוסף'ס שטאם האָט זיך געטיילט אויף צוויי שבטים, אפרים און מנשה). זיי זיינען געווען אויסגעשטעלט ארום דעם משכן אין קריענס־גע־צעלטען. אם נאָהנטסטען צום משכן זיינען געשטאַנען די נעצעל־טען פון דעם שבט לוי, צו וועלכען עם האָבען געהערט משה, אהרן און אלע בערייענער פון דעם משכן. ארום דעם שבט לוי האָבען נעלאגערט די איבעריגע צוועלף שבטים, צו דריי אויף יעדער זייט; יעדע דריי שבטים האָבען געבילדעט א בעזונדער מחנה, און האָ־בען נעהאט אן אייגענע פאָהן. יעדער שבט האָט נעהאט זיין עלט־סטען. וועז מען האָט זיך נעראפט לאָזען אין וועג אריין פלענען די כהנים בלאָזען אין שופרות, און אלע מחנות פלענען זיך אָנ־הויבען ריהרען אין דער זעלבער ארדנונג ווי זיי זיינען געשטאַנען; די לויים זיינען געגאנגען אין מיטען, טראגענדיג אויף די הענד דעם אהל מועד און דעם ארון קודש, און ארום זיי — די פיער מחנות מיט זייערע פאהנען. צו די אידען איז צוגעשטאנען א מחנה פון מדינים, אונטער דער פיהרערשאפט פון חובב, א ברודער פון משה'ס ווייב. חובב האָט גוט נעקענט אלע וועגען פון דעם מדבר און איז נעווען ניצליך פאר די אידען אלס א געניטער וועגווייזער.

§29. די מרגלים; קרח'ס אויפשטאנד. אן ערך א יאָהר האָבען די אידען אבגעלעבט אין מדבר סיני. נאָכדעם ווי זיי האָבען געפייערט דעם צווייטען פסח נאָך זייער בעפריאונג פון מצרים, האָבען זיי זיך אין פריהלינג געלאזט נעהן ווייטער צו כנען. נאָך א צייט וואנדערען זיינען זיי אנגעקומען קיין קדש. דאָס איז נעווען אן אָזוים, ניט ווייט פון דעם נרעניץ פון דרום כנען. עס איז נעקומען די צייט אריינצוטרעטען אין דעם אייגע־נעם לאנד. די אידען האָבען אויפגעשלאָגען זייער לאגער אין קדש און האָבען אויסגעקליבען פון צווישען זיך צוועלף מענשען, צו איינעם פון איטליכען שבט, און זיי געשיקט פאראוים קיין כנען אויסצוקוקען דאס לאנד, צו זעהן וואס פאר אן ערד דאָרט איז, וואס זיינען איהרע פלאנצען און די מענשען וואס וואוינען דארט. צווי־שען די דאָזיגע אויספארשער, אדער מרגלים, זיינען געווען די

מרגלים האָבען די אידען געלעבט אין מדבר אן ערך פון פערציג יאָהר. צום טייל האָבען זיי געפיהרט אן איינגעזעסענעם לעבען, אין דעם אָזוים קדש, און צום טייל האָבען זיי אומגעוואַנדערט אין די דער־בייאיגע סטעפּעס, נעבען דרום כנען. געלעבט האָבען זיי אין געצעל־טען און האָבען זיך בעשעפטיגט מיט האָדעווען פיה און אָביסעל ערד־אַרבייט. פּאר א זכר פון יענער צייט איז שפּעטער ביי די אידען געווארען א מנהג צו בויען געצעלטען אָדער „סכות" און פייערען דעם הערבסטלעכען יום־טוב סכות זיבען טעג.

אין משך פון יענער צייט זיינען ביסלעכווייז אויסגעשטאָרבען די עלטערע מענשען, וואָס זיינען ארויס פון מצרים, און עס איז אוי־טערגעוואקסען א יונגער דור, וועלכען משה האָט אויפגעצויגען אין פרייהייט און ריינעם גלויבען. משה האָט ניט געאַרבייט אליין. ער האָט געהאט ארום זיך א ראָט פון זיבעציג זקנים אָדער עלטסטע, וועלכע האָבען איהם געהאָלפען צו רעגירען דאָס פאָלק. אהרן איז געווען דער כהן גדול און די לויים האָבען געדיענט ביים אהל מועד און געהאָלפען משה'ן צו לערנען און ערציהען דאָס פאָלק.

ווען די צייט וואָס משה האָט בעשטימט צו בלייבען אין מדבר האָט זיך שוין געדאַרפט ענדיגען האָבען זיך די אידען אָנגעהויבען צורוקען צו די גרעניצען פון כנען. ביי די דאָזיגע גרעניצען, אין דרום און אין מזרח, האָבען געלעבט די קריעגעריש פעלקער אדום, מואב און אמורי. משה האָט צוערשט געפּרובט פּועל'ן מיט גוטען ביי די מלכים פון די דאָזיגע פעלקער זיי זאָלען דורכזאָזען די אידען קיין כנען. ער האָט געשיקט שלוחים צום קעניג פון אדום און איהם גע־לאָזט אזוי זאָגען: „אזוי זאָגט דיין ברודער ישראל: ערלויב אונז דורכצוגעהן דורך דיין לאַנד; מיר וועלען ניט געהן, ניט איבער דיינע פעלדער און ניט איבער דיינע ווייַנגערטנער, און מיר וועלען ניט טרינקען דאָס וואַסער פון דיינע ברונימער, נאָר מיר וועלען געהן מיט'ן גרויסען וועג, ביז מיר וועלען ארויס פון דיין גבול". אָבער דער קעניג פון אדום אָבגעזאָגט די דאָזיגע פרייַנדליכע בקשה. דעמאָלט האָבען די אידען געמוזט גיהן ארום אדום. אויפ'ן וועג איז געשטאָרבען אהרן, אויפ'ן בארג הר, און אויף זיין אָרט איז געוואָרען כהן גדול זיין זוהן אלעזר. אָביסעל פריהער איז אויך גע־שטאָרבען משה'ס שוועסטער, מרים.

עם וועט אויסוואקסען דער יונגער דור, וואס וועט זיין מעהר מוטיג און פעהיג אויף געוואגטע מלחמות, און זיי, די נייע מענשען, וועלען אריינטרעטען אין כנען. און משה האט בעפעהלען צו לאזען זיך וויי־טער וואנדערען איבער דער בריטער וויסטענישׂ, פאזע דעם רויטען ים. וועז דאס פאלק האט עס דערהערט איז עס אריינגעפאלען אין טיעפען טרויער. איניגע ענטשלאסענע מענשען האבען ניט געוואלט פאלגען משה'ן. זיי האבען זיך אבגעטיילט פון לאגער און זיינען אוועק גלייך אין די בערג, אין דער זייט פון כנען. נאר דא זיינען פון די בערג ארונטערגעלאפען די וועלדע עמלקים און האבען זיי צוטרי־בען.

נאך דער דאזיגער געשיכטע האט זיך דער גרעסטער טייל אידען אונטערגענעבען דעם ווילען פון משה'ן. אבער אין א געוויסען טייל פון פאלק האט נאך געגליהט אן אונצופריעדענקייט מיט דער אונ־בעגרענצטער מאכט פון דעם גרויסען פיהרער. די דאזיגע אונצופרי־דענקייט האט ארויסגעפלאצט אין דעם אויפשטאנד פון קרח'ן. צוויי הונדערט און פופציג חשוב'ע לייט, וועלכע זיינען געווען אנגע־פיהרט פון קרח'ן פון שבט לוי, און דתן און אבירם פון שבט ראובן, האבען מורד געווען געגען משה'ן און אהרן'ען. „גענוג אייך צו הער־שען!" — האבען געשריען די מורדים — אונזער גאנצע עדה איז הייליג; ווארום זשע שטעלט איהר זיך העכער פון דעם גאנצען פאלק פון גאט?" זיי האבען פארגעוואלפען משה'ן, למאי ער האט די אידען ארויסגעפיהרט פון מצרים און קיין כנען האט ער זיי ניט גע־בראכט, און ער צווינגט זיי אלעמען אומקומען אין דער וויסטענישׂ. דאס פאלק האט זיך נענומען קלייבען ארום די געצעלטען פון די מורדים, און עס איז געווען א סכנה, אז דער אויפשטאנד וועט זיך צעוואקסען. דעמאלט, דערצעהלט דער חומש, האט משה בעפעהלען דאס פאלק אבצוטרעטען פון די געצעלטען פון די דאזיגע שווער־פערזינדיגטע מענשען. און ווי נאר דאס פאלק איז אבגעטראטען איז געשעהן א וואונדער: אויף יענעם ארט, וואו עס איז געשטאנען קרח מיט זיינע לייט, האט זיך געשפאלטען די ערד, און אלע מורדים מיט זייערע געצעלטען און מיט זייער גאנצען פארמעגען זיינען איינגע־זונקען אין דעם געפענטען אבגרונד. פיעל אידען וואס האבען גע־האלטען מיט די מורדים זיינען אומגעקומען פון א מגפה.

§30. דער דור המדבר. נאך דער געשיכטע מיט די

ארויפגעפירט דעם מכשף אויפ'ן שפּיץ פון א בארג, פון וואנען מען האָט געקענט זען דעם אידישען לאגער, האָט בלעם אויסגערופען: קען איך דען שעלטען דעם, וועמען יהוה האָט ניט געשאָלטען, און צאָרנען אויף דעם, אויף וועמען יהוה האָט ניט געצארנט? דעם צוויי־טען מאל איז בלעם אזוי ענטציקט געוואָרען פון דעם אויסזען פון דעם אידישען לאגער, אז ער האָט זיך ניט געקענט איינהאלטען פון בעגייסטערונג און האָט אויסגערופען: „ווי שענן זיינען דיינע געצעלטען, יעקב, און די וואוינונגען דיינע, ישראל!" אומזיסט האָט בלק געוואָרט צו הערען פון דעם צויבערער קללות אויף די אידען: בלעם האָט זיי נאָר געבענשט און האָט זיי פּאַראויסגעזאָגט א גרויסע צוקונפט. דער קעניג פון מואב איז אין כעס געוואָרען אויפ'ן מכשף און האָט איהם אוועקגעשיקט אהיים.

§32. **די חלוקה פונ'ם עבר־הירדן; משה'ס טויט.** וועו דאָס לאנד פון עבר־הירדן איז שוין געווען איינגענומען האָבען זיך די אידען גענומען גרייטען אריבערצוגעהן דעם טייך ירדן און אייג־נעהמען מערב כנען. דעמאָלט זיינען געקומען פאר משה'ן די זקנים פון די פאַסטוכער־שבטים ראובן און גד און האָבען צו איהם אזוי געזאָגט: „דאָס לאנד, וואָס מיר האָבען איינגענומען איז רייך אין ווייד, און מיר האָבען א סך פיה. גיב אונז דאָס דאָזיגע לאנד פאר אונזער ירושה און פיהר אונז ניט אריבער דעם ירדן". משה האָט זיי פאַרגעוואָרפען, פארוואָס זיי ווילען ניט העלפען די איבעריגע שבטים צו איינגענומען כנען, נאָר זיי ווילען זיך אָבטיילען פון פאלק און לעבען רוהיג אויף דעם בעזיעגטען טייל פון דעם לאנד. אָבער די עלטסטע פון ראובן און גד האָבען געענטפערט, אז זיי האָבען נאָר ניט בדעה זיך אָבצוטיילען פון דעם גאנצען פאלק. „מיר וועלען — האָבען זיי געזאגט — נאָר אויסבויען דא שטאלען פאר אונזערע שאף און וואוינונגען פאר אונזערע וויבער און קינדער, און אליין וועלען מיר אָנטהאָן געוועהר און געהן אין מלחמה פאראויס פון אלע שבטים, און מיר וועלען זיך ניט אומקעהרען צו אונזערע היימען ביז דאָס נאנצע לאנד אויף יענער זייט ירדן וועט ניט זיין איינגע־נומען". נאָך אזא הבטחה האָט משה אָבגענעבען צו דעם שבט ראובן און גד די לענדער פון אמורי און בשן פאר זייער נחלה. צו די דאָזיגע צוויי שבטים איז דערנאָך צוגעשטאנען א האלבער שבט מנשה, וועל־

§31. **די עראָבערונג פון'ם עבר־הירדן. אויסמיידענדיג** דאָס לאַנד פון אדום האָבען זיך די אידען אָבגעשטעלט צו דרום־מזרח פון כנען, נעבען מואב. א גרויסען טייל פון דעם דאָזיגען לאַנד האָט נאָך פריהער אויסגענומען סיחון, דער מעכטיגער קעניג פון אמורי. די לענדער פון די אמורים האָבען זיך נעצויגען אין דער לענג פון דעם גאַנצען מזרח ברעג פון ירדן. האָט משה געשיקט שלוחים צו סיחונ'ען מיט דער בקשה ער זאָל דורכלאָזען די אידען דורך דעם דאָזיגען לאַנד. אָבער סיחון האָט ניט נאָכגעגעבען משה'ס פערלאַנג און איז ארויס קעגען איהם מיט א גרויסען חיל. די אידען האָבען געקעמפפט העלדיש און האָבען געבראכט אויף די אמורים א גרויסע מפלה. זיי זיינען אריינגעדרונגען אין לאַנד און האָבען פאר־נומען די הויפט שטאָדט חשבון. זייענדיג ערמוטיגט דורך דיזען נצחון האָבען זיך די אידען נעלאָזט נעהן ווייטער צו צפון, קיין בשן, — א לאַנד, וואָס איז געווען רייך אין ווייידען. דאָ איז נעגען זיי ארויסגעטראָטען עג, דער קעניג פון בשן, וועלכער האָט געשטאַמט פון די אלטע ריעזען. נאָר די אידען האָבען צושלאָגען עונ'ן און זיין גאַנץ פאָלק און האָבען איינגענומען דאָס פרוכטבארע בשן. אויף אזא אופן איז דאָס אידישע פאָלק שוין געשטאַנען מיט א פעסטער פוס אין דעם מזרח געגענד פון כנען, אין דעם „עבר־הירדן".

אזוי ווי די אידען האָבען איצט נעלאַנגערט ביי די גרענעצען פון דעם לאַנד מואב, האָט בלק, דער קעניג פון מואב, מורא געקראָגען אז זיי זאָלען ניט פערכאַפען אויף זייענע לענדערייען. האָט בלק נע־שיקט די עלטסטע לייט פון מואב קיין מעסאָפּאָטאַמיען און נע־בראַכט פון דאָרט דעם כשוף־מאַכער בלעם. און בלק האָט געזאָגט צו בלעמ'ן אזוי: „א פאָלק איז ארויס פון מצרים און האָט בערעקט דאָס גאַנצע לאַנד וואָס ליגט נעבען מיר. מלחמה האָלטען מיט איהם קענען מיר ניט, ווארום ער איז שטארקער פון אונז. דעריבער קום און שעלט מיר דיזען פאָלק, און דעמאָלט וועלען מיר איהם אפשר קענען מנצח זיין און פארטרייבען פון דאַנען. איך וויים וואויל, אז ווען דו בענשסט דער איז געבענשט, און ווען דו שעלטסט דער איז נע־שאָלטען". בלעם האָט מסכים געווען. נאָר דאָ, דערצעהלט דער תנ"ך, האָט זיך גאָט בעוויזען צו בלעמ'ן אין א חלום און האָט איהם נע־הייסען האַנדלען גאַנץ אַנדערש. וועז דער קעניג פון מואב האָט

לויט דער מסורה, דורכגענאנגען א משך פון עטליכע צעהנדליג יאהר. און אין פערלויף פון דער צייט האבען די אידען אומגעוואנדערט אין דער וויסטעניש. דא אין דעם מדבר, האבען זיי זיך א קירצערע צייט אויפגעהאלטען אין די געגענדען פון דעם בארג סיני, און א לענגערע צייט אין דעם אזוים קדש, נעבען אדום און די דרום גרעניצען פון כנען.

די בעפרייאונג פון קנעכטשאפט האט אזוי שטארק אויפגעהויבען דעם נאציאנאלען גייסט פון די אידען, אז זיי זיינען פון מצרים גלייך אוועק צום סיני. דאס בעפרייטע פאלק האט געפיהלט א בערערפניש צו פעראייניגען אלע זיינע בעזונדערע טיילען אין איין געזעלשאפט, וועלכע זאל זיך פיהרען לויט בעשטימטע געזעצען. פול מיט האפנונגען און ליכטיגע שטרעבונגען איז דאס פאלק נאכגענאנגען זיין גרויסען פיהרער. די נייע אומגעבונג אין וועלכער זיי זיינען פלוצלונג אריינגעטראטען, האט נעמוזט האבען א וויכטיגע אויף די ארויסגעגאנגענע פון מצרים. נאך די פרוכטבארע ברעגען פון דעם ניל האבען זיי זיך מיט אמאל געפונען אין א פינסטערער, טרוקענער וויסטעניש, וואו נאקעטע פעלזען, ווי גרויזאמע ריעזען, האבען זיך געצויגען צו די הימלען און זייערע שפיצען האבען זיך פערלארען אין די וואלקענס — דא איז אזוי ווי פערשוואונדען דער גרענעץ צווישען הימעל און ערד, צווישען לעבען און טויט; דא האט געשוועבט דער גייסט פון דעם בעשעפער פון דער וועלט. אויב ערשט ניט לאנג, אין מצרים, האט דאס פאלק געפיהלט דעם שווערען דרוק פון מענשען, האט עס איצט, אין מיטען פון דעם בריטען, איינזאמען מדבר, געשפירט אן אנדערע, א העכערע מאכט — די מאכט פון אן אייניציגען און אייביגען וועזען, פון גאט. צופוסענס פון דעם געטליכען בארג סיני, האט דאס פאלק דערהערט יענע אונשטערבליכע געבאטען, וועלכע זיינען געווארען די ווינקעלשטיינער פון יודענטום.

דא האט זיך אנגעפאנגען דער איבערגאנג פון דער טונקעלער ג א ט ו ר רעליגיאן פון די אבות צו דער קלארער ג ע ז ע ל־ש א פ ט ל י כ ע ר רעליגיאן פון משה'ן. אין משה'ס לעהרע איז נאט דער הערשער ניט נאר פון דער נאטור נאר אויך פון דעם

כער האָט זיך געזומען דעם טייל פון די אמורי־לענדער, וואָס איז בעוואוסט אונטער'ן נאָמען גלעד. אויף אזא אופן האָבען צוויי און א האלב שבטים בעזעצט דעם מזרח טייל פון כנען, דעם עבר־הירדן.

איצט איז נאָך געבליבען אריבערצוגעהן דעם ירדן און איינגעה־מען דעם אינוועניגסטען טייל פון כנען און צוטיילען דאָס לאנד צווישען די איבעריגע שבטים. נאָר דאָס איז שוין ניט באשערט גע־ווען משה'ן דורכצופיהרען. דער גרויסער בעפרייער און פיהרער פון די אידען האָט דערפיהלט אז דער טויט רוקט זיך אָן און ער האָט געוואוסט אז ניט אויף זיין גורל איז אויסגעפאלען אריינצופיהרען דאָס פאָלק אין כנען. פאר'ן טויט פלעגט משה אפט פערזאמלען די אידען ארום זיך און זיי לערנען ווי צו לעבען אין דעם נייעם לאנד לויט די געזעצען פון תרייהייט און נערעטיגקייט. פאר א מנהיג נאָך זיך האָט ער בעשטימט זיין העלפער יהושע בן־נון. ענדליך איז די טרויעריגע שטונדע פון צושיידונג געקומען. משה האָט זיך געזע־נענט מיט די אידען, האָט פאראויסגעזאָגט דעם פאָלק זיין צוקונפט און האָט געבענשט יעדען שבט בעזונדער. דערנאָך איז ער ארויף אויפ'ן בארג נבו, דער העכסטער שפיץ פון דער מואב'ישער בארג־קייט פסגה, און פון דעם דאָזיגען בארג־שפיץ האָט משה געקענט זעהן א גרויסען טייל פון כנען. לאנג איז ער דא געשטאנען און געקוקט אויפ'ן לאנד און געטרויערט, וואָס ניט איהם איז געגעבען געוואָרען אריינצוטרעטען אין דעם צוקונפטיגען לאנד פון די אידען.

און משה איז געשטאָרבען אין עלטער פון הונדערט און צוואנ־ציג יאָהר, און האָט געפונען זיין קבר אין דעם טאָל פון מואב. דאָס אָרט פון משה'ס קבר איז קיינעם ניט בעוואוסט, עס איז געבליבען פארבאָרגען צו די צוקונפטיגע דורות. דרייסיג טעג האָבען די אידען געווויינט אויפ'ן טויט פון זייער גרויסען פיהרער. „און ניט אויפגע־שטאנען איז מעהר ביי אידען א נביא ווי משה" — זאָגט דער תנ"ך. משה איז געווען דער בעפרייער און דער גייסטיגער וועגווייזער פון זיין פאָלק. א מאסע פון שקלאפען האָט ער פערוואנדעלט אין א פאָלק און מיט זיין בעגייסטערטער לעהרע האָט ער דיזען פאָלק גע־מאכט פאר אן „אויסדערוועהלט" און גרויס פאָלק.

§33. היסטאָרישע אויספיהרונגען. פון דער צייט וואָס די אידען זיינען ארויס פון מצרים, „דאָס הויז פון קנעכטשאפט" ביז זיי זיינען אריין אין דעם „פערשפראָכענעם לאנד" כנען, איז,

דאָס זיינען די הויפּט שטריכען פון די דאָזיגע געוועזען. אָבער מענ־
שען זיינען גלייך פּאר גאָט: מאן און פרוי, רייך און אָרעם, האר
און דינער. אָט זיינען איינינע בישפּיעלען: „אויב דו וועסט
קויפען א אידישען קנעכט זאָל ער זעקס יאָהר ביי דיר דינען
און אויפ'ן זיבעטען יאָהר זאָלסטו איהם ארויסלאָזען פריי אומ־
זיסט; אויב ער האָט א ווייב זאָלסטו זיין ווייב פריילאָזען מיט
איהם". „די אלמנה און דעם יתום זאָלט איהר ניט דריקען";
„אויב דו לייהסט געלד צו אן אָרימאן און ער גיט דיר זיין אוי־
בערשטען בגד פּאר א משכון, זאָלסטו יערען טאָג ווען די זון פּאר־
געהט איהם אומקעהרען זיין בגד, ווארום ער דארף זיך מיט איהם
צודעקען בייגאכט"; „משפּט ניט אומגערעכט דעם אָרימאן";
„נעהמט ניט קיין שוחד"; „איהר זאָלט ניט דריקען דעם גר, ווייל
נרים זענט איהר געווען אין דעם לאנד מצרים".

אין קדש זיינען אויך אוועקגעלעגט געוואָרען די יסודות פון
דעם אלטען אידישען גאטעסדיענסט. דאָס הייליגטום פון פאלק
איז געווען דער „ארון־הברית", ד. ה. דער ארון, וואו עס האָבען
זיך געהיט די שטיינערנע לוחות מיט די עשרת הדברות פון סיני.
אין דער צייט ווען די אידען פלעגען זיך אָבשטעלען אין זייער
וואנדערען אן מדבר האָט זיך דער ארון געפונען אין דעם משכן.
אין דער צייט פון די מלחמות אין מזרח כנען פלעגען די לויים
מיט'ן ארון געהן פאראויס פון דער מחנה, אלס צייכען אז גאָט
אליין פיהרט דאָס פאלק. דערביי פלעגען זיך הערען אויסרופען:
„קומה ד', ויפוצו משנאיך!" — שטעה אויף גאָט, און זאָלען
צושפּרייט ווערען די פיינד דיינע! פיהלענדיג אז דאָס הייליגטום
געהט מיט זיי פלעגען די אידישע קריעגער קעמפּפען העלדיש און
האָבען אָבגעהאלטען יענע גלענצענדע נצחונות, וועלכע האָבען
פּאר זיי געעפענט א צוטריט אין דעם לאנד כנען. דאָס זיינען ג־
ווען הייליג רעליגיעזע מלחמות, מלחמות ה', ווי עס דריקט זיך
אויס דער תנ"ך.

מענשליכען לעבען. ער איז ניט נאר דער נאט פון דער גאנצער וועלט נאר אויך בעזונדערס דער גאט פון אידישען פאלק, און האט א בעשטימטען נאמען, יהוה. „איך בין יהוה, דיין גאט, וועל־כער האט דיך ארויסגעפיהרט פון דעם לאנד מצרים, פון דעם הויז פון קנעכטשאפט" (דער ערשטער געבאט). אין די דאזיגע ווער־טער איז אויסגעדריקט דער נאציאנאלער תמצית פון משה׳ס רע־ליגיאן. נאכדעם וועלען פארגעשטעלט די אייגענשאפטען פון נאט: ער איז אייניציג און איז אונקערפערליך, עס טאר ניט זיין קיין פיעלגעטערייי און קיין נעציענדיענסט (צוויי־טער געבאט). די רוה פון שבת וועלט געגעבען אלס מיטעל אויפצוהאלטען אין דעם פאלק די געזונדהייט פון קערפער און די פרייהייט פון גייסט (פערטער געבאט). כבוד אב ואם וועלט אוועקגעלעגט אלס דער הויפט פונדאמענט פון דער פאמיליע און דער נעזעלשאפט, וואלום דער כח פון א פאלק בעשטעהט אין דעם שטארקען באנד צווישען דעם אלטען און דעם יונגען דור (פינפטער געבאט). דער פערבאט צו זאגען ליגען, צו מארדען, גנב׳ענען, זיין אויסגעלאסען און גלוסטען יענעמס איז דער יסוד פון דער מאראל און פון דעם מענשליכען צוזאמענלעבען (דריטער, זעקסטער און צעהנטער גע־באט). דאס זיינען געווען אייביגע אמת׳ן, וועלכע דאס אידישע פאלק האט אויפגעדעקט פאר דער גאנצער מענשהייט.

אין דער צייט וואס די אידען זיינען געווען אין קדש האט זיך דאס פאלק אנגעהויבען צוגעוועהנען צו א ריכטיגען געזעל־שאפטליכען לעבען. לויט דער מסורה האט משה פערוואלטעט די אידען מיט דער הילף פון א ראט פון עלטסטע אדער זקנים. ער האט געשטעלט אויבערהארען איבער בעזונדערע גרופען און האט זיי איבערגעגעבען צו האבען השגחה איבער דער אדרנונג און צו משפט׳ן אין קלענערע סכסוכים. דא איינגעטליך האבען זיך געקענט אויסארבייטען און בענוצט וועלען אין דער פראק־טיק אייניגע פון יענע געזעלשאפטליכע געזעצען, וועלכע זיינען געווען פערשריבען אין דעם „ספר הברית" (שמות כא־כג), וועל־כעם איז דער ערשטער קערן פון משה׳ס געזעצגעבונג. מענשענ־ליעבע, מיטלייד מיט׳ן שוואכען און ארימען, און א שטרענג־קייט צו די וואס ריהרען אן די רעכט פון אנדערע — אט

קייטען, בעוואוסט אין תנ"ך אונטער די נעמען: הרי נפתלי, הרי אפרים, און הרי יהודה. צו די הרי נפתלי שליסען זיך צו די בעריהמטע בערג תבור און כרמל. צווישען זיי ליגט דער פראכטפולער טהאָל יזרעאל. צו איהם שליסען זיך צו, פון דרום זייט, די הרי אפרים, פון וועלכע עם איז בעזונדערס בעוואוסט דער בארג גרזים נעבען דער שטאָדט שכם. צום ברעג־צו פון ים נידערט די דאָזיגע בארג־קייט אלץ מעהר און מעהר ארונטער ביז זי געהט אריבער אין דעם טאָל שרון. נאָך ווייטער צו דרום, פון ירושלים ביז חברון, ציהען זיך די הרי יהודה מיט זייערע העכסטע שפיצען ציון און הר־הזיתים.

די נאטור און דער קלימאט פון כנען זיינען זעהר פערשיידענארטיג. פון די הויכע בערג־שפיצען בלאָזען פרישע ווינטען. די לופט איז דעם גרעסטען טייל פון יאָהר ריין און דורכזיכטיג, נאָר אין דער נידער הערשט אין די זומער מאָנאטען א טראָפישע היץ. מחמת דעם איז אויך דאָס פלאָנצענרייך פערשיידענארטיג: דאָ געפינט מען די פאַלמע וואָס וואקסט נאָר אין הייסען קלימאט, און דעם דעמב וואָס קען קיין היץ ניט פערטראָגען. דאָס וואסער פון ים כנרת איז זים און איז רייך מיט פיש; אויף די ברעגען פון דיזען ים וואקסען וווינטרויבען, פייגען און אנדערע פרוכטבוימער. אָבער אין דעם טויטען ים איז דאָס וואסער אָנגעזאפט מיט זאלץ און אנדערע מינעראלען און פיש קענען דאָ ניט לעבען. די ברעגען פון דיזען ים זיינען א ווייסטער מדבר, וואָס וועהרט בלויז זעלטען אוכטערבראָבען פון פרוכטבארע אָאזיסען (עין נדי). די פלאָנצע טייכען און אָזערעס טריקענען אויס אין די הייסע צייטען פון יאָהר, אָבער אין דער רעגענדיגער צייט פילען זיי זיך אָן מיט וואסער, געהען אריבער די ברעגען און בעפרוכפערען דעם באָדען. עס זיינען ניטאָ קיין סך לענדער אויפ'ן ערד־קוגעל, וועלכע האָבען פעראייניגט אין זיך אזעלכע שהנקייטען פון דער נאטור, אזא פערשיידענארטיגקייט פון קלימאט און פלאָנצען, ווי כנען אָדער ארץ־ישראל. די אלע אייגענשאפטען האָבען געמוזט האָבען א ווירקונג אויפ'ן כאראקטער און אויפ'ן גייסטיגען לעבען פון די אידען. דער קלימאט, וואָס איז מיטעל צווישען מעסיג און הייס, האָט ארויסגעריפען אין די איינוואוינער א נייגונג צו פיזישער ארבייט, און די נאטור מיט

פיערטער קאפיטעל

די עראָבערונג פון כנען.

(ארום דרייצעהנטען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג).

§34. דאָס לאַנד און זיינע איינוואוינער. דאָס לאַנד, וואָס די אידען האָבען געדאַרפט איינגענעמען נאָך משה׳ס טויט האָט געטראָגען פערשיידענע נעמען. ביי די אידען האָט עס צו־ערשט געהייסען כנען, און נאָכער — ארץ ישראל. די שפעטערע נריכען און רוימער האָבען עס גערופען פאַלעסטינא, און די קריסטליכע פעלקער — דאָס הייליגע לאַנד. דאָס דאָזיגע לאַנד איז נעלעגען אויפ׳ן עקסטען מערב ברעג פון אזיען, אויפ׳ן וועג צווי־שען די גרויסע מלוכות אשור און בבל אין אזיען, און מצרים אין צפון אפריקא. אין פאַרמע זעהט דאָס לאַנד אוים ווי א לענגלי־כער ערד־פּאָס, וואָס גרעניצט זיך אין מערב זייט מיט׳ן מיט־לענדישען ים, אין מזרח און דרום — מיט׳ן אראבישען מדבר, און אין צפון — מיט סיריען אָדער ארם. אויפ׳ן צפון גרעניץ פון כנען הויבען זיך אויף איינע נעגען די אנדערע צווויי גרויסע בערג־קייטען, דער לבנון און דער חרמון, וואָס זייערע שפיצען זיינען בעדעקט מיט אייביגען שניי. די וואַסערען, וואָס פליסען אַרונ־טער פון דיזע הויכע ערטער זאַמלען זיך צונויף אין שטראָמען און בילדען דעם הויפט טייך פון כנען — דעם ירדן. דער ירדן ציהט זיך ווי א גלייכע לענטע פון צפון צו דרום, געהט דורך צווויי אָזערעס, מי מרום און כנרת, און פאַלט אריין אין דרום, אין טויטען אָדער געזאַלצענעם ים (ים המלח). דער ירדן צוטיילט דאָס נאַנצע לאַנד אין צווויי טייל: דער מזרח טייל (עבר־הירדן, גלעד), און דער מערב טייל (כנען גופא). דער ערשטער טייל איז אמאל נעווען בעריהמט מיט זיינע פעטע ווייזען, און דער צווייטער — מיט זיין פרוכטבאַרען באָדען, אויף וועלכען עס זיינען געוואקסען תבואה, וויינטרויבען, אויבם און אייבירטען. פון ביידע זייטען ירדן ציהען זיך, פון צפון צו דרום, אָבצווייגונגען פון די צווויי בארג־קייטען לבנון און חרמון. די דאָזיגע אָבצווייגונגען זיינען אין מזרח די גלעד בערג (הרי גלעד), און אין מערב — א סך בערג־

אידען, וועלכע האָבען געהאַלטען דאָס לאַנד פֿאַר א ירושה פון זייערע אבות.

§35. דער איבערגאַנג איבער'ן ירדן; דער פֿאַל פון יריחו. נאָך משה'ס טויט האָט יהושע בן־נון, דער נייער פיהרער פון אידישען פֿאָלק, זיך גענאָזט געהן צום ירדן בראש פון אַלע אידישע שבטים. פֿאַר'ן אריבערגעהן דעם ירדן האָט ער געשיקט מרגלים אויף דער אנדערער זייט טייך אויסצוקוקען די שטאָדט יריחו און איהר סביבה. קומענדיג צוריק האָבען די מרגלים דערצאַהלט, אז די איינוואוינער פון יריחו און ארום האָבען שוין געהערט וועגען די נצחונות פון די אידען אויף דער זייט ירדן און געפינען זיך אין גרויס שרעק. דאָן איז יהושע און דאָס פֿאָלק ארי־בער דעם ירדן אויף אַן אָרט, וואו דער טייך איז געווען ניט טיף. פון פֿאַרנט זיינען געגאַנגען די כהנים מיט דעם הייליגען ארון און נאָך זיי זיינען געגאַנגען אַלע אידען און דאָס פֿאָלק האָט אויפ־געשלאָגען זיין לאַגער אויף דעם מערב ברעג פון ירדן, אין רער שטאָדט גלגל, נעבען יריחו. דאָס איז געווען אין פריהליג, אין זעל־בען מאָנאַט ניסן, אין וועלכען די אידען זיינען אמאָל ארויס פון מצרים. דאָס פֿאָלק האָט פסח געהאַלטען אין גלגל.

פון דאַנען האָט זיך דער אידישער חיל א רוק געטהאָן אויף יריחו. די שטאָדט איז געווען שטאַרק בעפעסטיגט און עס איז שוער געווען זי צו נעהמען מיט שטורם. יעדען טאָג אין פֿערלויף פון זעקס טעג האָבען די אידישע קריעגער ארומגעקרייזט די מויערען פון שטאָדט, און דערביי האָט מען געפיהרט פֿאַראוים דעם הייליגען ארון און די כהנים האָבען געבלאָזען אין שופרות. אויפ'ן זיבעטען טאָג, וען די אידען זיינען ארומגעגאַנגען די שטאָדט, די שופרות האָבען הילכיג געשאַלט און די זיעג־נעשרייען פון די קריע־גער האָבען פערקלונגען די לופט, איז א טייל פון דער פעסטונג פון יריחו איינגעפאַלען און רער אידישער חיל האָט זיך אריינגעריסען אין שטאָדט אריין. די זיענער האָבען אויסגע'הרג'עט אַלע אייני־וואוינער פון יריחו, האָבען פֿערברענט זייערע הייזער און פערניכ־טעט זייער פערמעגען. בלויז גאָלד, זילבער און מעטאַלענע כלים האָט מען איבערגעלאָזט פאר'ן משכן.

אז די איינוואוינער פון גבעון און די ארומיגע שטעדט האָבען

איהרע שעהנקייטען האָט נעגעבען רייכע שפייז פֿאר דעם רעלי־
גיעזען און פֿאָטישען נעפיהל. זי האָט ניט נעמאכט די איינוואוי־
נער שוואך און אָבגעלאָזען, אזוי ווי אין אנדערע לענדער פון מזרח,
אָבער זי האָט זיי אויך ניט פֿארנרעבט דורך צופיעל פיזישער אר־
בייט.

אין יענע אלטע צייטען, ווען די אידען זיינען צוגעטראָטען צו
איינעהמען כנען, האָבען אויף איהרע גרעניצען נעלעבט א צאָל
קלייניע, אָבער שטארקע פעלקער. די קריעגעריש חתים האָבען נע־
וואוינט אויפֿ'ן צפון־מערב גרעניץ, צווישען די לבנון בערג און דעם
מיטלענדישען ים; שפעטער איז זייער לאנד 'איבערגענאנגען צו
דעם האנדעלם פאָלק די פעניציער. אין צפון־מזרח זייט האָבען נע־
לעבט די ארמים, וואָס זיינען געווען פערוואנדט צו די אידען לויט
זייער ראסע און שפראך. אזעלכע קרוב'ישע שבטים האָבען אויך
נעלעבט אין מזרח און אין דרום: עמון, מואב און אדום. אויפ'ן
דרום־מערב בערג פון כנען האָבען איינגעוואנדערט די ווילדע
עמלקים, אין העכער, ביים בערג פון ים, האָבען זיך בעזעצט די
קריעגעריש פלשתים, וועלכע זיינען שפעטער געווען דער ערגסטער
פיינד פון די אידען.

דער אינוועניגסטער טייל פון כנען, אויפ'ן מערב זייט פון
ירדן, איז בעשטאנען פון א סך קלייניע מלוכות, אין וועלכע עס האָ־
בען נעלעבט פערשיידענע שבטים, בעוואוסט אונטער'ן אלגעמיינעם
נאָמען די כנענים. יעדע מלוכה איז בעשטאנען דאָס רוב פון איין
שטאָדט מיט די דערבייאינג פעלדער און ווייטען. צווישען די דאָ־
זיגע מלוכות איז ניט געווען קיין שטענדיגער בונד אויף צו בעשי־
צען דאָס לאנד אין צייט פון א פיינדליכען אנפאל; פערקעהרט, די
קלייניע מלכים האָבען זיך דאָס רוב געקריעגט צווישען זיך. דער־
בער ווען עס האָט זיך פערשפרייט די נאכריכט, אז דורכ'ן מדבר
נעהט פון מצרים דאָס צאלרייכע אידישע פאָלק, וואָס האָט שוין
בעזיעגט אויף יענער זייט ירדן די שטארקע מלוכות פון סיחון און
עוג, האָבען זיך די איינוואוינער פון כנען שטארק דערשראָקען. זיי
זיינען נישט געווען צוגעגרייט געגען אזא מעכטיגען שונא און זיי
האָבען געמוזט, נאָך לאנג און בלוטיגע מלחמות, אָבטרעטען א
גרויסען טייל פון זייער לאנד צו די פעראיינ־גטע קרעפטען פון די

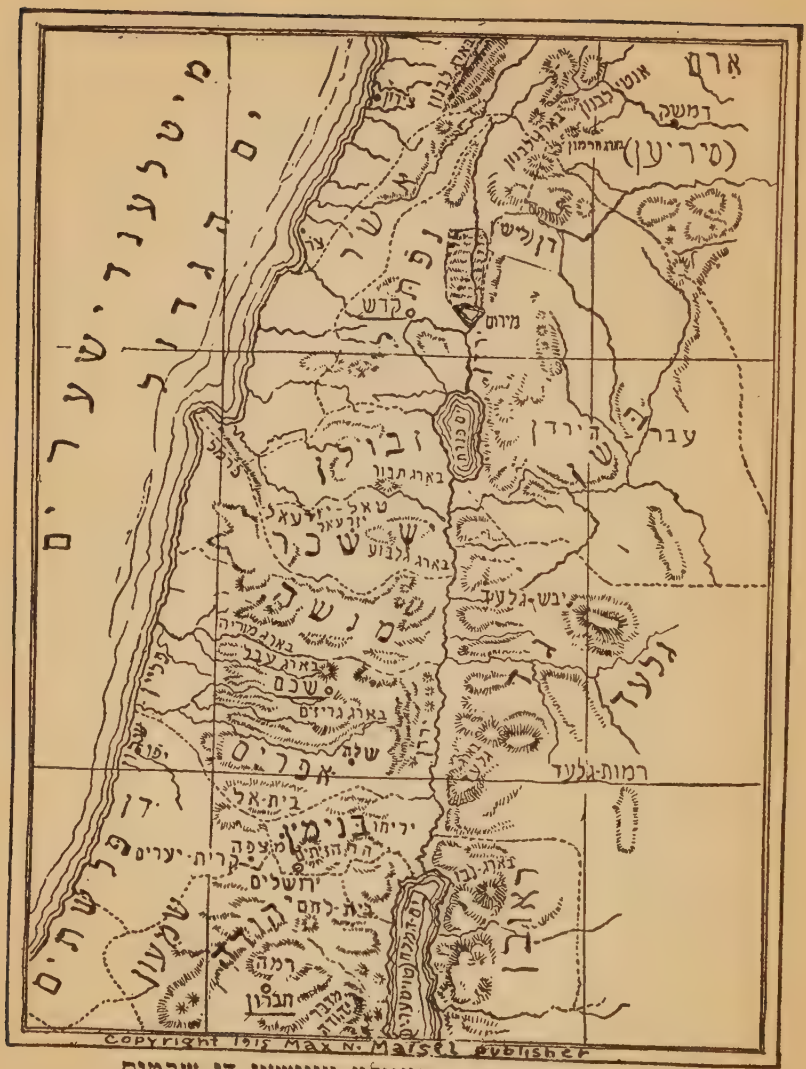

ווי כנען איז געווען צוטיילט צווישען די שבטים.

זיך דערוואוסט, אז די אידען גרייטען זיך צו פערטיליגען אלע אויך וואוינער פון כנען, האבען זיי בעשלאסען זיך צו בענוצען מיט א שווינדעל. זיי זיינען געקומען אין אידישען לאגער אין אלטע אבגערייסענע קליידער און האבען געזאגט: „דאס קומען מיר פון ווייטע לענדער, ווארום מיר האבען געהערט וועגען אייערע נצחונות און מיר ווילען שליסען מיט אייך א בונד". יהושע און די עלטסטע האבען געגלויבט די געקומענע, אז זיי זיינען ניט פון כנען, און האבען געשווארען צו לאזען זיי לעבען. נאר אין גיכען האט זיך ארויסגעשטעלט, אז די לייט וואוינען גאר אין נאהנטע שטעדט און זיינען פון דעם שבט חוים. די אידען האבען אויסגענומען די שטעדט, אבער די אייניוואוינער האבען זיי ניט אנגעריהרט, כדי ניט צו ברעכען זייער שבועה. אבער אלס שטראף פאר זייער רמאות האט יהושע געמאכט די גבעונים פאר קנעכט און זיי געצוואונגען צו זיין האלצהעקער און וואסערטרעגער ביי די אידען.

§36. **די ערַאבערונג פון דרום און צפון כנען.** וועז פינף מלכים פון דרום כנען (די מלכים פון ירושלים, חברון, ירמות, לכיש און עגלון) האבען דערהערט, אז גבעון האט זיך מיט גוטען אונטערגעגעבען די אידען, האבען זיי געשלאסען צווישען זיך א בונד און זיינען ארויס מלחמה האלטען געגען די גבעונים. די גבעונים האבען זיך געוועגדט נאך הילף צו יהושע'ן, וועלכער האט זיך דעמאלט געפונען אין זיין לאגער אין גלגל. דער אידישער קריעגספיהרער האט שנעל ארויסגעפיהרט זיין חיל געגען די פעראייניגטע מלכים און נעבען גבעון איז ער זיי פלוצלונג בעפאלען און זיי שטארק צושלאגען. די אידען האבען לאנג נאכגעיאגט דעם אנטלויפענדען שונא. אין תנ"ך איז פערבליבען א ליעד וואס דערצעהלט אז יהושע האט געוואלט ענדיגען די שלאכט איידער ס'פאלט־צו די נאכט, האט ער אויסגערופען: „אה זון, בלייב שטעהן איבער גבעון, און דו, לבנה, איבער'ן טאל אילון!" און די זון האט זיך אבגעשטעלט און ניט געאיילט צו אונטערגעהן, ביז דאס אידישע פאלק האט זיך נוקם געווען אין זיינע פיינד". און וועז די כנענים האבען געמומען לויפען אראב די בערג איז אראבגעקומען א גרויסער האגעל און האט ג'הרג'עט יענע, וואס זיינען אנטרונען פון דער שווערד. די מלכים אליין האט מען געמומען געפאנגען און אויף יהושע'ס

דער אידישער פיהרער יהושע, האָט פֿארנומען דעם נאנצען מיטעלען ערד־פּאָס פון כנען, צווישען ירדן און מיטלענדישען ים, מיט דער הויפּטשטאָדט שכם אין צענטער. אין צפון־מערב זייט פון שבט אפֿרים, ביז'ן צופֿוסענם פון כרמל, האָט זיך בעזעצט דער אנדערער האַלבער שבט מנשה. די נחלה פון שבט יהודה האָט פֿארנומען דעם דרום־טייל פון לאַנד, אַנפֿאַנגענדיג פון ירושלים. (ירושלים גופא מיט'ן בארג ציון איז געבליבען אין די הענד פון דעם כנעני'שען שבט יבוסים ביז דער צייט פון דוד המלך). אין דער נחלה פון שבט יהודה איז אַבגעטיילט געוואָרען א בעזונדער חלק פֿאר'ן קלייגעם שבט שמעון, א שטייניגע שטרעקע ערד אויפ'ן דרום־מערב ברעג פון כנען, אויפ'ן גרענעץ פון מדבר, וואו די עמלקים האָבען זיך אומגעטריבען.

צווישען די נחלות פון יהודה און אפֿרים האָבען זיך אייגענאָרדענט די צוויי שבטים בנימין און דן. דער שבט בנימין האָט פֿארנומען די נעגענד, וואָס די אידען האָבען דאָס ערשטע איינגענומען גלייך ווי זיי זיינען אריבער דעם ירדן, מיט די שטעדט גליל און יריחו. און דער שבט דן האָט זיך בעזעצט צו מערב זייט פון זיי, נעהנטער צום פּלשתי'שען ברעג פון מיטלענדישען ים, וואו עס געפינט זיך די האַפענשטאָדט יפו. דעם צפון־טייל פון כנען האָבען בעזעצט פיער שבטים. דער שבט יששכר, וועלכער האָט זיך בעשעפטיגט מיט ערד־אַרבייט, האָט געקראָגען דעם פרוכטבאַרען טאל יזרעאל מיט די בערג גלבוע און תבור. דער שבט זבלון האָט געוואויגט נעהנטער צו די ים־ברעגען פון פעניציען און האָט איבערגענומען פון די פעניציער די ליעבשאפֿט צו מסחר. ווייטער צו צפון פון זיי, אין דער לענג פון דעם פעניצישען ים־ברעג, האָבען זיך געצויגען די לענדרייען פון שבט אשר. דער שבט נפתלי האָט פֿארנומען דעם צפון־מזרח ווינקל פון כנען, די נעגענד פון די אזערעם מירום און כנרת. בלויז דער שבט לוי, וואָס איז בעשטאַנען פון די כהנים און געלעהרטע, האָט ניט געקראָגען קיין בעזונדער לאַנד־איינגענטום. די לויים האָט מען אַבגעגעבען צום וואויגען אכט־און־פֿערציג שטעדט, וועלכע זיינען געווען צעוואָרפען אי־

בעפעהל האָט מען זיי אויפגעהאנגען. זייערע לענדער, וועלכע זיי־נען געלעגען אין דעם בארגיגען טייל פון דרום כנען, האָבען די אידען צוגענומען.

די ירושה וועגען די דאָזיגע נצחונות איז שנעל דערגאנגען צו די מלכים פון צפון כנען, פון וועלכע דער שטארקסטער איז געווען יבין מלך חצור. כדי צו בעשיצען זיין לאנד געגען דעם מורא'דיגען פיינד האָט זיך יבין פעראייניגט מיט די שכנ'ישע מלכים. די פער־אייניגטע מלכים האָבען צונויפגעזאמעלט א ריעזיגע ארמעע, מיט א סך פערד און מלחמה־וועגען און האָבען צולעגט זייער לאגער ביים טייך מי־רום. נאָר די גרויסע מחנות האָבען ניט אָבגעשראָקען דעם בראַווען אידישען קריעגספיהרער. יהושע איז ארויסגעטראָטען מיט אן אָבגעקליבענעם חיל געגען דעם שונא, האָט אויף זיי גע־בראַכט א שווערע מפלה און האָט נאָכגעיאָגט דעם אָנטלויפענדען פיינד ביז'ן ברעג פון ים; די אידען האָבען דעם שונא'ס פערד איבערגעשניטען די אָדערען און די קריעגס־וועגען האָבען זיי פער־ברענט. די זיעגער האָבען חרוב געמאכט און פארברענט יבינ'ס הויפטשטאָדט חצור, און אין די אנדערע שטעדט האָבען זיי אוים־גע'הרג'עט די איינוואוינער און גענומען א סך רויב. אויף אזא אופן האָבען די אידען, נאָך פיעל־יעהריגע מלחמות, בעזיעגט דעם גרעסטען טייל פון כנען, פון דעם בארג לבנון אין צפון ביז'ן ים המלח אין דרום. דאָך זיינען א סך בעפעסטיגטע שטעדט אינ־וועניג אין לאנד, איבערהויפט אין דרום, געבליבען ניט איינגע־נומען דורך די אידען.

§37. די חלוקה פון כנען. וועו א גרויסער טייל פון דעם לאנד איז שוין געווען איינגענומען איז געקומען די צייט צו צוטיילען עס צווישען די אידישע שבטים. דער שבט ראובן, דער שבט גד און האלב מנשה האָבען שוין געקראָגען זייערע חלקים נאָך פאר משה'ן אויפ'ן מזרח זייט פון ירדן, אין בשן און גלעד, וועלכע זיינען געווען רייך אין ווייידען. עס איז דע־ריבער געבליבען גאנץ מערב כנען אויף צו צוטיילען צווישען די איבעריגע נייַן און א האלב שבטים. די גרעסטע חלקים זיינען דאָ אָנגעקומען די צוויי שטארקסטע שבטים, אפרים און יהודה. דער שבט אפרים, פון וועלכען עס האָט געשטאמט

מצרים, און דיענט צו גאָט". אויף דער דאָזיגער צואה האָט דאָס פאָלק אויסגערופען: מיר וועלען דיענען אונזער גאָט און היטען זיינע געבאָטען!" יהושע האָט געגומען א גרויסען שטיין און איהם אוועקגעשטעלט אונטער א דעמב אין שכם פאר א זכר, אז אויף דעם דאָזיגען אָרט האָט דאָס פאָלק געגעבען א שבועה צו היטען די געבאָטען פון גאָט. אין גיכען איז יהושע געשטאָרבען, הונדערט און צוועלף יאָהר אלט.

§38. די וויסענשאפטליכע ענטדעקונגען פון דער נייסטער צייט וואַרפען א ליכט אויף דער לאַנג פון די פעלקער אין כנען אין דער עפּאָכע וועו דאָס לאַנד איז בעזיצט געוואָרען פון די אידען. ניט לאַנג צוריק (אין יאָהר 1887) האָט מען אין די אויסגראָבונגען אין טעלל־על־אמארן, אין מצרים, געפונען א סך ליימענע טאפלען מיט אויפשריפטען, וועלכע האָבען זיך ארויסגעשטעלט צו זיין בריף פון די קלייגע פאַלעסטינישע מלכים צו די עגיפּטישע פּרעה'ס. פון די דאָזיגע בריף, וועלכע געהערען צו דעם 15טען און 14טען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, איז צו זעהן, אז אין יענער צייט זיינען די כנענ'ישע מלכים געשטאַנען אונטער דער הערשאפט פון די פּרעה'ס פון מצרים. די מלכים דריקען אויס אין די בריף זייער טרייהייט צו די פּרעה'ס און בעטען אָפט הילף אנטקעגען די פיינדליכע שכנים אָדער די איינדרינגענדע וואַנדערער. איינער פון די מלכים אבדי־כיבא, פון ירושלים, איז מודיע פּרעה'ן אז א וואַנדער־שבט מיט'ן נאָמען „האבירי" איז אריינגעדרונגען אין כנען און סטראשעט צו בעזיצען דאָס לאַנד, און דער מלך בעקלאָגט זיך וואָס מצרים שיקט ניט קיין הילף (ארום 1400 פ. ק.). אונטער „האבירי", ווי עס צייגט אויס פון אלע בעווייזען, וועלען דאָ געמיינט די אידען. אין אן אנדער עגיפּטישער אויפשריפט, וואָס געהערט צו א שפעטערער צייט, רעדט זיך שוין וועגען א מלחמה פון א פּרעה אנטקעגען „ישראל" אין פאלעסטינא.

אין די דאָזיגע דענקמעלער הערען זיך די אבקלאָנגען פון יענער גרויסער פעלקער־וואַנדערונג, וואָס איז פאַרגעקומען אין כנען צווישען דעם 15טען און 13טען יאָהרהונדערט פאר דער

בער די נחלות פון די פערשיידענע שבטים. זייענדיג די דיע־
נער פון גאָט און די גייסטיגע לעהרער האָבען די לויים געדאַרפט
וואוינען איבער'ן גאַנצען לאַנד, צושפרייט צווישען גאַנצען
פאָלק.

וועז די ערד פון כנען איז שוין געווען צוטיילט צווישען אַלע
אידישע שבטים האָט זיך דער פיהרער פון פאָלק, יהושע, בעזעצט
אין דער נחלה פון זיין אייגענעם שבט אפרים. דער דאָזיגער שבט,
זייענדיג דער רייכסטער אין צאָל, האָט געקראָגען די אויבערשאפט
איבער אַלע איבעריגע שבטים. אין דעם לאַנד, פון דעם שבט
אפרים האָט זיך אויך אויפגעהאַלטען דאָס גרעסטע פאָלקס־היי־
ליגטום — דער משכן מיט'ן ארון הקדש, וועלכער האָט בעגליי־
די אידען אין אַלע מלחמות. נאָך דער ערשבערונג און צוטיילונג
פון כנען איז דער משכן אריבערגעטראָגען געוואָרען אין דער
שטאָדט שלה, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם לאַנד פון אפרים.
דאָ איז א לאַנגע צייט געשטאַנען דער משכן מיט'ן ארון און א
מזבח פאר קרבנות; דאָ האָבען די כהנים און' לויים געפראָוועט
נאָטעסדיענסט, און קיין שלה פלענען זיך ציהען מתפללים פון
אַלע עקען כנען. שלה איז געווען דער שטענדיגער פלאַץ, וואו עם
האָט געוואוינט דער כהן גדול. פאר יהושע'ן זיינען די כהנים
גדולים געווען אהרנ'ס זוהן און אייניקעל, אלעזר און פנחס.

וועז יהושע איז געוואָרען אַלט, האָט ער צונויפגערופען קיין
שכם אַלע כהנים און די זקנים פון אַלע שבטים. דער אלטער
פיהרער האָט דערמאָנט די פערזאמלטע וועגען די גרויסע געשע־
הענישען פון דער פערגאַנגענהייט, וועגען די אבות, וועגען דער
קנעכטשאפט אין מצרים, וועגען יציאת מצרים און די וואַנדערונ־
גען אין דעם מדבר. „איצט — האָט ער געזאָגט — האָט אייך
גאָט געגעבען א לאַנד, אויף וועלכען איהר האָט ניט געהאַרעוועט,
און שטעדט, וועלכע איהר האָט ניט געבויט, און איהר וואוינט אין
זיי; ער האָט אייך געגעבען אייגערטנער און ווייגערטנער,
וועלכע איהר האָט ניט נעפלאַנצט, און איהר עסט זייער פרוכט.
דעריבער פאָרכט אייך פאר גאָט און דיענט איהם מיט א ריינעם
האַרצען; פערלאָזט די אָבגעטער צו וועלכע עס האָבען אמאָל נע־
דיענט אייערע עלטערען אויף יענער זייט טייך (פרת) און אין

נעקעמפפט אונטער דער פיהרערשאפט פון יהושע און האָבען איינגענומען איין שטיק לאנד נאָכ'ן אנדערען. נאָר אָט איז שוין א גרויסער טייל פון לאנד בעזיעגט און צוטיילט צווישען די שבטים, די פאסטוכער־שבטים האָבען זיך צוריקגעצויגען אין זייערע נחלות און די איבעריגע האָבען זיך אויף פערנומען יעדער איינער מיט אויפבויען זיין נחלה. דער פיהרער יהושע איז געשטאָרבען און האָט ניט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין שטעלפערטרעטער, וועלכער זאָל פעראייניגען אלע אידען אונטער זיין הערשאפט. און דאָס פאלק איז זיך צופאלען אין בעזונדערע טיילען. די נחלה פון יעדען שבט איז געווארען אזוי ווי א בעזונדערע, קלייניע מלוכה פאר זיך. מיט דער דאָזיגער צוריסענקייט פון דעם אידישען פאלק האָבען זיך בענוצט סיי די פעלקער וואָס האָבען געוואוינט ביי די גרעניצען, סיי יענע, וואָס זיינען ניט בעזיעגט געווארען אין יהושע'ס צייטען און זיינען געבליבען אין זייערע שטעדט צווישען די אידען. ארם, מואב און עמון האָבען איינס נאָכ'ן אנדערען אונטערדריקט די אידען; זיי פלעגען אנפאלען דאָס אויף איין שבט, דאָס אויף אן אנדערען, פלעגען זיי אונטעריאָכען און נעהמען פון זיי צינז. אָבער פון צייט צו צייט פלעגט ביי איין שבט אדער אן אנדערען אויפשטעהן אן עלטסטער, וועלכער פלעגט אויפקלייבען פון אונטער זיין פיהרערשאפט מחנות פון עטליכע שכנ'ישע שבטים, פלעגט ארויסגעהן מלחמה האלטען מיט די פרעמדע אונטערדריקער און בעפרייען זיין פאלק פון פרעמדען יאָך. אזעלכע העלדען־פיהרער פלעגען זיך רופען שופטים. דער שופט פלעגט אמאל רעגירען איבער עטליכע פעראייניגטע שבטים, אָבער קיין אייניגער שופט האָט ניט בעוויזען צו פעראייניגען דאָס גאנצע פאלק אונטער זיין הערשאפט. נאָכ'ן טויט פון אזא שופט פלעגט זיך וויעדער צושיטען דער בונד פון די שבטים וואָס ער האָט פערוואלטעט, און די אָבנעזונדערטע טיילען פון פאלק פלעגען וויעדער אונטערפאלען אונטער'ן יאָך פון פרעמדע, ביז עס פלעגט אויפשטעהן א נייער שופט און בעפרייער.

אזוי האָט זיך געצויגען צוויי הונדערט יאָהר. וועגען דער דאָזיגער צייט ווערט נעזאָגט אין דער געשיכטע: „אין יענע טעג איז ניט געווען קיין מלך אין ישראל, און יעדער האָט געטהאָן וואָס

קריסטאליכער צייטרעכנונג. אין משך פון די דאָזיגע צוויי הונדערט יאָהר, איז די הערשאפט פון מצרים אין פאלעסטינא דאָס פערשטאַרקט געוואָרען, דאָס אָבגעשוואכט געוואָרען, און ענדליך איז זי אינגאנצען געפאלען. אין כנען זיינען פאָרגעקומען אָהן אויפהער מלחמות צווישען די דאָרטיגע פעלקער; די גרעסערע פעלקער, ווי למשל די חתים און אמורים, וועלכע וועלען דערמאנט אין די עגיפטישע אויפשריפטען, האָבען געשטרעבט צו בעפעסטיגען דאָרט זייער ממשלה־איבער די קלענערע פעלקער. און אין יענער צייט האָבען זיך אין לאנד אריינגעריסען די וואנדערענדע „האָבירי" פון דער זייט פון מדבר. אין דער גרופע פון די „האָבירי" זיינען אריין נישט נאָר די אידען, נאָר אויך זייערע קרוב'ישע שבטים פון דער העברעאישער צוויג פון דער סעמיטישער ראסע (מואב, אדום). נאָר ביסלעכווייז טיילען זיך אויס די אידען פון דער דאָזיגער אלגעמיינער גרופע, און מאכען זייערע עראָבערונגען זעלבסטשטענדיג. די אינוועניגסטע מחלוקות וואָס האָבען געהערשט צווישען די מלכים פון כנען, האָבען גרינגער געמאכט פאר די אידען צו בעזיעגען דאָס לאנד. די עראָבערונג פון כנען איז פאָרגעקומען לאנגזאם. פון אנפאנג האָבען די אידען פערנומען בלויז אייניגע טיילען פון לאנד, אין א סך ערטער האָבען זיי נעווואוינט צוזאמען מיט די אלטע אינווואוינער. אזוי ווי זייערע שכנים האָבען זיך אויך די אידען נעטיילט אויף בעזונדערע קליינע שבטים, וועלכע האָבען זיך פעראייניגט אין א פאלק ערשט אין א שפעטערער צייט.

פינפטער קאפיטעל.

די צייט פון די שופטים.

(פון 12טען ביז'ן 11טען יאָהרהונדערט פאר ק. צ.)

§39. היסטאָרישער איבערבליק. וועו די אידען זיינען אריינגעטראָטען אין כנען האָט זיי פעראייניגט אין אלגעמיינער ציעל — צו איינעהמען דאָס לאנד. אלע שבטים האָבען צוזאמען

פון די אלטע רעליגיעזע טראדיציעס. די אמונה וואס זיי האבען געיורש'עט איז ניט פערשוואונדען, נאר זי איז געלעגען בעהאלטען אונטער א צודעק פון געצענדרישנסט. די דאזיגע אמונה האט זיך נאך נעראפט ענטוויקלען אין שפעטערע צייטען.

§40. ד" ערשטע שופטים. נאך יהושע'ס טויט, האט דאס אידישע פאלק, מיער פון די פיעל־יעהריגע מלחמות, געגארט נאך רוה און פריעדען. אבער די קריעגעריש פעלקער, וואס האבען געלעבט אויף די גרעניצען פון כנען, האבען ניט געלאזט די אידען גענישען קיין רוה, ווארום זיי פלעגען מאכען אפטע אנפאלען אויף זייערע לענדרייען. צוערשט האבען זיך קיין כנען ארייננעריסען די ארמים (סיריער) פון צפון און האבען אונטערדריקט די אידען אכט יאהר. דעמאלט איז אויפגעשטאנען עתניאל, דער עלטסטער פון שבט יהודה, און בראש פון א קליינער מחנה האט ער פערטריבען די ארמאעישע גארניזאנען, וואס זיינען געשטעלט געווא־רען אין די אידישע שטעדט. די אידען זיינען דורכדעם שטארק ערמוטיגט געוואָרען און האבען אנגעהויבען זיך קלייבען אין גרויסע מאסען אונטער דער פאהן פון דעם העלד פון יהודה. דעמאלט איז עתניאל ארייננעדרונגען מיט א גרויסען חיל אין סיריען, האט צושלאגען די ארמעער, האט געטויט זייער קעניג און בעפרייט דאס אידישע פאלק פון דעם פרעמדען יאך. נאכדעם האט א טייל פון די אידען אנערקענט עתניאל'ן פאר א שופט. אדער פיהרער.

נאך עתניאל'ס טויט זיינען די אידען וויעדער געבליבען אהן א פיהרער. דער צאלרייכער שבט יהודה זיך איינגעשלאסען אין זיין בעשיצטער, בערגיגער נחלה, אין דרום כנען, און האט זיך אבגעטיילט פון די איבעריגע שבטים. וען די ארומיגע פעלקער האבען נעזעהן אז צווישען די אידען איז ניטא קיין אחדות האבען זיי וויעדער אנגעהויבען בעאונרוהיגען דאס אידישע לאנד. די מואבים זיינען אריבער דעם ירדן, האבען פערכאפט די שטארט די בני בנימין געטראגען דעם יאך פון די מואבים, און האבען יריחו און אנדערע טיילען פון שבט בנימין. א לאנגע צייט האבען געצאלט צינז זייער גרויזאמען קעניג עגלון. אבער ענדליך איז אין בנימין ערשינען א מוטיגער העלד, דער שופט אהוד, וועלכער האט

ער האָט געוואָלט". עס איז ניט געווען ביים אידישען פֿאָלק קיין אחדות, ניט אין מלוכה און ניט אין אמונה. דער גלויבען אין אַן אייניגען גאָט און די מאָראַל פון תורת משה זיינען נאָך ניט אַריין טיף אין הארצען פון פֿאָלק; אונטער אזעלכע אומשטענדען האָבען די געצענדיענערישע שבטים, וואָס האָבען געלעבט אין נאָהכטער שכנות מיט די אידען, געמוזט האָבען א שלעכטע ווירקונג אויפֿן גלויבען און די מדות פון די אידען. נישט קוקענדיג אויף דעם אלטען פערבאַנד פֿלעגען די אידען זיך אָפט מתחתן זיין מיט די אַנדערע איינוואוינער פון כנען. דאָס דאָזיגע צוזאַמענלעבען מיט די פרעמדע פעלקער האָט געבראכט דערצו, אז די אידען פֿלעגען איבערנעהמען די הײדנישע פיהרונגען און מנהגים. זיי האָבען געדיענט ניט נאָר צו זייער גאָט ה' נאָר אויך צו די כנענישע געטער — צו די בעל'ס (בעל מיינט האר, גאָט און בעשיצער פון דער גענענד) פון די פערשיידענע ערטער, פֿלעגען אויפשטעלען מזבחות אויף די שפיצען פון די בערג און דאָרט ברענגען קרבנות צו די נעצען. ביי זיי זיינען אויך געווען הויזליכע געצען (תרפים), וועלכע האָבען זיך גערעכענט פאַר די בעשיצער פון דער פאַמיליע. אין דעם משכן אין שלה פלעגט מען וועניג קומען און עס פלעגען זיך צוזאַמענקלייבען אהער בלויז געצעהלטע דיענער פון דעם אייניציגען גאָט.

דאָס איז געווען די צייט פון דער פריהער יוגענד פון דעם אידישען פֿאָלק. דאָס יונגע פֿאָלק איז פערבלענדט געוואָרען פון יענע קינדערשע גלויבענס, וואָס זיינען געווען הנלויך ביי אלע פעלקער וועו זיי זיינען נאָך יונג. נאָר נישט קוקענדיג אויף דער דאָזיגער פערבלענדעניש האָבען די אידען ניט געקענט זיך אינגאַנצען צומישען מיט די ארומיגע פעלקער. אין דעם זכרון פון פֿאָלק האָבען נאָך געלעבט עראינערונגען וועגען זייער גלענצענדער פערגאַנגענהייט, וועגען די פרומע און עהרליכע אבות, וועגען דער בעפריאונג פון דער קנעכטשאפט פון מצרים און וועגען מעמד הר סיני. די געשיכטען פון די דאָזיגע געשעהענישען פלעגען איבערגעהן פון עלטערען צו קינדער און האָבען אונטערגעהאלטען דעם נייסט פון פֿאָלק אין שוועדע צייטען. די לויים און כהנים, וואָס האָבען געדיענט אין דעם משכן פון שלה, זיינען געווען די היטער

פון שבט נפתלי און האָט איהם געהייסען ער זאָל זיך שטעלען בראש פון דער אידישער מחנה און געהן מלחמה האלטען מיט סיסרא'ן. אָבער ברק האָט איהר געזאָגט: אויב דו וועסט געהן מיט מיר וועל איך געהן." דבורה האָט געענטפערט: „גוט, איך וועל געהן מיט דיר, אָבער דאָס וועט דיין כבוד ניט גרעסער מאכען, ווארום מען וועט זאָגען, אז א פרוי האָט געוואונען דעם זיעג אין דער מלחמה".

האָט ברק צוזאמענגענומען א חיל פון צעהן טויזענד מאן פון דעם שבט נפתלי, זבולון און אנדערע, און איז אוועק צום בארג תבור. וועז סיסרא האָט דערהערט אז די אידען האָבען זיך בעוואפענט האָט ער צוזאמענגענומען זיין גאנצען פערד־חיל און האָט זיך געלאָזט צום טייך קישון, נעבען בארג כרמל. דאָ איז פאָרגעקומען אן ענטשיידענדע שלאכט. סיסרא'ס חיל מיט זייגע שווערע קריעגסוועגען האָט זיך ניט געקענט פריי בעווענגען אין דער בערגיגער געגענד, בשעת וועז דער גרינגער אידישער פוס־חיל האָט איהם דערלאנגט איין קלאפ נאכ'ן אנדערען. דער סוף איז געווען, אז דער שונא איז איינגאנצען צושלאָגען געוואָרען. סיסרא איז אנטלאָפען צופוס און האָט זיך בעהאלטען אין געצעלט פון י ע ל, די ווייב פון אן עלטסטען פון די קעניטען, וועלכע זיינען געווען פריינדליך צו די אידען. יעל האָט אויפגענומען סיסרא'ן מיט געמאכטער פריינדליכקייט, האָט איהם אָנגעטרונקען מיט מילך און איהם געראטען זיך לענגע אָבצורוהען. אוז וועז ער איז איינגעשלאָפען האָט זי גענומען א שארפען פלאָקען פון געצעלט און האָט עס מיט א האָמער אריינגעשלאָגען אין קאָפ דעם שלאָפענדען קריעגער. סיסרא איז געבליבען טויט אויפ'ן אָרט. אויף אזא אופן זיינען די אידישע שבטים פון צפון בעפרייט געוואָרען פון דעם שווערען יאָך. אין תנ"ך איז געבליבען „דאָס ליעד פון דבורה", אין וועלכעי עס ווערט געשילדערט אין העלע בילדער די שטימונג פון פאָלק איז יענעם בעפרייאונגס־קריעג:

הערט אויס, איהר מלכים! פאַרנעהמט, איהר שרים!
איך זינג צו יהוה, צו גאָט פון ישראל. עס איז קיין פיהרער ניט
געווען אין ישראל, ביז וואנען איך דבורה בין נעקומען, ביז
וואנען איך בין אויפגעשטאנען א מוטער אין ישראל. שטעה

בעוויזען פאָלנענדע העלדישקייט. ער איז געקומען צו ענלון, דעם קעניג פון מואב, מיט'ן אויסרייד אז ער האָט איהם איבערצוגעבען מתנות פון די אידען; און וועז אהוד איז געבליבען אליין מיט'ן קעניג, האָט ער איהם דערשטאָכען מיט'ן שווערד. דערנאָך האָט ער אויפגעקליבען א גרויסען חיל און האָט אויסגע'הרג'עט אלע מואבים פון יריחו און האָט זיי אויך פערטריבען פון די איבעריגע טיילען פון אידישען לאנד.

§41. דבורה הנביאה. אין דער צייט וועז די קריגערישע שבטים פון דרום (יהודה און בנימין), האָבען זיך פערזיכערט געגען די אָנפאלען פון פרעמדע, האָבען די שבטים פון צפון (נפתלי, זבלון, ישכר, אשר) געמוזט פיהרען א קאמפף מיט די איינוואוינער פון לאנד. דער צפון-טייל פון כנען איז ניט בעזיעגט געוואָרען אינגאנצען פאר יהושע'ן, און א סך כנענים זיינען געבליבען אין זייערע בעפעסטיגטע שטעדט צווישען די אידען. די דאָזיגע קלייגע פעלקער האָבען געהאסט די אידען, וועלכע האָבען צוגענומען א גרויסען טייל פון זייער לאנד, און זיי האָבען אויסגענוצט יעדע געלעגענהייט צו נעהמען נקמה פון זייערע בעזיעגער. דער קעניג יבין האָט זיך געשטעלט בראש פון יענע פעלקער און אין א משך פון פיעל יאָהרען האָט ער גרויזאם געדריקט דעם שבט נפתלי און זבולן. זיין קריעגספיהרער סיסרא, וועלכער האָט געהאט א גרויסען חיל און א סך אייזערנע רייטוועגען, האָט געהאלטען אין דער מורא די גאנצע אידישע בעפעלקערונג. א סך אידען פון די צפון-דיגע שבטים זיינען געלאָפען פון דעם שונא'ס דרוק אין דעם לאנד פון שבט אפרים.

אין יענער צייט האָט אויפ'ן בארג אפרים געלעבט א קלוגע פרוי מיט'ן נאָמען דבורה. זי איז געווען א נביאה, דאָס הייסט א בעגייסטערטער מענש וואָס רעדט אין דעם נאָמען פון גאָט. צו איהר פלעגט מען קומען נאָך עצות און נאָך משפט. זי פלעגט זיצען אונטער א פאלמע און לערנען און ריכטען דאָס פאָלק. וועז דבורה האָט זיך דערוואוסט דורך די אנטלאָפענע פון צפון וועגען די ליידען, וואָס זייערע בריידער שטעהען-אויס פון סיסרא'ן, האָט זי אָנגעהויבען וועקען דאָס פאָלק צו א פעראייניגטען קאמפף מיט די אונטערדריקער. דאָן האָט זי גערופען דעם קריעגער ב ר ק

אין יענער צייט האָט אין עפּרה, א שטאָדט אין מערב פון מנשה׳ס נחלה, געלעבט א מאן מיט׳ן נאָמען גדעון, א שטילער ערד־אַרבייטער, וועלכער האָט אָבער בעזעסען דעם מוט פון א קריענסמאן. וועז די מדינים האָבען געהרג׳עט זיינע עלטערע ברידער האָט זיך אין גדעון׳ן אָנגעצונדען א פערלאַנג צו נעהמען נקמה פון די רויבער און בעפריַיען זיין פאָלק. איינמאל בייַ־נאַכט — דערצעהלט דער תנ"ך — וועז גדעון האָט געדראָשען ווייַז אין דער שטיל כדי צו פערבאַרגען עס פון די מדינים, האָט זיך א מלאך פון גאָט בעוויזען צו איהם אוז איהם געזאָגט: „גיע אוז לייז אויס די אידען פון די מדינ׳ישע הענד; דיך שיקט גאָט". גדעון האָט דערפיהלט א בעגייסטערונג אין זיך אין די ערשטע זאך האָט ער צושטעלט דעם מזבח פון בעל. וואָס האָט געהערט צו זיין פאָטער יואש, אוז אויף זיין אָרט האָט ער אויסגעבויט א מזבח צו יהוה. די איינוואוינער פון עפּרה, וועלכע האָבען געדיענט צום בעל, האָבען געזאָגט צו גדעון׳ס פאָטער: „הרג׳ע דיין זוהן דערפאַר וואָס ער האָט צושטערט דעם מזבח פון אונזער גאָט". נאָר יואש האָט זיי געענטפערט: „דאַרפט איהר זיך איינשטעלען פאַר בעל? וועט איהר איהם דען העלפען? אויב ער איז גאָט, דאַן זאָל ער זיך אָננעהמען פאַר זיך אַליין אוז בעשטראָפען יענעם, וואָס האָט צושטערט זיין מזבח".

אין גיכען נאָכדעם האָט גדעון געזאַמלט רופען דאָס פאָלק צו פערטיידיגען דאָס פאטערלאנד. אויף זיין רוף האָבען אָבגע־ענטפערט טויזענדער קריעגער פון די שבטים מנשה, זבולון, אשר אוז נפתלי. די מדינ׳ישע מחנות זיינען געשטאַנען מיט זייער לאַנגער אין טאָל יזרעאל אוז האָבען פערווייסט דאָס לאַנד. גדעון האָט בעשלאָסען אָנצופאַלען אויף זיי פלוצלונג. ער האָט געלאָזט אויס־רופען איבער זיין חיל: „ווער עס שרעקט זיך אוז האָט מורא, יע־נער זאָל געהן אהיים!" ארום גדעון׳ן איז געבליבען אַן אָבגעקלי־בענע מחנה פון דריי הונדערט גבורים. ביינאכט האָבען די אידי־שע גבורים געטומען טראָמפייטען, אוז ברענענדיגע פאקעלען, וועל־כע זיי האָבען בעהאלטען אין קרוגען. דאַן האָבען זיי זיך פלוצ־לונג א וואַרף געטהאַן אויפ׳ן שלאָפענדען לאַגער פון שונא, האָ־בען ארויסגעווארפען די פאקעלען אוז געטומען שאַלען אין די

אויף, ברק, און פאנג דיין פאנג, זוהן פון אבינועם. אָט קומען די קריעגער פון אפרים, נאָך זיי פון בנימין, פון זבולן זיינען געקומען פיהרער, פון יששכר — פירשטען אינאיינעם מיט דבורה'ן. נאָר ראובן צעגערט. וואָס זשע הויערסטו, ראובן, צווישען די געמארקען, צו הערען די געשרייען פון די סטאדעס? ראובן איז זיך צו לאנג מישב. גלעך ליעגט אין עבר־הירדן, נאָר וואָס זיצט דן אין זיינע שיפען? זבולן איז א פאלק, וואָס איז מקריב זיין לעבען אין שטרייט, נפתלי — אויפ'ן שלאכטפעלד. פון הימעל האָט מען מלחמה געהאלטען, די שטערען פון זייערע שטעגען האָבען מיט סיסרא'ן געשטריטען. געבענשט זאָל זיין צווישען פרויען יעל! וואָסער האָט ער געבעטען, מילך האָט זי נעגעבען. איהר לינקע האַנד האָט זי געשטרעקט צום צוואָק, איהר רעכטע — צום האמער. דורכ'ן פענסטערל קוקט און שמאכט די מוטער פון סיסרא: פארוואָס זאמען זיך די רייטער, וואָרום קומען ניט די רייטוועגען? און איהרע הארינטעם ענטפערען איהר: זיי האָבען דאָך פיעל רויב געגומען, צווישען זיך די רויב צוטיילען, די רויב פון פארבענרייבע צייגען, געוואנטען פאר די פרויען. אזוי זאָלען אונטערגעהן אלע פיינד דיינע, יהוה, און דיינע פריינד זאָלען שיינען ווי די זון אין איהר מאכט.

§42. גדעון. נאָך עטליכע צעהנדליג יאָהר פון רוה איז פאר די אידען וויעדער אָנגעשטאנען א שווערע צייט. די וואנדערנדע שבטים, וועלכע האָבען געלעבט נעבען די גרעניצען פון כנען, האָבען אָנגעהויבען זיך אריינריסען אין לאנד און רויבען די אייגנוואוינער. די מדינים פון מזרח און די האלב־וילדע עמלקים פון דרום פלעגען „אנפליהען ווי די היישעריקען" אויף די אידישע נחלאות. זיי פלעגען אריינדרינגען אהין אין צייט פון שניט, פלעגען וואנדערען איבער'ן לאנד אויף זייערע קעמלען און אויפ־שלאָגען זייערע נעצעלטען אין די ערטער וואו עס האָבען געוואוינט די ערד־ארביטער. וואו זיי פלעגען קומען פלעגען זיי פערווויסטען די תבואות אויף די פעלדער, פערכאפען די פיה און אוועקפיהרען און מאכען א תל פון די פריעדליכע אייגנוואוינער. די אידען פלעגען מוזען בעהאלטען זייער פערמעגען אין הייהלען און אין שפאלטען פון די בערג. די אידען האָבען אינגאנצען זייער מוט פערלאָרען.

און פון דאָרטען האָט ער געזאָגט דעם פאָלק א פראָכטפולען משל, וואו ער האָט פערגליכען די איידעלקייט פון גדעון'ן, וועלכער האָט זיך אָבגעזאָגט פון דעם קעניגליכען נאָמען, מיט דער זשעד־נעקייט פון אבימלכ'ן, וועלכער האָט דערגרייכט צו דיזען נאָמען דורך רציחות און פארברעכען. יותם האָט אזוי געזאָגט:

געגאנגען זיינען אמאל די בוימער פון וואלד צו זאלבען א קעניג איבער זיך און זיי האָבען געזאָגט צום אייל־בוים: קום קעניג איבער אונז! און דער אייל־בוים האָט זיי געענטפערט: צי דען וועל איך אויפהערען געבען מיין בוימאייל און וועל גיהן זיך פאר־נעהמען מיט די בוימער? האָבען די בוימער געזאָגט צום פייגע־בוים: נעה דו קעניג איבער אונז. און געענטפערט האָט דער פיי־גענבוים: צי דען וועל איך אויפהערען געבען מיין זיסקייט און מיין נעשמאקע זאפט, און וועל גיהן זיך פארנעהמען מיט די בוי־מער? האָבען די בוימער געזאגט צום ווינשטאק: נעה דו קעניג איבער אונז! און דער ווינשטאק האָט זיי געענטפערט: צי וועל איך אויפהערען געבען מיין זאפט, וואָס דערפרעהט גאָט און לייט און גיהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען זיך די בוימער געוועגדט צום דאָרן: קעניג דו איבער אונז! און דער דאָרן האָט געזאָגט צו די בוימער: אויב איהר מיינט באמת מיך צו זאלבען פאר א קעניג איבער אייך, דאן קומט און שיצט זיך אין מיין שאטען; און אויב ניט, וועט ארויס א פייער פון דעם דאָרן און וועט פערצעהרען די צעדער פון לבנון".

נאָר ניט לאנג האָט דער גרויזאמער אבימלך געקעניגט. אין דריי יאָהר אָרום זיינען די איינוואוינער פון שכם געוואָרען אונ־צופרידען פון זיין שלעכטער ממשלה און האָבען מורד געווען און איהם פערטריבען פון שטאָדט. און עם האָט זיך אָנגעהויבען א בלוטיגער ברודער־קריעג. אבימלך האָט געהאט א שלאכט מיט די מורדים נעבען שכם און האָט זיי מנצח געווען. ער איז אריין אין זיין אייגענער שטאָדט שכם אזוי ווי אין אן אייגענומענער שטאָדט, האָט זי חרב נעמאכט און אויסגע'הרג'עט די אייגוואוי־נער. אָרום טויזענד מענער און פרויען האָבען זיך בעפעסטיגט אין דעם שטאָדטישען טהורם. האָט אבימלך אונטערגעצונדען דעם טהורם, און אלע מענשען וואָס האָבען זיך דאָרט געפונען זיינען

טראָמפּייטען און שרייען: „א שווערד פאר גאָט און פאר גדעון!“ די איבערראשטע מדינים האָבען זיך דערשראָקען פון די קולות פון די טראָמפּייטען און פון די פלאָמען פון די פאקעלען, און האָבען זיך געלאָזט לויפען. די אידען האָבען זיי נאָכגעיאָגט און זיי צוקלאָפט. גדעון האָט צושיקט שלוחים צו אלע שבטים מיט א בעפעהל צו פאָנגען די אנטלויפענדע. דער שטארקער שבט אפרים האָט זיך אויך אָנגעשלאָסען אן דער מלחמה און האָט געגומען געפאָנגען די פיהרער פון די מדינים. גדעון האָט זיך ניט בענוגענט מיט פערטרייבען דעם שונא פון דעם אידישען לאנד, נאָר איז אויך מיט זיין חיל אריבער דעם ירדן און איז אריינגערונגען אין מדינ'ישע לענדער. דאָ האָט ער געפאָנגען די מדינ'ישע הערשער (זבח און צלמון) און האָט זיי געהייסען טויטען דערפאר וואָס זיי האָבען אמאל גע'הרג'עט זיינע ברידער.

דער דאָזיגער גלענצענדער נצחון האָט בעריהמט געמאכט גדעון'ס נאָמען ביים גאנצען פאָלק. די אידען האָבען פערשטאנען, אז זיי וואָלטען געווען שטארק, וועו זיי וואָלטען שטענדיג געהאט אזעלכע פיהרער און רעגיערער ווי גדעון, און די עלטסטע פון די וויכטיגסטע שבטים האָבען אנערקענט גדעון'ען פאר זייער שופט. זיי האָבען איהם פאָרגעלעגט ער זאל זיך קרוינען פאר'ן אידישען קעניג. נאָר דער עניוות'דיגער פיהרער האָט געענטפערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלען הערשען איבער אייך; נאָט איז אייער הערשער“.

§43. אבימלך. גדעון איז געשטאָרבען אין טיעפען עלטער, און האָט גלאָזען נאָך זיך א סך זיהן פון זיינע פיעל ווייבער. צווישען זיי איז געווען איין זוהן, געבאָרען פון זיינער א דיענסט, וועלכע האָט געשטאמט פון שכם. דער דאָזיגער זוהן, מיט'ן נאָמען אבימלך, איז געווען א גרויסער רודף אחר כבוד און ער האָט געוואָלט קריגען יענע קעניגליכע הערשאפט, פון וועלכער זיין פאָטער האָט זיך אָבגעזאָגט. האָט ער מיט דער הילף פון זיינע אָנהענגער גע'הרג'עט אלע זיינע ברידער, אויסער איינעם, דעם אינגסטען, יותם, וועלכער איז אנטלאָפען. די איינוואוינער פון שכם האָבען אנערקענט אבימלכ'ן פאר א קעניג. וועו יותם האָט זיך דערפון דערוואוסט איז ער ארויף אויפ'ן שפיץ פון בארג גריזים

אינע סטעפעם און איז געווארען דער פיהרער פון א באנדע גזלנים. וועו די עמונים האבען אנגעהויבען שטארק דריקען די אידען זיינען די עלטסטע פון גלעד אוועק צו יפתח'ן און איהם געזאגט: „קום און זיי ביי אונז א פיהרער אין דער מלחמה מיט די עמונים". און יפתח האט זיי געענטפערט: „האט איהר דען ניט דערלאזט, אז מען זאל מיך ארויסטרייבען פון מיין פאטער'ס הויז? ווארום זשע זייט איהר געקומען צו מיר איצט וועו איהר זייט אין א צרה?" פונדעסטוועניגען וועו די עלטסטע זיינען צו איהם שטארק צוגעשטאנגען האט ער נאכגעגעבען און האט אנגענומען די פיהרערשאפט אויבער דעם אידישען חיל. קודם־כל האט ער געשיקט שלוחים צום קעניג פון עמון און געפאדערט אז ער זאל צוריקציהען זיינע מחנות פון גלעד. אבער דער קעניג פון עמון האט זיך ענטזאגט צו ערפילען יפתח'ס פאדערונג און האט געזאגט, אז די דאזיגע לענדער האבען גהערט צו די עמונים נאך אידער זיי זיינען פערנומען געווארען פון די אידען, וואס זיינען ארוים פון מצרים. דעמאלט איז יפתח ארוים מלחמה האלטען. מיט זיינע העלדישע מחנות איז ער בעפאלען די עמונים און האט אבגעהאלטען א גרויסען נצחון איבער זיי. די עמונים זיינען פערטריבען געווארען פון גלעד און זיי האבען מעהר ניט גהאט דעם מוט צו בעאונרוהיגען די אידען. דער זיעגרייבער יפתח איז מיט טריאומף ארייגעטראטען אין זיין געבורטסשטאדט מצפה־גלעד און איז אנערקענט געווארען אלס פיהרער אדער שופט פון זיינע לאנדסלייט.

מיט דעם דאזיגען נצחון איז אין זכרון פון פאלק פערבונדען געווארן א שרעקליכע און אין דער זעלבער צייט טראגישע לעגענדע. דער תנ"ך דערצעהלט, אז איידער יפתח איז בעפאלען דעם שונא, האט ער א נדר געטהאן צו גאט, אז אויב גאט וועט איבערענטפערען דעם שונא אין זיינע הענד וועט ער, צוריקגעהענדיג אהיים, ברענגען צו איהם פאר א קרבן די ערשטע זאך וואס וועט איהם ארוים־געהן אנטקעגען פון זיין הויז. אבער וועו יפתח האט זיך נאך דער געוואונענער מלחמה אומגעקעהרט אהיים, איז די ערשטע צו קומען איהם אנטקענען געווען זיין אייניגע טאכטער, א שעהנע יונגע מיידעל, וועלכע איז פרעהליך ארוים מיט א פויק אין די הענד מקבל פנים זיין איהר זיעגרייבען פאטער. וועו יפתח האט זי דערזעהן

אומגעקומען אין פייער. דערנאָך האָבען אבימלכ'ס מחנות בעלא־
נערט די שטאָדט תבץ, וואו די איינוואוינער האָבען אויך נעמאכט
אן אויפשטאנד און זיך אויך בעפעסטיגט אין א טהורם. דאָ האָט
א פרוי ארונטערגעוואָרפען פון שפּיץ א שטיק מיהלשטיין אבימלכ'ן
אין קאָפּ און האָט איהם צושפּאָלטען דעם שארבען. אבימלך האָט
צוגעלופען זיין וואָפּען־טרעגער און האָט איהם נעזאָגט: ענטבלויז
דיין שווערד און טויט מיך, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אז א פרוי האָט
מיך נעטויט. דער וואָפּענטרעגער האָט ערפילט זיין בעפעהל און
אבימלך איז נעשטאָרבען. אזוי האָט זיך געענדיגט דער ערשטער
ניט נעלונגענער פרוב איינצופיהרען א קעניגליכע הערשאפט צווי־
שען די פריע אידישע שבטים, וואָס זיינען ניט נעוואוינט נעווען
צו א זעלבסטהערשאפט. *)

§44. יפתח. די פאסטוכער־שבטים, וועלכע האָבען נע־
לעבט אויפ'ן מזרח זייט פון ירדן האָבען נעהאט שטענדיגע צוזא־
מענשטויסען מיט דעם שכנ'ישען פאָלק עמון. דאָס דאָזיגע פאָלק,
וואָס אמאל האָט עס בעהערשט נאָנץ גלעד, האָט נעקוקט אויף די
אידען ווי אויף פרעמדע זיעגער, און האָט נעזוכט אָבצונעהמען צור־
ריק די לענדערייען, וואָס די אידען האָבען פערנומען נאָך אין דער
צייט פון דעם אמורי'שען קעניג סיחון. עס איז נעקומען א צייט וועו
די עמונים זיינען נעוואָרען אזוי שטארק, אז זיי האָבען ניט נאָר
אונטערדריקט די אידען פון גלעד, נאָר זיי האָבען אפילו נעוואגט
אריבערגעהן דעם ירדן און בעפאָלען די שבטים פון אינוועניגסטען
כנען. דעמאָלט האָבען זיך די עלטסטע פון גלעד פערזאמעלט און
בעשלאָסען צו האָלטען מלחמה מיט די אונטערדריקער. פאר זייער
הויפטמאן האָבען זיי אויסגעקליבען דעם העלדישען יפתח.

יפתח איז נעווען דער שטיפזוהן פון אן אייגוואוינער פון גלעד.
זייגע שטיפברידער האָבען איהם פארטריבען פון זיין פאָטער'ס הויז
און האָבען איהם בערויבט פון זיין ירושה. דער בעליידיגטער יפתח
איז נעוואָרען אויפנעבראכט און איז אנטלאָפען אין די דערביי־

*) דער נאָמען „אבימלך" האָט נאָך אן אָנדער בעדייטונג. עס מיינט „דער פאָטער פון קעניג", ד. ה. דער גרינדער פון דער קעניגליכער הער־ שאפט.

בעגעגענט א יונגער לייב, וועלכער האָט זיך געוואָלט ארויפוואַרפען אויף איהם, נאָר שמשון האָט א כאַפּ געטהאָן דעם לייב און איהם צוריסען מיט די הענט ווי א צינגעלע. אין גיכען האָט ער זיין גרויסען כח געלאָזט רערפיהלען די שונאים פון זיין פאָלק. אין אשקלון האָט שמשון איינמאָל געכאַפּט דריי הונדערט פוקסען, האָט צוגעבונדען ברענענדיגע פאַקעלען צו זייערע ווייבלען, און האָט אָבגעלאָזען די פוקסען אויף די פלשתי'שע פעלדער אין דער צייט פון שניט. די גאַנצע תבואה אויף די פעלדער איז פערברענט געוואָרען. שמשון האָט זיך בעהאלטען אין די בערג. די צורייצטע פלשתים זיינען בעפאלען דעם שכני'שען שבט יהודה און געפאָדערט מען זאָל זיי ארויסגעבען שמשון'ען. די בני יהודה האָבען זיך דערשראָקען און געזאָגט צו שמשון'ען: „וואָם האָסטו אונז געטהאָן? ווייסטו דען ניט, אז די פלשתים הערשען איבער אונז? מיר וועלען דיך בינדען און איבערגעבען אין זייערע הענד". און מען האָט שמשון'ען געבונדען די הענד מיט שטאַרקע שטריק און ארויסגעפיהרט פון דעם פעלזען־שפאלט, וואו ער האָט זיך אויפגעהאלטען. נאָר וען די פלשתים זיינען צוגענאַנגען איהם נעהמען האָט ער אָנגעשטרענגט זיינע כחות, האָט צוריסען די שטריק און איז אנטלאָפען. ניט האָבענדיג ביי זיך קיין געווער, האָט ער אויפ'ן וועג אויפגעהויבען א קינבאק פון א טויטען עזל און דערמיט דערשלאָגען יערען פלשתי וואָם ער האָט בעגעגענט. אין קורצען נאָך דעם האָט שמשון געענדיגט אין דער פלשתי'שער שטאָדט עזה. וען די איינוואוינער פון שטאָדט זיינען דערפון געוואָרען, האָבען זיי פערשפּאַרט די טויערען פון שטאָדט, און בעשלאָסען אויף מאָרגען אין דערפריה פאָנגען דעם גבור. נאָר שמשון האָט זיך אויפגעכאַפּט אין מיטען נאַכט, און דער־זעהענדיג אז אלע וועגען זיינען פערשפּאַרט, האָט ער אויסגעריסען די טויערען צוזאַמען מיט די זוילען און שלעפּער און האָט זיי אויף די פלייצעס אוועקגעטראָגען אויפ'ן שפיץ בארג.

שמשון'ס גבורות האָבען איהם בעריהמט געמאַכט צוויישען אלע אידען. אייניגע שבטים האָבען איהם אויסגעקליבען פאר זייער שופט. אָבער די פלשתים האָבען געזוכט א געלעגענהייט איהם אומ־צוברענגען. זיי האָבען זיך דערוואוסט, אז שמשון האָט ליעב א פלשתי'שע פרוי מיט'ן נאָמען דלילה. זיינען די פלשתי'שע הארען

האָט ער אין פערצווייפלונג אויסגעשריען: „אָה, טאָכטער מיינע, דו האָסט מיך פערדאָרבען! איך האָב א נדר געטהאָן צו גאָט אז איך וועל איהם ברענגען פאר א קרבן די ערשטע זאך וואָס וועט אַרויס־געהן פון מיין הויז מיר אנטקעגען, און איך קען ניט עובר זיין אויף מיין וואָרט!" און די מיידעל האָט געענטפערט: „פאָטער, אויב דו האָסט געגעבען א נדר צו גאָט, דאן טהו מיט מיר ווי דו האָסט צו־געזאָגט, נאָכדעם ווי גאָט האָט דורך דיר נקמה גענומען פון זיינע פיינד, די עמונים. נאָר איין בקשה האָב איך צו דיר: לאָז מיך אָב אויף צווויי חדשים, איך וועל אַרויפגעהן אויף די בערג און דאָרט וועל איך צוזאמען מיט מיינע חבר'טעס בעקלאָגען מיין מיידעלשען לעבען". יפתח האָט געטהאָן איהר פערלאנג און זיין טאָכטער האָט אין פערלויף פון צווויי מאָנאָטען געלעבט אין די בערג און דאָרט זיך נעזעגענט מיט איהר יונג לעבען. דערנאָך האָט זי זיך אומגעקעהרט צו איהר פאָטער און ער האָט מקיים געווען דעם נדר וואָס ער האָט געגעבען. פון דעמאָלט אָן איז געוואָרען א מנהג, אז די יונגע אי־דישע מיידלעך פלעגען יערען יאָהר געהן אין די בערג אויף פיער טעג צו בעקלאָגען יפתח'ס טאָכטער.

§45. שמשון הגבור. נאָכדעם האָט א נייער שרעקליכער פיינד אָנגעהויבען דריקען די אידען. דאָס זיינען געווען די פלשתים, וועלכע האָבען זיך בעזעצט אויפ'ן דרום־מערב גרענץ פון כנען אין די שטעדט עזה, אשקלון און אנדערע, וואָס זיינען געלעגען נאָהנט צום ים. דער שבט דן, וואָס האָט געלעבט אין שכנות מיט די פלשתים, האָט א סך געליטען פון די אָנפאָלען פון דעם דאָזיגען קריעגערישען פאָלק, וויל ער האָט ניט געהאט קיין כח מיט איהם מלחמה צו האלטען. עס זיינען נאָר געבליבען די לעגענדען פון איין אידישען גבור, וועלכער האָט זיך אייגער אליין נוקם געווען אָן די שונאים פאר זיין אונטערדריקטען פאָלק. דאָס איז געווען שמשון פון שבט דן. זיינע פרומע עלטערען האָבען איהם אין דער קינדהייט געהיי־ליגט פאר א נזיר צו גאָט, און אלם צייבען דערפון האָט ער זיך ניט געשאָרען די האָר. נאָך אין זיינע קינדערשע יאָהרען האָט ער אַרויס־געוויזען אן אויסערגעווענליכע קראפט. שמשון האָט זיך אויסגע־קליבען א כלה פון צווישען די פלשתים, און איז איינמאל געגאנגען אין דער שטאָדט וואו זי האָט געוואוינט. אויפ'ן וועג האָט איהם

זיין קערפער האבען צוגענומען זיינע פריינד און איהם בענראבען אין די קברים פון זיין פאמיליע אין דעם לאנד פון שבט דן.

§46. דער לעבענספיהר און די זיטען פון די אידען אין דער צייט פון די שופטים האט זיך ווינציג אונטערשיידט פון די זיטען און מנהגים פון די איבעריגע כנענ'ישע פעלקער. א טייל פון אידישען פאלק האט זיך פארנומען מיט ערד־ארבייט, און א טייל מיט פיהצוכט. מלאכות און האנדעל זיינען נאך ניט געווען פאר־שפרייט. איבעראל זיינען די אידען געקומען אין בעריהרונג מיט אנ־דערע פעלקער, וועלכע האבען געוואוינט סיי אין כנען גופא, סיי אויף די גרעניצען, און זיי האבען איבערגענומען זייערע געוועהנ־הייטען און אפילו זייערע פארמען פון גאטעסדיענסט. דער פראס־טער המון פון אידישען פאלק האט זיך ניט געקענט צוגעוועהנען צו דיענען א גאט וואס מען זעהט ניט און האט זיך אפט געבוקט צו בילדער, וועלכע זיינען געמאכט געווארען כלומרשט פארצושטע־לען דעם אידישען גאט. אפילו דער שופט גדעון, וועלכער האט צו־שטערט דעם מזבח פון בעל, האט אויסגענאסען פון גאלד א נע־שטאלט פון יהוה (אפור), האט איהם אנידערגעשטעלט ביי זיך אין הויז, און דאס פאלק פלענט נעהן זיך בוקען צו דעם דאזיגען נעגע.

עם פלענט פאסירען, אז אפילו די לויים, די דיענער פון דעם אידישען גאט, פלענען דיענען פאר די נעצצען. איינער פון דעם שבט אפרים, מיכה, האט אויסגעבויט פאר זיך א טעמפעל, וואו ער האט אוועקגעשטעלט א גרויסען זילבערנעם נעגע און קליינע הויזליכע נעצקעם (תרפים) און ער האט דא נעשטעלט א יונגען לוי צו דיע־נען ארום די אבנעטער. די לייכטגלויביגע מענשען פלענען נעהן אהין, און דער פאלשער כהן פלענט זיי פראויסזאגען זייער מזל אין דעם נאמען פון דעם נעגע (אראקעל). אין יענער צייט איז א טייל פון דעם שבט דן, וואס איז געווען אונטערדריקט פון די פלשתים, נעגאנגען זוכען נייי לאנד זיך צו בעזעצען. די בני דן האס־בען נעשיקט פאראוים מרגלים אויסצוקוקען א געוויסע נעגענד אין צפון. אויפ'ן וועג זיינען די מרגלים פארגאנגען אין מיכה'ס טעמפעל צו פרעגען אויב זייער שליחות וועט מצליח זיין. דער אראקעל האט זיי פראויסגעזאגט אז זיי וועלען מצליח זיין. און אזוי איז גראד נעשעהן: די בני דן האבען איינגענומען די שטאדט ליש, נעבען דעם

געקומען צו דער דאזיגער פרוי און אִיהר געזאָגט: „דערגעה ביי שמשונ'ען אין ווּאָס בעשטעהט דער גרויסער כּח זיינער און מיט ווּאָס מען קען איהם בייקומען, און מיר ווּעלען דיר דערפאר געבען צו טויזענד און הונדערט זילבערנע שקלים. דלילה איז צוגעשטאנען צו שמשונ'ען ער זאָל איהר ענטדעקען דעם סוד פון זיין קראפט. נאָך פיעל בקשות האָט איהר שמשון דערצעהלט, אז פון קליינווייז אויף האָט ער ניט געשאָרען זיינע האָר, און ווען מען זאָל אָבשערען זיינע לאָנגע האָר ווּעט ער פאַרלירען זיין קראפט. דלילה האָט דאָס איבערגעגעבען צו די פּלשתי'שע פירשטען און אלין האָט זי פאר־שלעפערט שמשונ'ען און איהם אָבגעשאָרען זיינע לאָנגע האָר. דאָן האָט שמשונ'ס העלדישע קראפט איהם פאַרלאָזען. די פּלשתים האָ־בען נעכאפט שמשונ'ען, האָבען איהם אויסגעשטאָכען די אויגען און א געשמיערטען אין קייטען האָבען זיי איהם אַריינגעזעצט אין תּפיסה אין דער שטאָדט עזה, וואו זיי האָבען איהם געצוואונגען צו מאָהלען תבואה אויף מיהלשטיינער.

לאָנג איז דער אידישער העלד געזעסען אין געפענגנים, נאָר מיט דער צייט זיינען איהם די האָר אָבגעוואקסען און זיין קראפט האָט זיך אָנגעפאָנגען אומצוקעהרען צו איהם. איינמאָל האָבען די פּלשתי'שע האַרען געמאכט א גרויסען יום־טוב אין דעם טעמפּעל פון זייער שטאַם־גאָט דגון. זיי האָבען געהויסען ברענגען דעם בלינ־דען שמשונ'ען ער זאָל משמח זיין זיי און דעם פערזאמעלטען פאָלק. מען האָט שמשונ'ען געבראכט אין דגונ'ס טעמפּעל, וועלכער איז געווען אָנגעפילט מיט מענשען. פיהלענדיג ווי דער המון מאכט זיך לוסטיג איבער איהם האָט דער בלינדער שטיל געבעטען צו גאָט: „דערמאָן זיך, גאָט, אָן מיר און גיב מיר קראפט כאָטש דעם לעצ־טען מאָל, איך זאָל זיך קענען נוקם זיין אין מיינע שונאים!" און די גאַנצע פריהערדיגע קראפט האָט זיך אומגעקעהרט צום אידישען גבור. ער האָט זיך איינגעשפּאַרט מיט זיינע מעכטיגע הענד אין די צוויי מיטעלסטע זיילען וואָס האָבען אונטערגעהאלטען דעם דאך פון טעמפּעל און האָט אויסגעשריען: „תמות נפשי עם פּלשתים! לאָמיר שטארבען צוזאמען מיט די פּלשתים!" די זיילען האָבען זיך א וויעג געטהאָן און דער גאַנצער בנין איז איינגעפאלען, דערדרי־קענדיג אויף טויט טויזענדער פּלשתים און אויך שמשונ'ען אלין.

פעראיניגטען חיל פון די אידען. טויזענדער מענשען פון שבט בנימין זיינען גע'הרג'עט געוואָרען און זייערע שטעדט זיינען פערניכטעט געוואָרען דורך פייער.

נאָך דער מלחמה האָבען זיך די אידען פערזאַמעלט אין בית־אל. און עס האָט זיי אָנגעהויבען באַנג טהאָן וואָס אזוי פיעל פון זייערע ברידער פון שבט בנימין זיינען אומגעבראַכט געוואָרען. „צי דען — האָבען זיי געזאגט — זאָל נעמינערט ווערען א גאַנצער שבט פון ישראל?" און זיי האָבען נענומען טראַכטען מיטלען ווי אזוי צוריק אויפריכטען די לעבענגעבליבענע פון שבט בנימין. א סך יונגע לייט פון בנימין האָבען ניט געקענט חתונה האָבען, מחמת א גרויסע צאָל מיידלעך פון דעם אומגליקליכען שבט זיינען אומגעקומען אין דער מלחמה, און די איבעריגע אידען האָבען ניט געקענט ברעכען זייער שבועה וואָס זיי האָבען געשוואָרען ניט אויסצוגעבען זייערע טעכטער פאר די זיהן פון דעם פערזינדיגטען שבט. דעמאָלט האָבען די עלטסטע פון פאָלק געזאָגט צו די בחורים פון שבט בנימין: „יעדען יאָהר קומט פאר א יום־טוב אין שלה; געהט אהין, באַהאַלט זיך אין די ווייננערטנער, און ווען איהר וועט דערזעהן ווי די שטאָדטישע מיידלעך געהען ארויס צו טאַנצען אין קאָראָהאָד זאָלט איהר ארויסלויפען פון אייערע בעהעלטענישען און יעדער איינער פון אייך זאָל זיך כאַפען איינע פון זיי, און געהן אין זיין לאַנד". די בני בנימין האָבען אזוי געטהאָן. זיי האָבען געפאַנגען מיידלעך אין שלה און האָבען מיט זיי חתונה געהאַט און האָבען זיך וויעדער בעזעצט אין פאַמיליעס אין זייער נחלה. עס איז אויסגעקומען אזוי, אז אי דער שבט בנימין איז גאַנץ געבליבען, אי די אידען האָבען געהאַלטען זייער שבועה, וואָרום דאָס פאָלק האָט ניט ג ע נ ע ב ען זיינע טעכטער, נאָר די בני בנימין האָבען זיי אליין געגומען.

§47. עלי הכהן. די בעסערע מענשען פון אידישען פאָלק האָבען געשטרעבט צו פערשטאַרקען אין איהם דעם רייגעס גלויבען און גוטע מדות און איהם פאַרהיטען פון אויסמישען זיך מיט די געצענדיגענער. אייגער פון די איז געווען עלי, פון דער משפחה פון די כהנים, וועלכער איז געווען כהן גדול אין דעם משכן אין שלה. אין פערלויף פון פערציג יאָהר האָט ער פערוואַלטעט די אידען פון

צפון גרעניץ פון פעניציען. דעמאָלט זיינען די בני דן נעקומען און האָבען אַוועקגעוויבט מיכה׳ס געץ און איהם אַוועקגעפיהרט אָלס הייליגטום, צוזאמען מיט דעם כהן, אין זייער נייער נחלה, וואו זיי האָבען אויסגעבויט פאר איהם א בעזונדער טעמפּעל. אזעלכע נע־ צען־טעמפּלען האָבען זיך געפונען אויך ביי עטליכע אַנדערע אי־ דישע שבטים. דעם משכן אין שלה פלענען בעזוכען בלויז וועניגע נעטרייע דיענער פון אידישען נאָט. מחמת דעם איז קיין אחדות ניט געווען אין פאָלק. דער צוזאמענבונד צווישען די שבטים איז אָבגע־ שוואכט געוואָרען און ניט זעלטען פלענען אפילו פאָרקומען צווי־ שען זיי אומגליכליכע מחלוקות.

איינמאָל איז צווישען זיי פאָרגעקומען אזא שרעקליכער ברו־ דער־קריעג דורך וועלכען עם איז שיער ניט אומגעקומען א גאנצער אידישער שבט, דער שבט בנימין. אין דער שטאָדט גבעה האָט זיך אָבגעשטעלט אויף נאכטלענער א דורכרייזענדער לוי מיט זיין פרוי. אייניגע פון די דאָרטיגע איינוואוינער, אויסגעלאָסענע מענשען, האָ־ בען אַרומגערינגעלט דאָם הויז, וואו דער לוי האָט זיך אָבגעשטעלט, האָבען מיט גוואלד אַוועקגעפיהרט זיין פרוי און זי שענדליך בע־ האנדעלט. אויף מאָרגען האָט דער לוי געפונען זיין פרוי א טויטע נעבען דער טיהר פון זיין הויז. האָט ער נענומען א מעסער און צו־ שניטען דעם קערפער אויף צוועלף שטיק, און צושיקט איבער די שטעדט פון די צוועלף אידישע שבטים, כדי אלע זאָלען וויסען וואָס פאר א רציחה די איינוואוינער פון גבעה האָבען אָבגעטהאָן. די אי־ דען זיינען אריין אין גרויס צאָרן און האָבען בעשלאָסען צו בעשטראָ־ פען די שולדיגע. מחנות פון אלע שבטים, בעזונדערס פון אפרים, זיינען אריינגעטראָטען אין דער נחלה פון שבט בנימין און האָבען געפאָדערט מען זאָל זיי אַרויסגעבען די רוצחים פון גבעה, כדי זיי צו בעשטראָפען. אָבער די בני בנימין האָבען דערויף ניט מסכים געווען. דעמאָלט האָבען די אידען זיך נענעבען א שבועה ניט צו נעבען זייערע טעכטער פאר ווייבער צו די זיהן פון שבט בנימין און אויף אזא אופן נעהמען נקמה פאר דעם פערגאָסענעם בלוט. און עם האָט אויסגעבראָכען א שוידערליכער ברודער־קריעג. זייענדיג נע־ שיקטע שיסער האָבען פון אָנפאָנג די בני בנימין מנצח געווען, נאָר סוף כל סוף האָבען זיי ניט נעקענט ביישטעהן דעם צאָלרייכען

געמאכט זעהר א שווערען אייגדרוק אויפ'ן פאָלק דאָס וואָס די פלשתים האָבען געגומען געפאָנגען דעם הייליגען ארון. איין אידישער קריעגער איז געקומען צולויפען פון שלאכטפעלד קיין שלה; זיינע קליידער זיינען געווען אויף איהם צוריסען און ער איז געווען אינגאנצען בערעקט מיט שטויב. עלי הכהן איז געזעסען ביי די טויערען פון שטאָדט און האָט מיט אונגעדולד געוואָרט אויף ידיעות פן דעם שלאכטפעלד. דער קריעגער איז שנעל צוגעלאָפען צו איהם און געזאָגט: „די אידען זיינען אנטלאָפען, און א גרויסע אויסשלאכטונג איז געווען אין פאָלק, און דיינע צוויי זיהן זיינען געשטאָרבען, און דער הייליגער ארון פון גאָט איז געגומען געוואָרען געפאָנגען". געטראָפען פון דער שרעקליכער נאכריכט איז דער זקן ארונטערגעפאלען פון שטוהל און האָט זיך צובראָכען דעם געניק און איז אויפ'ן אָרט געשטאָרבען.

דערווייל האָבען די פלשתים, זייענדיג ערמוטיגט פון זייער נצחון, זיך געגומען רוקען טיעפער אין לאנד אריין און האָבען זיך אריינגעריסען אין דער הייליגער שטאָדט שלה. זיי האָבען צושטערט די שטאָדט און איהר הייליגען משכן, וואָס האָט עקזיסטירט נאָך פון יהושע'ס צייטען. פון דעמאָלט אָן האָט די אפרימ'שע שטאָדט שלה אויפגעהערט צו זיין דער רעליגיעזער צענטער פון אידישען פאָלק און דער שבט אפרים האָט פערלאָרען זיין פריהעריגע אויבערשאפט צווישען די אידישע שבטים. די לאָגע פון די אידען איז געווען זעהר א שווערע. די פלשתים האָבען זיי געדריקט, האָבען אַוועקגעשטעלט גארניזאָנען אין זייערע שטעדט און ניט ערלויבט די אייזן־וואוינער צו האָבען ביי זיך כלי־זין. אין דער דאָזיגער טרויעריגער צייט, וועו דאָס אידישע פאָלק האָט אויסגעזוכט אינגאנצען הילפלאָז, איז אויפגעשטאנען א בעניימטערטער מענש, וועלכער האָט אויפגעמונטערט זיינע דערשלאָגענע ברידער און זיי געוועקט צום העלדישען קאמפף צו בעפריען דאָס פאָטערלאנד.

§48. שמואל. נאָך אין יענע טעג וועו עלי האָט זיך גענפונען ביים משכן אין שלה, איז אויסגעבראכען אהין געקומען א יונגע פרוי און האָט זיך געשטעלט אין א ווינקעל און האָט שטיל אוו היים מתפלל געווען צו גאָט. די דאָזיגע פרוי האָט געהייסען חנה און געווען איז זי די ווייב פון א לוי מיט'ן נאָמען אלקנה פון

מיטעלען כנען, צווישען וועלכע רער שבט אפרים האָט פערנומען דעם ערשטען אָרט. זייענדיג רער עלטסטער פון רעם משכן אין שלה האָט עלי געהאט די מענליכקייט צו ווירקען אויף די מתפללים, וואָס פלעגען קומען אהין פון פערשיירענע ערטער. ער האָט אין זיי ניט וועקט רעם גלויבען אין אן אייניציגען גאָט און א פעראכטונג צום נעצענרייענסט, און אפטמאל פלעגט ער זיי אויפמונטערען און בענ־ שען צום קאמפף מיט די פרעמרע אונטערדריקער, איבערהויפט די פלשתים. א לאנגע צייט האָט זיך רער ראָזיגער קאמפף נעפיהרט מיט ערפאלג פאר די אידען און די פלשתים האָבען ניט געקענט אָב־ נעהמען קיין נייע לענרער ביי זיי. נאָר וועו עלי איז געוואָרען אלט און שוואך און האָט נעראַרפט איבערגעבען די פיהרערשאפט אין די הענר פון זייניע זיהן האָט די לאנע אנגעהויבען וועלען ערגער. די זיהן פון רעם אלטען כהן, חפני און פנחס, האָבען ניט נעהאט די מעלות פון זייער פאטער. זיי האָבען ניט געטהאָן זייער פליכט אלס כהנים צום פאלק, זיי האָבען נאָר נעזוכט צו נעהמען וואָס מעהר מתנות פון די מתפללים, האָבען זיך אריינגעלאָזט אין פערגעניגענס און מיט זייער לעבען האָבען זיי געגעבען א שלעכטען ביישפיעל צום פראָסטען פאלק.

אין יענער צייט האָט זיך אויף די אידען אָנגעוואקט א גרויס אומגליק. די פלשתים האָבען אלץ מעהר און מעהר גענומען אָנפא־ לען אויף די לענרער פון אפרים. די פעראיניגטע חילות פון עט־ ליכע אידישע שבטים זיינען אריסגעטראָטען געגען רעם שונא, וואָס זיין הויפט־לאָגער האָט זיך געפונען אין אפקה. די עלטסטע פון פאלק האָבען נעראָטען צו נעהמען רעם ארון־קרש פון רעם משכן אין שלה און טראָגען איהם פאראוים פון די אידישע קריעגער, כרי צו אונטערגעבען זיי מוט. וועו מען האָט געבראכט רעם ארון אין רעם אידישען לאָגער האָבען זיך די פלשתים דערשראָקען: זיי האָבען מורא געהאט, אז ראָס הייליגטום פון אידישען גאָט וועט ברענגען אויף זיי א מפלה. זיי האָבען דעריבער צונויפגענומען אלע זייערע כחות און געקעמפפט מיט גרויס פערצווייפלונג. און ראָס אידישע חיל איז געשלאָגען געוואָרען פאר'ן שונא און האָט פערלאָרען אויפ'ן שלאכטפעלר דרייסיג טויזענר מאן. צווישען די ע'הרג'עטע זיינען אויך געווען עלי'ס צוויי זיהן, חפני און פנחס. איבערהויפט האָט

אייך רעטען פון דיר העכר פון די פלשתים". ראם פאלק האט זיך שטארק צוגעהערט צו די רייד פון שמואל'ן.

נאך עלי'ס טויט איז שמואל געווארען דער שופט איבער די וויכטיגסטע אידישע שבטים. אזוי ווי דער משכן פון שלה איז געווען חרב פלעגט שמואל צונויפקלייבען דאס פאלק צו דיענען נאט אין דער שטאדט מצפה פון שבט בנימין. וועו די פלשתי'שע מלכים האבען דערהערט, אז די אידען פערזאמלען זיך אין מצפה זיינען זיי אוועק אהין מיט א גרויס חיל. די אידען האבען זיך דערשראקען, אבער שמואל האט זיי מיט זיינע רייד געוועקט צום קאמפף מיט די שונאים און האט זיי אריינגענעבען בטחון אין נאט. בעגייסטערט פון שמואל'ס ווערטער זיינען די אידען ארויסגעטראטען פון מצפה און זיינען מוטיג בעפאלען דעם פיינדליכען חיל און האבען איהם צושלאגען. דעמאלט האבען די פלשתים געמאכט שלום מיט די אידען און האבען זיי אומגעקערט די פערכאפטע שטערט. דעם גאפענגענעם ארון האבען זיי נאך פריהער צוריקגעקערט, ווארום ווי דער תנ"ך דערצעהלט זיינען זיי אויסגעשטאנען פון איהם א סך צרות: אזוי שנעל ווי דער ארון איז געבראכט געווארען אין לאנד פון די פלשתים האבען זיך דארט פערשפרייט קראנקהייטען, און די איינוואוינער האבען געפארערט מען זאל וואס שנעלער צוגעהמען דאס הייליגטום פון דעם אידישען נאט און דערמיט שטילען זיין צארן. אויף אזא אופן האבען די אונרוהען און די מלחמות אויפגעהערט אויף א צייט און דאס פאלק האט, אונטער דער פיהרערשאפט פון שמואל'ן, אנגעהויבען לעבען רוהיגער.

שמואל האט געלעבט אין זיין געבורטסשטארט רמה, נאר ער פלעגט אויך ארומרייזען איבער אנדערע שטערט, וואוהין דאס פאלק פלעגט זיך פערזאמלען צו דיענען נאט. נאך דער צושטערונג פון שלה האבען די אידען ניט געהאט קיין אלגעמיינעם טעמפעל. די כהנים און די לויים האבען זיך צושפרייט איבער'ן גאנצען לאנד. עלי'ס אייניקעל, אחיטוב, האט נערעטט א טייל כלים פון דעם משכן פון שלה און איז דערמיט אנטלאפען אין דער שטארט נב און האט דארט אויסגעבויט א קלייניעם צייטווייליגען טעמפעל. דער הייליגער ארון, וואס די פלשתים האבען אומגעקערט, איז געשטאנען אין א טעמפעל אין קרית־יערים. עם זיינען נאך געווען מזבחות

דער שטאדט רמה. חנה איז געווען אן עקרה און איהר געבעט איז געווען אז גאט זאל איהר שענקען א זוהן; און זי האט א נדר גע־טהאן צו אבנעבען איהר צוקונפטיגען זוהן אין משכן ער זאל דארט זיין גאנץ לעבען דינענן פאר גאט. אין גיכען האט חנה געבארען א זוהן און זי האט איהם א נאמען געגעבען שמואל. וועז דאס קינד איז אנטוועהנט געוואארען האט איהם די מוטער אוועקגעפיהרט אין דעם משכן אין שלה און האט איהם אבגענעבען אונטער דער השגחה פון עלי הכהן. זיינע יונגע יאהרען האט שמואל פערבראכט אין שלה און האט נעדיענט אין דעם משכן און געטהאן אלע ארבייטען וואס די ליוים, נאר מיט זיינע נייסטיגע מעלות איז ער געשטאנען פיעל העכער פון זיינע חברים. ער האט גוט נעקענט אלע הייליגע זאגען פון פאלק און משה׳ס תורה, און האט געטרוימט וועגען דעם, אז דאס גאנצע פאלק זאל דורכגענומען ווערען מיט דער באזונער הויכער לעהרע. און שמואל׳ן האט זיך געדוכט אז ער איז עם טאקע בערופען געוואארען ארויפצופיהרען זיינע בלאנדזשענדיגע פאלקס־ברידער אויפ׳ן וועג פון אמת׳ן גלויבען. ער האט נעפיהלט אין זיך דעם נייסט פון א נביא. ניט איינמאל האט זיך איהם אין דער שטיל־קייט פון דער נאכט געדוכט, אז ער זעהט וואונדערליכע זעהונגען; פון די אינוועניגסטע חדרים פון דעם משכן האט זיך צו איהם דער־טראגען די שטימע פון גאט, וואס האט איהם אנגעזאגט אז עם דאר־פען קומען שוועריע ליידען אויפ׳ן פאלק. און שמואל האט נאך מיט זיינע אויגען נעזעהן די באזונע ליידען פון זיין פאלק. ער האט נע־זעהן די מפלה פון די אידען אין דער מלחמה מיט די פלשתים ביי אפקה, ער האט נעזעהן ווי דער ארון איז געפאנגען געוואארען, ער האט נעזעהן דעם טויט פון עלי הכהן און די צושטערונג פון שלה. וועז דער משכן פון שלה איז צושטערט געוואארען האט זיך געענדיגט די ליי׳שע דינסט פון שמואל׳ן, נאר דעמאלט האט זיך ערשט אנגעפאנגען זיין פיעל בריייטערע ארבייט אלס לעהרער און נביא. ער איז געגאנגען איבער׳ן לאנד און מיט זיינע דרשות האט ער גערו־פען דאס פאלק צו פאראייניגונג. „קעהרט זיך אום מיט׳ן גאנצען האארצען צו גאט — האט ער נעזאגט — דערווייטערט פון זיך די פרעמדע געצען, דיענט נאר צו אונזער גאט און דעמאלט וועט ער

א קעניג איבער זיך? ער וועט נעהמען אייערע זיהן פאר קריעגער, און וועט זיי מאכען פאר זייגע רייטער, און וועט זיי צווינגען צו מאכען פאר איהם געווער און קריעגסוועגען. דער מלך וועט צו־נעהמען אייערע טעכטער, זיי זאלען פאר איהם קאכען, בראטען און באקען זיינע שפייזען. ער וועט פערנעהמען אייערע בעסטע פעל־דער, ווייגערטנער און סערער און וועט זיי צוטיילען צווישען זיינע דיענער. ער וועט נעהמען מעשר פון אייערע שאף און איהר אליין וועט זיין קנעכט צו איהם. דעמאלט וועט איהר וויינען אויף אייער קעניג, וועלכען איהר האט אליין אויסגעקליבען; אבער נאט וועט ניט ענטפערען אויף אייער געוויין!" אבער אלע שמואל'ס טענות האבען ניט געהאלפען; די עלטסטע זיינען בעשטאנען אויף זייערם, אז אציגר איז נויטיג א קעניג, וועלכער זאל פיהרען די אידען אין די מלחמות און בערוהיגען דאם לאנד. און דער נביא האט זיך אונ־טערגענבען דעם ווילען פון פאלק. ער האט נענומען זוכען א מענ־שען, וועלכער זאל קענען וועכען דער פיהרער פון פאלק אין יענער שווערער צייט. און אין גיכען האט זיך אזא מענש געפונען.

אין יענער צייט האט אין דער שטאדט נבעה, אין שבט בנימין, געלעבט אן ערד־ארבייטער מיט זיין פאמיליע, מיט'ן נאמען קיש. קיש האט געהאט א זוהן, וועלכער האט געהייסען שאול און וועל־כער איז געווען א שטארקער און העלדישער מאן, און איז געווען דורכגעדרונגען מיט א פלאמענדיגער ליעבע צו זיין פאלק. צוגלייך מיט די אנדערע מיטגליעדער פון דער פאמיליע, האט שאול געא־קערט די ערד און געפאשעט פיה. איינמאל זיינען ביי קיש'ן פער־פאלען געווארען זיינע עזלען, און שאול האט זיך אוועקגעלאזט זיי זוכען. אונטערוועגם איז ער פערנאנגען צו שמואל הנביא צו פרע־גען ביי איהם אויב זיין וועג וועט בענליקען. אין דער צייט פון זיין שמועם מיט שמואל'ן, האט דעם נביא אויפגעשיינט א געדאנק אז אט דער ערד־ארבייטער, וועלכער איז שטארק אין קערפער און אין נייסט, איז פאסיג צו זיין דער קעניג פון די אידען. „טראכט ניט מעהר וועגען די פערפאלענע עזלען, — האט שמואל צו איהם גע־זאגט, — דיך ערווארט אן אנדער מערכה צווישען דעם אידישען פאלק". און דער נביא האט געזאלבט שאול'ן פאר א קעניג איבער די אידען און האט איהם אבגעלאזט אהיים. וועז שאול האט זיך

אין בית־אל, מצפה און גלגל. די דאזיגע אלע ערטער, וועלכע האבען זיך געפונען אין דער נחלה פון דעם שבט בנימין אדער ארום זיינע גרעניצען, פלעגט שמואל בעזובען יערען יאהר; ער פלעגט לערנען דעם פערזאמעלטען פאלק, פלעגט משפט'ן צווישען זיי, פלעגט פראווען גאטעסדיענסט און ברענגען קרבנות אויף די מזבחות צוזאמען מיט די לויים. אויסער דעם פלעגט שמואל צוגרייטען יונגע לייט פאר לעהרער צו ערציהען דאס פאלק אין דעם ריינעם גלויבען. די דאזיגע לעהרער האבען זיך געוראפען בני־נביאים. אין זייערע דרשות פלעגען זיי מיט בעגייסטערונג רופען דאס פאלק צו אינווענדיגסטער אויפלעבונג. דורך דער דאזיגער בריידער ארבייט פון די געטרייע לעהרער פון פאלק האבען זיך די אבגעזונדערטע אידישע שבטים ביסלעבווייז אנגעהויבען צונויפגיסען אינאיינעם; זיי האבען זיך דערפיהלט אלס טיילען פון איין פאלק.

§49. די ערוועהלונג פון א מלך. וועז שמואל איז אלט געוואָרען האבען די דרויסענדיגע שונאים אויף דאס נייי אנגעהויבען שרעקען די אידען. די פלשתים האבען בענייט זייערע אנפאלען אויף די מערב געגענדען; די עמונים האבען געגומען בעאונרוהיגען די אידען אויפ'ן מזרח־זייט פון ירדן. דעמאלט איז ביי די אידען צייטיג געוואָרען דער געראנק, אז עס איז ניט גוט צו זיין אהן א פיהרער און אז עס איז נויטיג אויסצוקלייבען א מלך, וועלכער זאל פיהרען דאס פאלק אין די מלחמות מיט זיינע פיינד.

און די עלטסטע פון די אידען זיינען געקומען צו שמואל'ן אין רמה און האבען צו איהם געזאגט: „אט ביזטו שוין אלט געוואָרען און דיינע זיהן זיינען ניט פעהיג צו פערוואלטען איבער'ן פאלק; דעריבער מאך איבער אונז א קעניג, וועלכער זאל הערשען איבער אונז, אזוי ווי עס פיהרט זיך ביי אנדערע פעלקער". דער גרייזגרויער נביא האט זיך לכתחלה פערוואונדערט פון אזא בקשה. ער איז געוועהנט געוואָרען מיט דעם געדאנק, אז אידען זיינען א פאלק וואס איז אויסדערוועהלט פון גאט, אז גאט איז זייער קעניג און אז זיי דארפען זיך אין אלץ אונטערשיידען פון אנדערע פעלקער; און דא קומען זיי פלוצלינג און פערלאנגען א קעניג און ווילען דוקא זיין מיט אנדערע פעלקער גלייך. „ווייסט איהר — האט שמואל געזאגט צו די עלטסטע — וואס עס וועט זיין וען איהר וועט מאכען

וועז מען האָט איהם דערצעהלט וועגען דער לאַגע פון די אומגליק־ליכע איינוואוינער פון גלעד האָט ער בעשלאָסען גלייך צו געהן זיי צו הילף. ער האָט נענומען א פּאָר קעלבער, האָט זיי צושניטען אויף שטיקער און די שטיקער האָט ער צושיקט איבער'ן גאנצען לאנד און האָט נעלאָזט אויסרופען: „אזוי וועט געטהאָן ווערען מיט די פיה פון יעדען איינעם, וואָס וועט ניט געהן אין מלחמה נאָך שאול'ן און שמואל'ן". דאָס פאָלק איז אויפגערודערט געוואָרען און אין א קורצער צייט האָט זיך ארום שאול'ן צונויפגעקליבען א גרויסער חיל. מיט דעם דאָזיגען חיל איז שאול פלוצלינג בעפאלען די עמונים, האָט זיי צושלאָגען און בעפרייט די בעלאגערטע איינוואוינער פון יבש.

נאָך דעם דאָזיגען נצחון האָבען אלע אידען מיט שמחה אנ־ערקענט שאול'ן פאר'ן מלך און האָבען געמאכט א גרויסען יום טוב אין גלגל לכבוד זיין אריפטרעטען אויפ'ן טראָהן. דאָ האָט זיך שמואל הארציג נעזעגענט מיט'ן פאָלק, וועלכען ער האָט אזוי לאנג פערוואלטעט. „זאָגט עדות פאר גאָט און פאר זיין געזאלבטען קעניג — האָט דער אלטער נביא גערעדט צום פאָלק — וועמעס אָקס האָב איך גענומען, און וועמעס עזעל האָב איך גענומען און וועמען האָב איך בעדויבט און וועמען האָב איך אונטערדריקט, און ביי וועמען האָב איך גענומען שחד?" און דאס פאָלק האָט אין איין קול אויס־גערופען: „ניין, דו האָסט אונז קיינמאל ניט בעדויבט און קיינ־מאל ניט אונטערדריקט!" דערנאָך האָט שאול געהאלטען א רעדע אין וועלכער ער האָט אָננעזאָגט דעם מלך און דאָס פאָלק זיי זאָלען אָבהיטען די נעזעצען פון גאָט. דער אלטער נביא האָט מבטיח גע־ווען אז ער וועט אויך אין דער צוקונפט גאָט בעטען פאר'ן פאָלק און וועט אויך וויטער בלייבען זיין גייסטיגער פיהרער.

אומגעקערט אין גבעה, האָט ער אָנגעטראָפֿען א גרופּע בעגייסטער־טע יונגע נביאים, און צווישען זיי „איז ער געווארען אן אנדער מענש און האָט אליין אָנגעהויבען נביאות זאָגען", אז עס איז נע־קומען די צייט צו בעפרייען דאָם פֿאָלק פון דעם פרעמדען יאָך.

אין גיכען האָט שמואל פעררופען א פֿאָלקס־פערזאמלונג אין מצפּה צו אויסקלייבען א מלך. די וואהל איז געפאלען על־פי גורל אויף שאול'ן, דעם זוהן פון קיש. מען האָט געזומען זוכען דעם נייי־ערוועהלטען מלך און מען האָט איהם געפונען זיך בעהאלטענדיג ערגעץ צווישען די כלים. מען האָט שאול'ן ארויסגעפיהרט פון זיין בעהעלטעניש, און מען האָט דערזעהן אז ער איז מיט א קאָפּ הע־כער פון גאנצען פֿאָלק. וועז ער האָט זיך בעווייזען, האָבען אויס־געבראכען היללגיג געשרייען: יחי המלך! (לעבען זאל דער קעניג!) נאָר א טייל איז ניט געווען צופריעדען מיט שאול'ן און האָט גע־זאגט: „צי וועט אזא מענש אונז רעטען?" כדי ער זאל געווינען דעם צוטרוי פון גאנצען פֿאָלק איז נויטיג געווען אז שאול זאל פריהער בעווייזען עפּים א העלדישע טהאט לטובת דעם פאָטער־לאנד. און שאול איז אוועק מיט א מחנה חיל אין זיין איינענער שטאָדט גבעה, און האָט זיך געזומען גרייטען צו א מלחמה מיט די פרעמדע פיינד, וועלכע האָבען געדריקט די אידען פון אלע זייטען.

§50. דער ערשטער נצחון. אין יענער צייט האָבען די עמונים שטארק געדריקט די אידען אין מזרח־זייט פון ירדן. נחש, דער קעניג פון עמון, האָט בעלאגערט די שטאָדט יבש און גלעד. די אידען וואָס האָבען דאָרט געוואוינט זיינען שוין געווען גרייט זיך אונטערצוגעבען צו נחש'ן און האָבען געבעטען ער זאל שליסען מיט זיי א בונד און זיי ניט טשעפּען, נאָר דער עמון'ישער קעניג האָט זיי מיט פֿעראכטונג געענטפערט: „איך וועל מיט אייך שליסען אזא מין בונד: איך וועל אויסשטעכען ביי יעדען איינעם פון אייך דאָס רעכטע אויג, און איך וועל דערמיט מאכען צו שאנד דאָס אי־דישע פֿאָלק". די דערשראָקענע איינוואוינער פון גלעד האָבען גע־שיקט שלוחים צו זייערע ברידער אויף יענער זייט ירדן און געבעטען הילף. דאָס פֿאָלק האָט געהערט די רייד פון די שלוחים און האָט געווויינט אויף קול. וועז שאול איז געקומען אהיים פון פעלד און האָט דערהערט דעם געוויין האָט ער נעפרענט וואָס דאָס כעטייט.

שאול האָט זיך ניט געקענט ענטשליסען אָנצופאלען אויף דעם פיעל שטארקערען שונא, אָבער יונתן מיט זיין העלדישקייט האָט שנעל געבראכט צו דער ענטשיידענדער שלאכט. דער לאנגער פון די פלשתים האָט זיך געפונען אויף א הויכען בארג, ארומנערינגעלט מיט טיעפע גראָבענס. איינמאָל איז יונתן און זיין וואפענטרעגער שטילערהייט ארויפגעקלעטערט אויף דעם דאָזיגען הויכען פעלז, און האָבען פלוצלינג געגנומען שיסען פון זייערע בויגענס. דאָס האָט אָנגעמאכט א מהומה אין דעם פלשתי'שען לאגער. די פלשתים האָבען

(כלי נשק של העברים הקדמונים)

(מחצית השקל)

שקל הקדש

אידישע מטבעות. פארצייטיגע אידישע געווהר.

געמיינט אז הינטער די דאָזיגע מוטיגע שיסער נעהט א גרויסער חיל, און זיי האָבען געגנומען אנטלויפען. דעמאָלט האָט זיך שאול מיט זייגע קריעגער אויף א וואָרף געטהאָן נאָך די אנטלויפענדע פלשתים און זיי נעיאָגט ווייטער. די אידען וועלכע זיינען געלענגען פערבאָרגען אין די בערג זיינען ארויס פון זייערע בעהעלטענישען, און בעוואפענענדיג זיך מיט שטעקענס און פלעקער פלעגען זיי בעפאלען קלייגע גרופען פון די פלשתים אייגיגווייז און זיי פערניכטען. אויף אזא אופן האָבען זיך די אידען אויף א צייט בעפרייט פון

זעקסטער קאפיטעל.

שאול'ס קעניגען.

(1055—1067 פאר קריסטל. צייטר.)

§51. די מלחמה מיט די פלשתים. די ערשטע צוויי יאהר פון שאול'ס קעניגען זיינען אוועק אויף צונויפשטעלען א גוטען און בעשטענדיגען חיל. ער האָט נענרינדעט א שטענדיגע מחנה פון דריי טויזענד נעקליבענע קריענער און אין צייט פון מלחמה האָבען זיך צו דיזער מחנה אָננעשלאָסען דאָס נאנצע חיל פון פאלק. דער פיהרער פון'ס נאנצען חיל איז נעווען דער קעניג אליין, און מיט דער אָבנעקליבענער מחנה האָט קאָמאנדירט דעם קעניג'ס עלטסטער זוהן יונתן, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט אונגעוועהנליכער מוטינקייט. יונתן האָט דער ערשטער נעבראכט צו אן ענטשיידענ־דער מלחמה מיט די פלשתים, וועלכע האָבען נאָך אלץ אונטער־יאָכט די אידען. די פלשתים האָבען נעהאלטען זייערע נארניזאָנען אין די בנימין'שע שטעדט, האָבען נעדריקט די איינוואוינער און נענומען פון זיי צינז. אין דעם יונגען יונתן האָט נעברענט דער פערלאנג צו בעפרייען זיין פאלק פון דעם שווערען יאָך. איינמאל האָט ער זיך מיט זיינע קריענער אריינגעריסען אין גבעה און דער־טען גע'הרג'עט דעם עלטסטען פון דעם פלשתי'שען נארניזאָן. וועז די פלשתי'שע מלכים האָבען דאָס דערהערט האָבען זיי צוזא־מענגענומען א גרויסען חיל, פיעל רייטער און קריענסוועגען און זיינען אוועק מלחמה האלטען מיט די אידען.

די פלשתים האָבען זיך אָבנעשטעלט מיט זייער לאנער אין מכמש און די אידען האָבען זייער לאנער נעמאכט אנטקענען זיי אין גלנל. שאול האָט נעהאט זעהר א קליינעם חיל. א סך אידען, דערהערענדיג אז עם קומען די פלשתי'טע חילות, זיינען זיך צולאָפען און האָבען זיך בעהאלטען אין הייהלען און אין שפאלטען פון פעלזען. די אידען האָבען ניט נעהאט ניט קיין שטארקען פערד־חיל, ניט קיין קריענס־וועגען, און אפילו ניט נענוג כלי־זין, וואָרום די פלשתים האָבען פארטריבען פון די אידישע שטעדט אלע שמיעדען און ס'איז ניט נעווען וואו אויסצושמיעדען אָדער אנשארפען א שווערד און א שפיז..

און פערניכטעט זייערע סטאדעם און זייער נאכצוען אייגענטום. בלויז דעם קעניג פון די עמלקים, אגג, האָט שאול געמאכט געפאנגען א לעבעדיגען, און אויך א טייל פון דעם שונא'ס בעסערע פיה איז נאכץ געבליבען. שאול האָט רחמנות געהאט אויף אגג'ן און האָט איהם ניט געוואלט טויטען; עס איז איהם אויך א שאד געווען די פערבליבענע פיה און ער האָט בעשלאָסען עס צו לאָזען אלם רויב, ניט קוקענדיג אויפ'ן פארזאג פון דעם נביא.

ווען שמואל איז געקומען אין לאגער האָט איהם שאול געזאגט אז גאָט'ס בעפעהל איז דערפילט געווארען און אז דער שונא איז פערניכטעט. און דער נביא האָט שטרענג א פרעג געטהאָן: „פון וואנען זשע דערטראָגט זיך עס צו מיר דאָם בלעקען פון די שאף און דאָם ברילען פון די אקסען?" און דער קעניג האָט געענטפערט, אז ער האָט געלאָזט לעבען בלויז אגג'ן און אז דאָם פאָלק האָט געשוינט א טייל פון די פיה, וואס זיי האָבען צוגענומען ביי די עמלקים, נאָר זיי זיינען אלע גרייט צו ברענגען די פיה פאר א קרבן צו גאָט. נאָר שמואל האָט אויסגערופען: „לייעבער איז פאר גאָט ווען מען פאָלגט זיין בעפעהל איידער מען ברענגט איהם קרבנות. דו האָסט פערשטויסען גאָט'ס ווארט און גאָט האָט דיך פערשטויסען און דו וועסט מעהר ניט זיין קיין קעניג." ביי די ווערטער האָט זיך דער נביא אָבגעקעהרט פון דעם קעניג. שאול'ן איז שווער געווען צו הערען ווי דער נביא מוסר'ט און סטראשעט איהם פאר די אויגען פון פאָלק, און ער האָט געזאגט צו שמואל'ן: „איך האָב געזינדיגט, נאָר טהו מיר אָן דעם כבוד פאר די אויגען פון פאָלק און קעהר זיך אום מיט מיר און איך וועל זיך בוקען פאר גאָט." שמואל האָט זיך אומגעקעהרט און האָט געהייסען ברענגען דעם ווילדען עמלק'שען קעניג אגג און האָט צו איהם געזאגט: „אזוי ווי דיין שווערד האָט אוועקגעראיבט ביי מוטערס זייערע קינדער, אזוי זאל אויך דיין מוטער בערויבט ווערען פון איהר זוהן." און מען האָט אגג'ן אָבגעהאקט דעם קאָפ. נאָכדעם איז שמואל אוועק אין זיין שטאדט רמה. און שאול האָט זיך אומגעקעהרט קיין גבעה. צוויישען דעם מלך און דעם נביא איז פארגעקומען א ריס, און זיי האָבען זיך פון דעמאלט אָן מעהר ניט נעזעהן. שמואל האָט בעשלאָסען אז שאול איז ניט פעהיג צו רעגיערען איבער'ן פאָלק, און האָט אנגעהויבען צו זוכען א מענשען

זייער ביטערסטען שונא און אונטערדריקער. דאָס לאנד איז נעווען פריי און דאָס פאָלק האָט שטארק געלויבט דעם נאָמען פון זיין זיענרייכען קעניג.

דער ערפאָלג וואָס שאול האָט געהאט קעמפענדיג מיט די שונאים פון אידישען פאָלק האָט פערשטארקט זיין קענינליכע מאכט. וועו שאול האָט זיך בעפעסטיגט אויפ'ן טראָהן האָט ער נעמאכט זיין געבורט־שטאָדט גבעה, אין בנימין, פאר זיין הויפטשטאָדט וועלכע האָט דעריבער בעקומען דעם נאָמען גבעת־שאול. דער קע־ניגליכער הויף אין גבעה איז נעווען איינגעאָרדענט זעהר פשוט. יום־טוב און ראש חדש פלעגט מען ביים הויף ברענגען קרבנות און די קרובים למלכות, מעהסטענס שאול'ס אייגענע פון שבט בנימין, פלענען עסען ביים קעניגליכען טיש. בעזונדערס נאָהנט צום קעניג איז נעווען זיין שוועסטערקינד אבנר, וועלכער איז געווען זעהר א פעהיגער קריעגסמאן, און שאול האָט איהם בעשטימט פאר'ן הויפט־פיהרער פון דעם גאנצען אידישען חיל. שאול האָט זיך אָבגענעבען צו אייגפיהרען די געזעצען פון דער אידישער רעליגיאָן און אכטונג געבען אז זיי זאָלען שטרענג אָבגעהיט ווערען. וועלענדיג אויסווּאָרצ־לען דעם געצענדיענסט פון אידישען פאָלק האָט ער פערטריבען פון לאנד אלע צויבערער און מכשפות, אָבער אין גיכען האָט א נייע מלחמה אָבגעצויגען דעם קעניג פון די אינוועניגסטע ענינים פון דער מלוכה.

§52. **די מלחמה מיט די עמלקים.** שמואל הנביא איז גע־קומען צו שאול'ן און האָט איהם געהייסען אין גאָט'ס נאָמען צו געהן מלחמה האלטען געגען דעם ווילדען שבט פון די עמלקים, וועלכער האָט אומגעוואנדערט אין דער וויסטעניש, נעבען די דרום־גרענ־צען פון כנען, און האָט זיך פערנומען מיט רויבעריין. נאָך פון משה'ס צייטען אן האָבען די אידען געטראָגען א האס אויף דיזען פאָלק, וועלכער האָט זיי בעפאלען אין דער מדבר בשעת זיי זיינען ארוים פון מצרים. „געה און שלאָג די עמלקים — האָט שמואל נע־זאָגט צום קעניג — און פערטיליג אלע וואָס זיי האָבען; זאלסט ניט שוינען קיין מאן, קיין פרוי, קיין אָפס, קיין שאף, קיין קעמעל און קיין עזל." האָט שאול צונויפגענומען א חיל און זיך גאלאָזט געהן צום דרום־גרעניץ. די אידישע מחנות האָבען זיך ארויסגעריסען אין לאנד פון די עמלקים, האָבען אויסגע'הרג'עט אלע איינוואוינער,

אין א קורצער צייט ארום איז דוד בעריהמט געוואָרען איבער'ן גאַנצען לאַנד דורך איין גרויסער העלדענטהאַט. די פּלשתים האָבען צונויפגעקליבען זייער חיל און האָבען זיך וויעדער נעגומען נרייטען צו א מלחמה מיט די אידען. פערציג טעג זיינען בייידע מחנות, די פּלשתי'שע און די אידישע, געשטאַנען נעבען בית־לחם אייגע נעגען דער אנדערער און האָבען ניט אָנגעפאַנגען קיין שלאַכט. דאַן איז פון דעם פּלשתי'שען לאַגער אַרויסגעטראָטען א קריעגער, א מאַן פון ריעזיגען וואוקס, מיט'ן נאָמען גלית, און וועגדענדיג זיך צו דער אידישער מחנה, האָט ער אויסגערופען: „קלייבט אויס פון צווישען אייך א קריעגער, וועלכער זאָל זיך פערמעסטען מיט מיר; אויב איך וועל איהם גובר זיין, וועט איהר זיין אונזערע קנעכט, און אויב ער וועט מיך גובר זיין, וועלען מיר זיין אייערע קנעכט". וועז דער קעניג האָט עס דערהערט האָט ער געלאָזט אויסרופען איבער'ן לאַנד: „וער פון די אידען עס וועט בייקומען דעם פּלשתי'שען גבור וועט קריגען דעם קעניג'ס טאָכטער פאר א ווייב און נאָך א סך רייכטום דערצו". נאָר דאס אויסזעהן פון דעם פּלשתי'שען העלד, וועלכער איז געווען בעוואַפענט פון קאָפּ ביז די פיס, האָט אַרויפגעיאָגט אויף אלעמען אזא שרעק, אז קיינער האָט זיך ניט דערוועגט אריינצוטרעטען מיט איהם אין קאַמפּף. אין יענער צייט איז דוד געגאַנגען פון די פעלדער פון בית־לחם אין דעם אידישען לאַגער צו געוואָהר ווערען זיינע ברידער. דערהערענדיג די חוצפּה'דינע ווערטער פון גלית'ן, האָט דוד בעשלאָסען אליין אַרויסצוטרעטען אין קאַמפּף מיט דעם האַ־זיגען ריעז. אלע האָבען געלאַכט פון דוד'ס געוואַנטען בעשלוס, און שאול האָט איהם געזאָגט: „ווי אזוי וועסטו, א אינגעל, נעהן נעגען א העלד, וואס איז פון קינדווייז־אויף געוועהנט צו מלחמה"? אָבער דוד האָט נעענטפערט, אז ער וויל פערטיידיגען דעם כבוד פון זיין פאָלק, און אז ער פערלאָזט זיך אויף גאָט'ס הילף. דעמאָלט האָט איהם שאול געגעבען זיין קעניגליכע געווער. ער האָט איהם אָנגעטהאָן זיין שילד אויפ'ן ברוסט, א קופערנעם קיווער אויפ'ן קאָפּ, און האָט איהם אויפגעהאנגען אויפ'ן גארטעל זיין שווערד. אָבער דוד איז דערצו ניט נעווועהנט נעווען און האָט זיך ניט נע־מעגט ריהרען אין די דאָזיגע שווערע כלי־זין. האָט ער ארונטער־

וועלכער זאָל זיין מעהר ראוי צו פערנעהמען דעם קענינליכען טראָהן.

§53. דוד ביי שאול'ן אין הויף. אין דער נחלה פון דעם שבט יהודה, אין דער שטאָדט בית־לחם, האָט געלעבט אן אנגעזע־הענער אלטער מאן מית'ן נאָמען ישי, וועלכער האָט נעהאַט אכט זיהן. דער קלענסטער פון זיי, דוד, איז געווען א שעהנער, קלוגער און מוטיגער יונג. זיינע קינדערשע יאָהרען האָט דוד פערבראכט אויף די ווייַדען וואָס האָבען ארומגערינגעלט בית־לחם, וואו ער האָט געפיטערט זיין פאָטער'ס הערדען; דאָ האָט ער ליעב געהאַט צו זינגען פאָסטוכער־ליעדער און שפיעלען אויף דער האַרף. דער תנ"ך דערצעהלט, אז וועז שמואל האָט איהם דערזעהן, האָט ער מית זיין נביא'ישען נייסט פאָראויסגעזעהן אז דער דאָזיגער אינגעל וועט נאָך אמאָל זיין דער קעניג פון די אידען. איז דער נביא איינמאָל נעקומען קיין בית־לחם און האָט אנטפלעקט פאר דוד'ן דעם סוד און דערביי האָט ער איהם געזאלבט מית דעם הייליגען בוימאויל, ווי עם פלעגט זיך פיהרען וועז מען פלעגט בעשטימען א נייעם קעניג. דאָם איז פאָרגעקומען בסוד. און אויסער ישי'ס פאמיליע האָט קיינער ניט נעווואוסט וועגען שמואל'ס נביאות.

דערווייל איז דער קעניג שאול, נאָך דער מלחמה מיט די עמלקים, אריינגעפאלען אין א מרה־שחורה. ער האָט געדענקט האָם צארניגע וואָרט, וואָם דער נביא האָט איהם געזאָגט נאָך דעם זיעג איבער די עמלקים, און ער האָט זיך געשראָקען, אז באלד וועט קומען א סוף צו זיין קעניגען. וועז די קרובים למלכות האָבען דערזעהן, אז דער קעניג ליידט פון א שווערער מרה־שחורה האָבען זיי נעזאָגט צום איהם: „נעהם דיר א מענשען, וואָם קען שפיעלען אויף דער האַרף, און וועז דיר וועט ווערען אומעטיג, וועט ער דיך צושטרייען מיט זיין שפיעלען". דער קעניג האָט געמומען זוכען א גוטען שפיעלער און ער האָט זיך דערוואוסט, אז דוד פון בית־לחם איז א מיסטער אויף דער האַרף. און מען האָט דוד'ן באלד נעבראכט קיין גבעה, אין קענינליכען הויז. דער יונגלינג איז שאול'ן שטארק נעפעלען נעוואָרען, און ער האָט איהם געמאכט פאר זיין וואפענטרעגער. יעדען מאָל וואָם שאול'ן פלעגט בע־פאלען אן אומעט, פלעגט דוד נעהמען זיין האַרף און שפיעלען מזוי לאַנג ביז דער קעניג פלעגט ווערען ווידער פרעהליך.

אַבער דוד איז פלינק אבגעשפרונגען אָן א וויט און האָט זיך נע־ראטעוועט פון טויט. נאכדעם האָט דוד פערלאָזען דעם קענינליכען הויף. שאול האָט נעשטעלט דוד'ן איבער א מחנה פון טויזענד מאַן און איהם געשיקט אין די געפערליכסטע שלאכטען.

בשעת דער מלך האָט דוד'ן געהאסט, האָט זיך זיין איידלער זוהן יונתן שטאַרק צוגעבונדען צום יונגען העלד און איהם ליעב געקראָגען ווי אַן אייגענעם ברודער. יונתן האָט געפרובט מאכען שלום צוווישען זיין פאָטער און דוד'ן, נאָר שאול האָט צאָרניג נע־שריען צום זוהן: „זיי וויסען, אז כל זמן דוד לעבט איז דיין קענינליכע הערשאפט ניט זיכער". איינמאל האָט דער קעניג געהיי־סען זיינע דיענער צו טויטען דוד'ן פארטאָג ביי איהם אין הויז. וען מיכל, דוד'ס ווייב, האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט זי ביי־נאכט ארויסגעלאָזט איהר מאן דורכ'ן פענסטער. און וען די מערדער זיינען געקומען פארטאָג האָבען זיי שוין דוד'ן ניט נעפונען. ער איז אנטלאָפען קיין רמה, וואו עם האָט געלעבט דער נריין־גרויער נביא שמואל. אהער איז צו דוד'ן בשתיקה געקומען זיין חבר יונתן און האָט איהם נעראָטען צו לויפען ווייטער, כדי ער זאל ניט אריינפאלען אין די הענד פון דעם צורייצטען שאול. ביים געזעגנען האָבען זיך די חברים ארומגענומען, האָבען זיך געקושט און האָבען לאַנג געווויינט.

דוד איז אנטלאָפען קיין נב, די „שטאָדט פון כהנים", וואו עם האָט זיך געפונען דער אהל מועד. דער כהן גדול אחימלך (עלי'ס אייניקעל) האָט דוד'ן שוהן אויפגענומען און האָט איהם געגעבען די שוווערד, וועלכע דוד האָט אמאל אָבגענומען ביי גלית'ן און וועלכע איז נעלעגען באהאלטען אין אהל מועד. פון האָרט איז דוד נעלאָפען ווייטער, צום פלשתי'שען נרעניץ, און האָט זיך בעזעצט אין א הייהל נעבען עדולם. דא האָבען זיך אָנגעהויבען קלייבען צו איהם אלערליי אונצופריעדענע מענשען, מיט פארביטערטע געמיטער, הפקר־יונגען און אוואנטוריסטען און האָבען איהם נע־מאכט פאר זייער פיהרער. דערווייל האָט זיך שאול דערוואוסט, אז דוד איז געווען אין נב און אז די כהנים האָבען איהם געגעבען א פרייהנדליכען קבלת־פנים. האָט ער נעהייסען ברענגען צו זיך קיין נבעה אחימלכ'ן און די אנדערע כהנים פון נב און האָט זיי מיט

נענומען פון זיך דיֿ קעניגלעיבע וואפען, האָט נענומען אין חשבֿ א פּראָסטען שטעקען און א שטיינשלייִדער, האָט אריינגעלאָזט פּינטֿ שארפּע שטיינדלעך אין זיין פּאסטוכער־טאַרבע און איז אוועקֿ געגען דעם פּלשתי'שען גבור.

אז גלית האָט דערזעהן דעם אידישען קעמפּפער איז ער אין כעס געוואָרען און האָט געזאָגט: „וואָם בין איךֿ, א הונט, וואָם דו נעהסט אויף מיר מיט א שטעקען?" נאָר דוד האָט זיך ניט דערֿ שראָקען און איז שנעלֿ געגאנגען פּאַראוים. אויף א געוויסער שטרעקע פון גלית'ן איז ער געבליבען שטעהן, האָט אַרויסגענומען פון טאַרבע א קלייגעם שטיינדעלֿ, און האָט אים אזוי געשיקטֿ אַ וואַרף געטהאָן, אז ער האָט נעטראָפען דעם ריעז גלייך אין שטערן אריין. גלית איז אין זיין שווערען כלי־זין געפאלען צו דערֿ ערד און האָט זיך ניט געקענט אויפהויבען. דאָן איז דוד צוגעֿ לאָפען צו דעם געפאלענעם, האָט אראָבגעריסען פון איהם זיין שווערד און האָט איהם מיט זיין אייגענעם שווערד אָפּגעהאקט דעם קאָפּ. וועז די פּלשתים האָבען דערזעהן, אז זייער העלד איז טויט, זיינען זיי זיך אין שרעק צולאָפען. די אידען האָבען זיי נאָכגעיאָגט אוז זיי צושלאָגען. שאול האָט געהאלטען זיין וואַרט און האָט געֿ געבען זיין אינגערע טאָכטער מיכל צו דוד'ן פאר א ווייב.

§54. דער קאַמפּף צווישען שאול און דוד'ן. דער זיעג איבער גלית'ן האָט דוד'ן שטארק בעריהמט געמאכט. וועז שאול און דוד האָבען זיך מיט'ן חיל אומגעקעהרט פון דער מלחמה, זיינען די אידישע פרויען זיי ארויס אנטקעגען מיט געזאנג אוז טענץ אוז האָבען אויסגערופען: „שאול האָט געשלאָגען טויזענדער פּלשתים, אָבער דוד צעהנדליגע טויזענד!" שאול'ן האָט נעֿ קרענקט וואָם דעם יונגען וואפענטרעגער פון דעם קעניג שטעלט מען העכער ווי דעם קעניג אליין. האָט ער מורא געקראָגען, אז דוד וועט ווערען דער ליעבלינג פון פאָלק אוז וועט נאָך ביי איהם צונעהמען דעם טראָהן. פון דעמאלט אָן האָט שאול פערהאסט דוד'ן. איינמאל איז דער מלך געווען זעהר אומעטיג אוז דוד האָט פאר איהם געשפּיעלט אויף דער האַרף, כדי צו פערטרייבען זיין טרויער. פּלוצלינג האָט דער קעניג, אין אָנפאל פון צאָרן, א וואַרף געטהאָן זיין שפּיז אויף דוד'ן אוז האָט איהם שיער ניט דער'הרג'עט.

שאול׳ם חרטה.

צאָרן געפֿרעגט: „ווארום האָט איהר נעגעבען מיין שונא, דוד'ן, שפּייז און א שווערד? ווארום האָט איהר געבענשט א מענשען, וואָס האָט מורד געווען געגען מיר?" אחימלך האָט נעענטפֿערט, אז די כהנים האָבען אויפֿגענומען דוד'ן מיט פֿריינדליכקייט, ווייל ער איז דעם קעניג'ס איידים און זיי האָבען גאָרניט געוואוסט וועגען דער סבה פון זיין אנטלויפֿען. אָבער שאול האָט ניט געוואָלט הערען פון קיינע תרוצים. ער האָט בעפֿעהלען זיינע לייבוועכטער זיי זאָלען הרג'ענען אחימלכ'ן און זיין פֿאמיליע, און נאָך אכט־און־פֿופּציג כהנים. נערעטער האָט זיך נאָר אביתר, אחימלכ'ס זוהן, וועלכער איז אנטלאָפֿען צו דוד'ן.

און דוד האָט מיט א בעוואפֿענטער באנדע אומגעוואנדערט פון אָרט צו אָרט. צו דער האָזיגער חברה זיינען צוגעשטאנען דוד'ס קרובים פון בית לחם. צוויישען זיי איז נעווען זיין שוועסטער'ס זוהן יואב, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט בעזונדערער העלדישקייט און איז שפּעטער נעוואָרען א קריעגספֿיהרער. צווישען די קריענגסלייט, וואָס האָבען זיך ארומגעקליבען ארום דוד'ן, זיינען אויך נעווען פֿלשתים און חתים. דוד מיט זיינע מענשען האָבען לאנג ניט געקענט בלייבען אויף איין אָרט, ווארום א מחנה פון שאול'ן האָט איהם נאָכגעיאָגט פֿום־טריט. איינמאָל איז שאול מיט זיין מחנה צוגעקומען נאָהנט צום אָרט, וואו דוד האָט זיך געפֿונען און זיי האָבען עס ניט געוואוסט און שאול איז אליין אריין אין דער פּינסטערער הייהל, וואו דוד און זיינע מענשען זיינען געלעגען בעהאלטען. אין דער פּינסטער האָט זיי דער קעניג ניט בעמערקט. און דוד'ס מענשען האָבען שטיל געזאגט צו דוד'ן: „אָט האָט גאָט איבערגעגעבען דיין שונא אין דיינע הענד; טהו מיט איהם וואָס דו ווילסט". אָבער דוד האָט געזאגט: „איך קען ניט אויפֿהויבען מיין האַנד אויף מלך, וואָס איז פון גאָט געזאלבט". ער האָט זיך נאָר הינטען־ארום צוגע'גנב'עט צו שאול'ן און האָט אָבגעשניטען א פֿאלע פון זיין מאנטל, און שאול האָט עס גאָרניט געשפּירט. וועז דער קעניג איז ארויס פון דער הייהל איז איהם דוד נאָכגענאנגען, און צייגענדיג איהם פון ווייטען די אָבגעשניטענע פֿאלע פון זיין בגד, האָט ער אויסגערופען: „אדוני מעניג! דו האלטסט מיך פֿאר דיין שונא, נאָר אָט ביסטו ערשט

צעהנדליגע טויזענד פלשתים. מיט וואס וועט ער זיך פארגלייכן ביי זיין האר שאול'ן אויב ניט מיט אונזערע קעפ?" אביש האט נעמוזט אבשיקען דוד'ן מיט זיין מחנה צורים קיין צקלג, און דוד איז דערפון זעהר צופריעדען געווען.

וען שאול האט דערהערט, אז די פלשתים זיינען ארויס מלחמה האלטען, האט ער צונויפגענומען זיין חיל אין טאל יזרעאל, נעבען דער שטאדט נלבע. מיט שרעק האט ער געווארט אויפ'ן אנקומען פון דעם שונא. א פינסטערער פארנעפיה! האט דעם קעניג ניט נעלאזט רוהען. אונטער דער ווירקונג פון זיין מרה־שחורה איז שאול געווארען אבערגלויביש. ער האט געוואלט טרעפען זיין צוקונפט און ער האט זיך געוענדט צו א מכשפה, וועלכע האט געלעבט אין עין־דור. איינמאל בייגאכט האט זיך דער קעניג איבערגעטהאן, כדי מען זאל איהם ניט דערקענען, און איז אוועק אין דעם הויז פון דער כשוף־מאכערין און זי געבעטען, זי זאל ארויסרופען פון קבר דעם שאטען פון דעם פערשטארבענעם נביא שמואל. באלד האט זיך אין דער נעהיימניספולער פינסטערניש פון דער נאכט בעוויזען דאס געשטאלט פון אן אלטען מאן, אין וועלכען דער קעניג האט דערקענט שמואל'ן. „ווארום האטסו מיך בעאונרוהיגט?" האט זיך דערהערט די שטרענגע שטימע פון דעם נביא. שאול איז נעפאלען פאר'ן נביא אויף די קניה און האט אויסגעשריען: „מיר איז שלעכט! די פלשתים בעפאלען מיך און גאט האט זיך פון מיר אבגעטהאן; זאג, וואס זאל איך טהאן?" און שמואל האט געענטפערט: „גאט האט דיך טאקע פערלאזען דערפאר, וואס דו האסט אמאל ניט נעפאלגט זיין בעפעהל, און ער האט אבגענעבען דיין קרוין צו דוד'ן. גאט וועט איבערגעבען דיך און דיין פאלק אין די הענד פון דעם פיינד: מארגען וועסטו און דייגע זיהן זיין מיט מיר". דערהערענדיג די דאזיגע וועדטער איז שאול פארציטערט געווארען און איז נעפאלען צו דער ערד. די צויבערין האט איהם קוים איינגעדרעדט ער זאל עפים עסען און זיך אביסעל קרעפטיגען.

אויפ'ן אנדערען טאג האט צוויישען די אידען און די פלשתים אויסגעבראכען א שרעקליכע שלאכט אין די בערג און די פלשתים האבען מנצח געווען. טויזענדער קערפער פון נעפאלענע אידישע

געווען אין מיינע הענד און פונדעסטוועגען האָב איך זיך קיין שלעכטס ניט געטהאָן. נאָט זעהט מיין נערעכטיגקייט, זאָל ער משפט'ן צווישען אונז". שאול איז געריהרט געוואָרען פון דוד'ס נרויסמוטיגקייט און האָט זיך צעווויינט און געזאָגט: „איז עס דיין קול, דוד, מיין קינד? דו ביסט נערעכטער פון מיר, ווייל דו האָסט מיר געטהאָן נוטס און איך בעצאָל דיר מיט שלעכטס. איך ווייס, אז דו ווערסט קעניגען איבער די אידען; נאָר שווער מיר, אז דו ווערסט ניט פּארשניידען מיין דור נאָך מיין טויט". דוד האָט איהם געשוואָרען און זיי זיינען זיך צונאָנגען. אין ניכען אָבער האָט שאול פארגעסען ווענען דער דאָזיגער בעגעגעניש און האָט וויעדער אָנגעהויבען רודפ'ן דוד'ן.

§ 55. שאול'ס אונטערגאַנג. ארום יענער צייט איז דער פלשתער נביא שמואל, דוד'ס בעשיצער, נעשטאָרבען. דוד האָט מורא נעהאט בלייבען אין זיין אייגען לאַנד יהודה, ווּאו עס האָבען איהם נאָכנעיאָגט שאול'ס מענשען און ער איז אריבערגענאַנגען מיט זיין מחנה פון זעקס הונדערט מאַן אין דעם לאַנד פון די פלשתים. דער פלשתי'שער קעניג אָכיש האָט דוד'ן פרייוּנדליך אויפגענומען, ווייל ער האָט נעדענקט, אז אלס שונא פון שאול'ן ווּעט ער העלפען די פלשתים מלחמה האלטען נעגען די אידען. אויף דוד'ס בקשה האָט אָכיש אָבנעלאָזט פאר איהם מיט זיינע לייט א בעזונדער שטאָדט צום וואוינען, מיט'ן נאָמען צקלג. פון דאָנען האָט דוד מיט זיין מחנה נעמאכט אָנפאלען אויף די עמלקים און אנדערע ווילדע שבטים אין דרום זייט פון כנען און האָט ביי זיי פארנומען א סך רויב. אָבער אָכיש'ן פלעגט ער זאָגען, אז דאָס מאכט ער אָנפאלען אויף די אידישע לענדער. אזוי האָט זיך נעצוינען איבער א יאָהר. דעמאלט האָט דער פלשתי'שער קעניג צונויפגענומען זיין חיל און איז ארוים מלחמה האלטען מיט די אידען. אין די הינטערשטע רייהען פון זיין חיל האָט אָכיש אוועקנעשטעלט דוד'ן מיט זיין מחנה. נאָר וועו די פלשתי'שע מלכים און הארען האָבען דאָס דערזעהן, האָבען זיי נעזאָגט צו אָכיש'ן: „וואָס טהוען דא די אידען? דאָס איז דאָך דערזעלבער דוד וועגען וועלכען מען זינגט אין קאַראָהאָרען. זו ער האָט צושלאָגען

אויך קיין טוי און קיין רענען, קיין פעלדער קיין פרוכטבארע, וואָרום דאָרט איז פארפלעקט געוואָרען די שילד פון די העלדען, שאול'ס שילד, מיט אייל ניט געשמירט. יונתנ'ס בויגען האָט זיך ניט אָבגעשטעלט פאר'ן בלוט פון גבורים, און שאול'ס שווערד האָט קיינמאל זיך לעדיג ניט געקעהרט. שָׁאול און יונתן, געליעבטע און טייערע, ניט צושיידט אין לעבען און טויט! נריכ־גער פון אדלערם זיינען זיי געווען, און שטארקער פאר לייבען. א, טעכטער פון ישראל! ווייניט אויף שאול'ן, וואָם האָט אייך אין פורפור בעקליידט, און אייערע קליידער מיט גינגאָלד בעפוצט. א, ווי זענען געפאלען די העלדען אין מיטען דער שלאכט, יונתן אויף דייניע הויכע בערג א דערשלאָגענער! וועה מיר פאר דיר, מיין ברודער יונתן! ביסט מיר געווען אזוי טייער! דיין ליעבע איז מיר טייערער געווען ווי די ליעבע פון פרויען. א, ווי זיינען די העלדען געפאלען, די וואָפען פערלאָרען!

זיבעטער קאפיטעל.

דוד'ס קעניגען.

(1015—1055 פאר דער קריסטל. צייטר.)

§ 56. דוד און ירושלים; זיינע מלחמות. נאָך שאול'ס טויט האָט דאָם פאלק ניט מיט אמאל אנערקענט דוד'ן פאר א מלך. וועז דוד האָט זיך אומגעקעהרט פון דעם לאנד פון די פלשתים אין זיין היים, אין שטאָדט חברון, האָבען בלויז זיין אייגענע מחנה און זיינע שטאָם־ברידער פון שבט יהודה איהם ערקלערט פאר א קעניג. אָבער די איבעריגע אידישע שבטים, איבערהויפט שאול'ס אייגענער שבט בנימין, האָבען אנערקענט פאר זייער מלך שאול'ס נעזעצליכען יורש, זיין אינגסטען זוהן איש־בעל אדער איש־בשת. אויף אזא אופן האָט דאָם אידישע פאלק געקראָגען אין דערזעלבער צייט צוויי מלכים: דוד'ן אין חברון און איש־בעל'ן אין דער שטאדט מחנים, אויף דער אנדער־רער זייט ירדן. עטליכע יאָהר האָט זיך געצויגען דער קאמפף צווישען די חילות פון די צוויי געגנערישע מלכים און זייערע

קריעגסלייט האבען בעדעקט די בערג פון גלבע. יונתן און שאול'ס צוויי אנדערע זיהן זיינען אויך געפאלען אין דעם ברענעריגען קאמפף. שאול אליין איז פערוואונדעט געוואָרען פון דעם שונא'ס פייל־ען. דערפיהלענדיג אז זיין סוף איז נאָהנט, האָט ער גע־זאגט צו זיין וואפען־טרעגער: „ענטבלויז דיין שווערד און דער־שטעך מיך, כדי עס זאלען ניט קומען די פרעמדע און זיך לוסטיג מאכען איבער מיר". אבער דער וואפענטרעגער האָט ניט געהאט דעם מוט צו טויטען זיין קעניג. האָט זיך שאול אליין א וואָרף גע־טהאָן אויף זיין שווערד און איז געשטאָרבען. אויף מאָרגען האָ־בען די פלשתים געפונען דעם טויטען קערפער פון דעם אידישען קעניג און האבען איהם אויפגעהאנגען אויף דער פעסטונג פון דער שטאדט בית־שן, אלס צייכען פון זייער זיעג. וועו די אייב־וואוינער פון דער שטאדט יבש, אין גלעד (וועלכע שאול האָט אמאל גערעטעט פון די עמלקים) האבען זיך דערפון דערוואוסט, האבען זיי געשיקט זייערע מענשען קיין בית־שן, אראָבצוגעהמען פון דער פעסטונג דעם קערפער פון דעם אומגעקומענעם מלך. ביינאכט האבען די שלוחים אראָבגע'נגב'עט שאול'ס קערפער און האבען איהם געבראכט קיין יבש, וואו מען האָט איהם מקבר געווען.

דוד האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טויט פון שאול'ן און זיי־נע זיהן דורך אן עמלקי, וועלכער איז געקומען צולויפען פון שלאכט־פעלד קיין צקלג. דער עמלקי האָט געמיינט, אז ער וועט דערפרעהען דוד'ן מיט אזא בשורה, און האָט זיך אפילו בעריהמט, אז ער אליין האָט געטויטעט דעם אידישען קעניג. נאָר דוד האָט אויסגע־שריען: „וויי אזוי האָסטו זיך דערוועגט אויפצוהויבען א האנד אויפ'ן געזאלבטען פון גאָט!" — און האָט געהייסען טויטען דעם עמלקי. לויט דער מסורה האָט דוד בעוויינט דעם טויט פון שאול'ן און זיין חבר יונתן אין דעם פאלגענדען ייהרענדען ליעד:

דיין צירונג, ישראל, ליגט דערשלאָגען אויף די בערג. ווי זענען די העלדען געפאלען! דערצעהלט ניט אין גת, ניט זאָגט אָן די בשורה אין אשקלון'ס גאסען, די טעכטער פון פלשתים־לאנד זאלען זיך ניט פרעהען, די טעכטער פון פרעמדע זאלען זיך ניט לוסטיג מאכען. אָ, בערג פון גלבוע! ניט זיין זאל אויף

זיינע קריעגסלייט. אין א קורצער צייט ארום האָט מען פון דער פעניצישער שטאָדט צר אַראָבגעבראכט בויער און מויערער, וועל־כע האָבען אויסגעבויט פאר דוד'ן א קעניגליכען פאלאץ. ירושלים האָט אָנגעהויבען וואקסען אין איינוואוינער און שהנע געביידען, און פון דעמאָלט אָן איז זי געוואָרען די הויפטשטאדט פון דער אידישער מלוכה.

דוד האָט געוואלט מאכען זיין הויפטשטאדט אויך פאר דער הייליגער שטאָדט פון פאלק. איז ער אוועק מיט א גרויסען המון אין קרית־יערים און האָט צוגענומען פון דאָרט דעם הייליגען ארון, וועלכער איז דאָרט געשטאנען נאָך פון דער צייט פון שמואל הנביא (48 §). מיט גרויס פאראד, בעגלייט מיט פרעהליכע אויס־געשרייען פון פאלק האָט מען דעם הייליגען ארון אריבערגעפיהרט אין „דוד'ס שטאָדט" און איהם אוועקגעשטעלט אין א בעזונדערען געצעלט, וואס איז נעווען בעצויגען מיט טהייערע געוועבען. נע־בען דעם ארון האָט מען אויסגעבויט א מזבח צו ברענגען קרבנות. פאר כהן גדול אין דעם נייעם משכן איז בעשטימט געוואָרען אביתר, דער זוהן פון דעם נע'הרג'עטען אחימלך פון נב, וועלכער פלענט בעגלייטען דוד'ן אין אלע זיינע וואנדערונגען און מלחמות.

די נאכריכט, אז דוד האָט זיך בעפעסטיגט אין דער נייער הויפטשטאדט האָט אויפגעריייצט די פלשתים. זיי האָבען פריהער נעמיינט, אז דוד וועט זיין א פערבינדעטער פון די פלשתי'שע מלכים און וועט זיי צאָלען צינז, און איצט האָבען זיי דערזעהן, אז ער פעראייניגט דאָס גאנצע אידישע פאלק און וויל אינגאנצען ארויסשטויסען די פרעמדע פון אידישען לאנד. האָבען די פלשתים זיך אריינגעריסען אין דער נחלה פון שבט יהודה און האָבען פערנומען בית־לחם, דוד'ס געבורטס־שטאָדט. ניט וויט פון דיע־זער שטאדט איז דוד'ס העלדישע מחנה ארויסגעטראָטען נענען זיי. די אידען האָבען זיך גשלאָגען ווי די לייבען און האָבען געבראכט אויפ'ן פיינד א שרעקליכע מפלה. די העלדישקייט פון די אידישע קריעגער אין דיעזער מלחמה קען מען זעהן פון פאל־גענדען ביישפיעל: דוד'ן האָט זיך איינמאל פערוואלט א טרונק, און וואסער האָט מען געקאנט קריגען נאָר אין דעם ברונען נעבען די טויערען פון בית־לחם, וואו עס איז געשטאנען א שטארקע

קריעגספּיהרער: יואב פון דוד׳ס צד׳ און אבנר פון איש־בּעל׳ס צד. נאָר ענדליך איז אבנר בעזיגט געוואָרען, און איש־בּעל, וועלכער איז געווען א שוואכער און אונבעדייטענדער מענש, איז פערלאָזען געוואָרען פון זיינע אָנהענגער און נאכהער איז ער ערמאָרדעט געוואָרען פון צוויי פערראטער. דעמאָלט איז דאָס גאנצע פאָלק אריבער אויף דוד׳ס זיים.

דוד איז אָבער געווען דרייסיג יאָהר, וועז ער איז געוואָרען דער קעניג איבער אָלע שבטים פון אידישען פאָלק. די עלטסטע פון די שבטים זיינען געקומען צו אים אין חברון און איהם געקרוינט פאר׳ן מלך. דאָס פאָלק האָט געדענקט דוד׳ס אמאָלינע גבורות אין די מלחמות מיט די פלשתים און האָט נעהאָפט, אז דער נייער קעניג וועט ברענגען דעם לאַנד רוהם און זעלבסטשטענדיגקייט. און דיעזע האָפנונגען זיינען ניך מקוים געוואָרען.

דוד האָט פריהער פון אָלע געוועגדט זיין געוועהר נעגען די פרעמדע פעלקער וואָס האָבען געלעבט צווישען די אידען. אויפ׳ן גרעניץ צווישען די שבטים יהודה און בניימין האָט פון לאנג אָן געלעבט א קלייגער אָבער שטאַרקער שבט, די יבוסים. דער דאָזיגער שבט איז ניט בעזיגט געוואָרען פון די אידען אין דער צייט פון יהושע און איז געבליבען וואויגען זעלבסטשטענדיג אין זיין בעפעסטיגטער שטאָדט ירושלים און איהר אומגעגענד. ירושלים האָט זיך נעפונגען אויף א בארג; אין דעם דרום־טייל פון שטאדט האָט זיך דערהויבען א היגעל מיט׳ן נאָמען ציון, אויף וועלכען עס איז געשטאנען א שטאַרקע פעסטונג. דוד איז אוועק מיט זיין מחנה געגען די יבוסים און האָט בעלאגערט די פעסטונג פון ציון. די יבוסים האָבען מיט שפּאָט געזאגט צו דוד׳ן, אז אזא שטארקע פעסטונג וועלען נעגען די אידען קענען פערטיידיגען אפילו בלינדע און קרומע. אָבער דוד׳ס חיל האָט זיך מוטיג געוואָרפען פאָראוים און האָט די פעסטונג באלד אויסגענומען. און די יבוסים זיינען פערטריבען געוואָרען פון ירושלים.

דוד האָט זיך ארויסגעצויגען פון חברון און האָט נעמאכט ירושלים פאר זיין שטענדיגען וואוינארט. ער האָט זיך בעזעצט אין דער פעסטונג פון ציון, וואָס האָט נעקראָגען דעם נאָמען „עיר־דוד" (דוד׳ס שטאָדט), און ארום איהר האָט ער בעזעצט

האָבען איצט נעציטערט פאר זיי. דער נאמען פון דעם גרויסען אידישען קעניג איז בעריהמט געוואָרען איבער'ן גאנצען מזרח. כדי אויפצוהאלטען דיעזע שטארקייט פון דער מלוכה געגען די דרויסענדיגע פעלקער, האָט דוד נעדארפט אויסהאלטען א ריעזיגען חיל. אין מלחמה־צייט איז יעדער שבט געווען פערפליכטעט צו־צושטעלען א בעשטימטע צאָל מענשען, פון צוואנציג יאָהר אָן, וועלכע זיינען פעהיג צו טראָגען געווער. דער הויפט פיהרער פון דעם חיל איז געווען יואב. אין דער אינווענירנסטער פיהרונג פון לאנד האָבען דוד'ן געהאלפען מענשען, ערפאהרענע אין מלוכה־ענינים, וועלכע האָבען זיך נערופען „יועצים" (ראטגעבער), „סופרים" (שרייבער) און „מזכירים" (כראָניקער). ביי דוד'ס הויף האָבען זיך אויך געפונען צוויי נביאים: נד און נתן.

אין זיין הויזליכען לעבען האָט דוד ערלויבט עטוואָס גלאנץ, הגם ניט אין אזא מאָס ווי די אנדערע מלכים פון מזרח. ער האָט געלעבט אין ירושלים אין א שהנעם פאלאץ, נעבויט דורך פעניציש מייסטער, האָט זיך ארומגערינגעלט מיט לייב־וועכטער, נעדונגען פון פרעמדע פעלקער, און האָט געהאט א סך גיטער, ווייבערטנער און סטאדעם. לויט דעם מנהג פון מזרח האָט דוד געהאט עטליכע ווייבער. זיין ערשטע ווייב מיכל האָט חתונה געהאט מיט אן אנדערען אין יענער צייט וועו איהר פאָטער, דער קעניג שאול, האָט פערפאלגט דוד'ן. נאָר וועו דוד איז ארויף אויפ'ן טראָהן, האָט זי זיך צו איהם אומגעקעהרט. מיט דער צייט זיינען צום קעניג'ס הויזגעזינד צוגעקומען נאָך עטליכע פרויען. פון די אלע פרויען, חוץ מיכל, וועלכע איז געווען אן עקרה, האָט דוד געהאט זיהן און טעכטער. דער עלטסטער פון זיינע זיהן איז געווען אמנון; פון די איבעריגע דוד'ס זיהן זיינען בעזונדערס בעוואוסט געווען אבשלום און אדניהו. נאָר קיין איינעם פון די דאָזיגע זיהן איז ניט בעשערט געווען צו ירש'ענען דעם טראָהן נאָך דוד'ן; יורש איז געווען דער זוהן פון א פרוי, וועלכע איז נעקומען אין קעניג'ס הויז דורך פאָלגענדען צופאל.

איינמאָל אין א פארנאכט האָט דוד שפאַצירט איבער'ן פלאָבען דאָך פון זיין פאלאץ און האָט פון ווייטען דערזעהן אן אויסערגע־וועהנליך שעהנע פרוי זיך באָדען. דער קעניג האָט געפרעגט ווער זי

פֿלשתי׳שע וואך. האבען דריי גבורים פון דוד׳ס קריעגסלייט איינשטעלענדיג זייער לעבען, זיך דורכגעריסען דורך דער פֿלשתי׳שער וואך, האבען אנגעשעפט וואסער און עס געבראכט צו דוד׳ן. נאר דער קעניג האט געזאגט: „גאט בעהיט, אז איך זאל טרינקען דאס וואסער, וואס מיינע מענשען האבען געקראגען שטעלענדיג זייער לעבען אין סכנה; דאס איז דאך אלץ אויסן ווי איך זאל טרינקען זייער בלוט!“ נאך עטליכע ענטשיידענדע שלאכטען האט דוד פערטריבען די פֿלשתים פון זיין מלוכה. אבער ער האט זיך דערמיט ניט בענוגענט: ער האט געוואלט אינגאנצען אונשעדליך מאכען דעם אלטען פיינד פון אידישען פֿאלק. איז ער אוועק מיט זיין חיל אין לאנד פון די פֿלשתים און האט פערחאפט זייער הויפטשטאדט גת מיט איהר סביבה. דער דאזיגער זיעג האט שטארק בעריהמט געמאכט די העלדישקייט פון די אידישע קעמפפער. פון דעמאלט אן איז די מאכט פון די פֿלשתי׳שע מלכים אויף אייביג נעבראכען געווארען. גרויסע שטרעקען פֿלשתי׳שע לאנד זיינען געבליבען אונטערטעניג צו דוד׳ן און די איינוואוינער האבען איהם געצאלט צינז.

אז דוד האט שוין געהאט פארזיכערט די דרום־מערב גרענעצען פון זיין מלוכה געגען פיינדליכע אנפאלען, האט ער זיך געוענדט געגען די שונאים אין מזרח־זייט. ער האט בעזיעגט אויף דער אנדער זייט ירדן די מואבים און עמונים. צו הילף די עמונים זיינען געקומען די ארמים פון סיריען, נאר דוד האט אויף זיי געבראכט א שרעקליכע נידערלאגע, איז אריינגעדרונגען מיט זיין חיל אין סיריען און איינגענומען די שטאדט דמשק. דוד׳ס וויכטיגסטער העלפער אין די אלע מלחמות איז געווען זיין פֿלימעניק יואב, דער מוטיגער פיהרער פון זיין חיל. דיעזער העלדישער קריעגספיהרער האט געפיהרט מלחמה אויף אין דרום, נעבען טויטען ים, מיט די אדומים. אדום איז אינגאנצען בעזיעגט געווארען און דוד האט דארט געשטעלט א אידישען פערוואלטער איבער׳ן לאנד.

57 §. דאס אינוועניגסטע לעבען. דוד האט אויפגעהויבען די אידישע מלוכה צו דער העכסטער מדרגה פון מאכט. אלע שכנ׳ישע פעלקער, וועלכע האבען פריהער געדריקט די אידען,

קיין רחמנות ניט געהאט אויף זיין ארימען שכן, פערדיענט דעם טויט, און פאר דער צוגענומענער שעפּעלע דארף ער בעצאָלן פיער מאָל אזוי פיעל!" דעמאָלט האָט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט עם דער יענער! גאָט האָט דיר געגעבען א מלוכה, עשירות און א סך וויבער, און דו האָסט ארונטערגעפיהרט אוריה'ן אונטער'ן שווערד פון די עמונים אן האָסט זיך צוגענומען זיין אייגענעם ווייב. דערפאר וועט אויפשטעהן אויף דיר אן אומגליק פון דיין אייגענער הויזגעזינד". דוד האָט דערפיהלט א טיפע חרטה און האָט געזאָגט: „יא, איך האָב געזינדיגט געגען גאָט!" איך ניכען האָט בת־שבע געבאָרען דוד'ן א זוהן. דעם קינד האָט מען א נאָמען געגעבען שלמה, און נתן הנביא האָט איהם געוופען ידידיה, דאָם הייסט, גאָט'ס בעליעבטער. און דעם דאָזיגען אינגסטען זוהן פון דוד'ן איז עס בעשערט געווען צו ארבען דעם אידישען טראָהן.

§58. די מרידה פון אבשלום. נתנ'ס נבואה, אז אן אומגליק וועט אויפשטעהן אויף דוד'ן פון זיין אייגענער פאמיליע, איז מקוים געוואָרען. דער קעניג האָט געהאָט א סך זיהן און טעכטער פון פערשיידענע ווייבער. דער עלטסטער בן־מלך, אמנון, וועלכער האָט גערעכענט, אז ער וועט זיין דער יורש פון דער קרוין, איז געווען א מענש מיט א ליידענשאפטליכען און ניט אויסגעהאלטענעם כאראקטער. איינמאל האָט ער גראָב בעליידיגט זיין שטיף־שוועסטער, די שעהנע תמר. די בעליידיגטע תמר האָט זיך בעקלאָגט פאר איהר לייבליכען ברודער, דעם שטאָלצען קעניגליכען זוהן אבשלום, און יענער האָט בעשלאָסען צו נעהמען נקמה פון אמנון'ען. וועו עס איז געקומען די צייט פון שערען די שאָף, האָט אבשלום, כלומר'שט צו דער געלעגענהייט געמאכט א מאָלצייט און האָט פעררופען אין זיין הויז אלע זיינע ברידער. אין דער צייט פון דער סעודה האָט אבשלום בעפעהלען זיינע דיענער און זיי האָבען זיך א וואָרף געטהאָן אויף אמנון'ען און איהם ג'הרג'עט. די נאכריכט וועגען אמנון'ס טויט האָט דוד'ן שטארק דערשאָגען. דער קעניג האָט טיעף געטרויערט נאָך זיין ערמאָרדעטען זוהן, און איז שטארק אויפגעבראכט געווען געגען דעם שולדיגען אין זיין טויט. אבשלום האָט מורא געהאט פאר זיין פאָטער'ס כעס, איז

איז און האָט זיך דערוואוסט, אז דאָס איז בת־שבע, דאָס ווייב פון אוריה דעם חתי, וועלכער איז געווען דער פיהרער פון אן אבטיילונג חיל. בת־שבע האָט דעם קעניג אזוי בעצויבערט מיט איהר שעהנקייט, אז ער האָט זי געוואָלט נעהמען פאר א ווייב, אָבער איהם האָט נעשטערט דאָס, וואָס זי איז געווען דאָס ווייב פון אן אַנדערען. האָט זיך דוד ענטשלאָסען אויף א שרעקליכער טהאט. אין יענער צייט איז פאַרגעקומען א בלוטיגע מלחמה מיט די עמונים; בראש פון אידישען חיל איז געשטאנען דער קריעגספיהרער יואב, און אונטער זיין אויבערהערשאפט האָט נעדיענט אוריה. האָט דוד געשיקט א נעהיימען בעפעהל צו יואב'ן ער זאל שטעלען אוריה'ן אין רעכטען פייער פון דער שלאכט און איהם ניט שיקען קיין הילף אין פאל דער שונא וועט זיך שטארקען איבער איהם. יואב האָט אזוי געטהאן און אוריה איז אומגעקומען אין א הייסער שלאכט מיט די עמונים. בת־שבע האָט בעווייניט איהר פערשטאַרבענעם מאן, אָבער וועז עם האָט זיך געענדיגט די צייט פון איהר טרויער האָט מען זי געבראכט אין קעניג'ס פאלאץ און זי איז געוואָרען דוד'ס ווייב.

די דאזיגע האנדלונג דוד'ס האָט שטארק געערגערט זיין לעהרער נתן הנביא. און דער קלוגער נביא איז געקומען פאר'ן קעניג און האָט איהם דערצעהלט אזא געשיכטע: „אמאל האבען אין איין שטאָדט געלעבט צוויי מענשען. אייגער איז געווען א רייכער און דער אַנדערער אן ארימער. דער רייכער האָט געהאט זעהר א סך שאף און רינדער, און דער ארימער האָט געהאט נאר איין קליין שעפעלע, וואָס איז איהם געווען זעהר טהייער. דאָס שעפעלע איז געוואקסען אין זיין הויז, פון זיין ברויט פלעגט זי עסען, פון זיין כום פלעגט זי טרינקען און אין זיין שויס פלעגט זי ליגען, און זי איז איהם געווען ווי א טאָכטער. איינמאל איז צום רייכען מאן געקומען א גאסט, אָבער דער גביר האָט נעוושאלעוועט צו שעכטען אייגע פון זיינע שאף צו מאכען א מאלצייט פאר זיין גאסט. האָט ער געשיקט צו זיין ארימען שכן און האָט צוגענומען ביי איהם זיין אייניגע שעפעלע און מיט איהר פלייש האָט ער אנגעזעטיגט דעם גאסט". וועז נתן האָט געענדיגט זיין געשיכטע האָט דוד אויפגערופען מיט צארן: „יענער אכזריות'דיגער מענש, וואָס האָט

דוד איז געווען ערשטוינט, ווען ער האָט דערהערט וועגן דעם אויפשטאַנד פון זיין זוהן. דער קעניג איז ניט געווען צופֿרידן צו דער דאזיגער אינוועניגסטער מלחמה און ער האָט מורא געהאַט, די מורדים זאָלען פֿלוצלינג ניט אָנפאַלען אויף דער הויפּטשטאָדט. האָט ער דעריבער בעשלאָסען צו פערלאָזען ירושלים און זיך מכין זיין צו דער מלחמה ווייט פון רעם פֿלאַץ פון אויפשטאַנד. און דוד איז ארויס פון ירושלים מיט זיין הויזגעזינד, בעגלייט פון א געקליבענער מחנה פון זעקס הונדערט קריגסלייט. וועו דאָס פאָלק האָט געזעהן ווי דער גרייז־גרויער קעניג ציהט זיך ארויס פון זיין הויפּטשטאָדט, האָבען אַלע שטאַרק געווויינט. דער כהן גדול אביתר און צדוק האָבען געמוען דעם הויליגען ארון און געוואָלט מיטנעהן מיט'ן קעניג, אָבער דוד האָט זיי געהייסען בלייבען מיט דער הויליגקייט אין ירושלים. „אויב גאָט וועט וועלען — האָט דער קעניג געזאגט — וועט ער מיך אומקעהרען צוריק אהער, און איך וועל וויעדער זעהן זיין וואוינונג; און אויב ניט, טאָ זאָל ער טהאָן מיט מיר ווי זיין רצון וועט זיין". דעם קעניג'ס אַלטער פרייַנד און יועץ, דער קלוגער חושי, האָט אויך געוואָלט נעהן מיט דוד'ן, נאָר דוד האָט איהם געזאגט: „אויב דו וועסט נעהן מיט מיר וועסטו מיר נאָר זיין צו לאַסט. בעסער בלייב אין ירושלים, מאַך זיך ווי דו וואָלסט געווען א נעטרייער דיענער צו אבשלום'ן און צושטער אחיתפל'ס פלענער. אַלץ וואָס דו וועסט זיך דערוויסען זאָלסטו אויסרגעבען די כהנים צדוק און אביתר, און זיי וועלען מיר דורך שליחים מודיע זיין וועגען אַלץ".

באַלד נאָך דוד'ס אוועקגעהן איז אבשלום אריינגעטראטען קיין ירושלים און האָט זיך ערקלערט פאר קעניג. דער קלוגער אחיתפל האָט איהם געגעבען אן עצה ער זאל באַלד נאָכיאגען דוד'ן מיט א מחנה, איידער יענער האָט צייט געהאט זיך צוצוגרייטען צו מלחמה. וועו חושי האָט זיך דערוואוסט פון דעם דאָזיגען געפערליכען פלאַן, איז ער געקומען צו אבשלום'ן און פארשטעלענדיג זיך פאר זיין פרייַנד, האָט ער איהם איינגעראַטן ניט צו פאָלגען אחיתפל'ס עצה „דו וויסט — האָט ער געזאָגט, — אז דיין פאטער און זיינע מוטיגע קריגסלייט זיינען איצט צורייצט וויו ווילדע חיות, און ביים ערשטען צוזאמענשטויס קאן דיין חיל ליידען א נידערלאגע.

ער אנטלאפען פון ירושלים און האָט אבנעלעבט דריי יאָהר צייט אין פרעמדע לענדער. פאר דער צייט איז דוד'ס שטערץ געשטילט געוואָרען, און אויף דער בקשה פון זיינע מקורבים האָט ער אבשלום'ען מוחל געווען און איהם ערלויבט זיך אומצוקעהרען קיין ירושלים.

אָבער ניט אויף נחת דעם פאָטער האָט זיך דער אָבגערעסענער זוהן אומגעקעהרט אהיים. אבשלום איז געווען א גרויסער רודף אחר כבוד און האָט געטרוימט וועגען דער קעניגליכער הערשאפט. זייענדיג העלדיש, געשיקט און שעהן, מיט לאנגע געדיכטע לאָקען. איז ער דעם פאָלק געפעלען געווען. און מיט דער דאָזיגער ליעבע פון פאָלק האָט זיך אבשלום בענוצט פאר זיינע צוועקען. ער האָט בעשלאָסען צו מאכען א מרידה געגען זיין פאָטער, און נאָך ביי זיין לעבען אריינכאפען אין זיינע הענד די קעניגליכע מאכט. דעריבער האָט ער געזוכט ארויסצורופען אין פאָלק אונצופריעדענהייט מיט דוד'ן. דע ראַלטער קעניג האָט שוין ניט געקענט בעזארגען אלע עסקים פון דער מלוכה און האָט אפט קיין צייט ניט געהאט אויסצוהערען די אלע, וועלכע פלעגען קומען צו איהם מיט קלאגען אָדער בקשות. א סך בעזוכער פלעגען אוועקגעהן פון איהם אונבעפריעדיגט. וועז אבשלום פלענט בעגעגענען אזעלכע אונצופריעדענע, פלעגט ער זיי זאגען: „אייער זאך איז א גערעכטע; אָבער דער קעניג האָט אייך ניט אויסגעהערט; וועז איך וואלט געווען דער ריכטער פון לאנד וואלט איך אלעמען געמשפט מיט אמת, און אלע וואלטען אוועק פון מיר צופריעדען". אזוי האָט זיך אבשלום'ען איינגעגעבען ביסלעכווייז צוצויהען א סך מענשען אויף זיין זייט. ער האָט גע־קראָגען אנהענגער אפילו צווישען די קעניגליכע הויפלייט. אויף דער זייט פון דעם בן־מלך איז אויך אריבער דוד'ס קליגסטער ראטגעבער, אחיתפל. דערפיהלענדיג זיך איצט בכח, האָט אבשלום צונויפגענומען צוויי הונדערט מענשען און איז מיט זיי אוועק קיין חברון. פון דאנען האָט ער צושיקט מרגלים און זיי בעפעהלען: „וועז איהר וועט דערהערען דעם קול שופר, זאלט איהר אויסרופען אומעטום, אז אבשלום איז געווארען מלך אין חברון". צו אבשלום'ען זיינען צוגעשטאנען גרויסע מאסען פון פאָלק און די מרידה איז זיך אלץ מעהר צעוואקסען.

פערשטאנד. דער גרייז־גרויער קעניג איז א לאנגע צייט געזעסן איינער אליין אין זיין צימער און האָט מיט טרערן געמורמלט: „א, מיין זוהן, אבשלום, פארוואס בין איך פאר דיר ניט געשטאר־בען?“

§59. דוד'ס לעצטע יאהרען. דער ברודער־קריעג וואס אבשלום האָט אויפגעהויבען, האָט אנגעהאלטען אויך נאָך זיין טויט. ווען דער גרעסטער טייל פון די מורדים האָט זיך אויפגעקליבען אין גלגל, כדי אויסצודריקען זייער הכנעה צו דוד'ן, איז ארויסגעטראטען איינער פון שבט בנימין מיט'ן נאָמען שבע, האָט אָנגעהויבען בלאָזען אין א שופר און האָט אויסגערופען: „מיר האָבען גאר נישט צו טהאָן מיט דוד'ן! צוגעהט זיך איבער אייערע געצעלטען, אידען!“ און א גרויסער טייל פון פאָלק האָט זיך וויעדער אבגעטיילט פון דוד'ן און איז אוועק נאָך שבע'ן; בלויז דער שבט יהודה איז געבליבען געטריי דעם קעניג, און האָט איהם בעגלייט קיין ירושלים. אָנקומענדיג קיין ירושלים, האָט דוד געהייסען זיינע קריענספיה־רער צוזאמענענהמען א חיל און נאָכיאגען שבע'ן און צוטרייבען זיינע מחנות אויידער ער וועט האָבען צייט צו פערכאפען בעזעם־טינטע שטעדט. דעם קעניג'ס חילות, אָנגעפיהרט פון יואב'ן, האָבען זיך ווי א שטורם דורכגעטראגען איבער'ן גאנצען לאנד. וואו זיי זיינען אָנגעקומען, האָט דאָס וויידערשפעניגסטע פאָלק פערלאָזען שבע'ן און זיך אונטערגעגעבען צו דוד'ן. בלויז די בעפעסטיגטע שטאָדט אבלה, אין דער נחלה פון שבט דן, אין צפון־זייט, איז פער־נומען געווארען פון שבע'ן און האָט זיך ניט געוואלט אונטערגעבען. יואב האָט ארומגערינגעלט די שטאָדט מיט בעלאגערונגס־געוועהר און האָט זיך געקליבען צו צושמעטערען איהרע מויערען. דאָ איז איינע פון די איינוואוינער, א קלוגע פרוי, ארויפגעגאנגען אויף דער וואנט פון פעסטונג און האָט הויך צוגעשריען יואב'ן: „צי דען וועסטו פערטיליגען א גאנצע אידישע שטאָדט?“ יואב האָט גע־ענטפערט, אז ער וועט ניט טשעפען די שטאָדט, אויב זיי וועלען מיט גוטען ארויסגעבען שבע'ן. די איינוואוינער האָבען מסכים געווען. זיי האָבען אָבגעהאקט שבע'ן דעם קאָפ, און פון דער וואנד עם אראבגעווארפען צו יואב'ן. דעמאָלט איז יואב אָבגעטראטען

בעסער וואלט, ביז דאָס גאנצע פאָלק פון איין עק לאנד ביז'ן צוויי־טען וועט זיך ארומקלייבען ארום דיר, און דעמאָלט וועלען מיר אונטער דיין פיהערשאפט אָנפאָלען אויפ'ן קעניג'ס מחנה און זיי מיט איין מאָל פערניכטען". אבשלום האָט געפאָלגט חושי'ס עצה און האָט נאָר ניט חושד געווען אז אין הארצען האָט חושי נאָר געוואלט געבען רוד'ן צייט זיך צוצוגרייטען צו דערשטיקען דעם אויפשטאנד. אבער דער קלוגער אחיתפל האָט עס פערשטאנען און אין האָט פאראויסגעזעהן אז אבשלום מוז האָבען א מפלה. האָט ער איהם פערלאזען און איז אוועק צו זיך אהיים און האָט זיך דער־וואַרגען.

אין דער צייט וואס אבשלום איז געזעסען אין ירושלים און האָט גאָרניט געטהאָן, האָט דוד צייט געהאט אריבערצוגהן דעם ירדן קיין מחנים, און דאָרט האָט ער אויפגעקליבען זיינע כחות פאר אן ענטשיידענדער שלאכט מיט די מורדים. ענדליך האָט אויך אבשלום צוזאמענגענומען א גרויסען חיל און איז אוועק אר־בער'ן ירדן נעגען זיין פאטער. דער חיל פון די מורדים איז געווען גרויס, נאָר ער האָט געהאנדעלט ניט אויסגערעכענט, אין דער צייט וועו דוד'ס ערפאהרענע קריענספיהרער האָבען געפיהרט דעם קאמפף פארזיכטיג און קלוג. די ענטשיידענדע שלאכט איז פארגעקומען אין וואלד אפרים. דעם קעניג'ס חיל, אונטער דער פיהרערשאפט פון יואב'ן, האָט בעזיעגט אבשלום'ס מחנות און זיי געצוואונגען צו אנטלויפען. אבשלום אליין איז רייטענדיג אויף אן עזעל אנטלאָ־פען אין געדיכטען וואלד אריין. אבער דאָ איז ער אונטערגעפאה־רען אונטער א געדיכטען דעמב און האָט זיך פערטשעפעט מיט זיינע האָר אן די צווייגען, און וועו דער עזעל איז פון אונטער איהם אוועקגעלאָפען וווייטער, איז ער געבליבען הענגען אין דער לופטען. דאָ איז אונטערגעקומען יואב און האָט אריינגעשאָסען דריי פיילען אין דעם הענגענדיגען אבשלום. דעם קערפער פון דעם גע'הרג'עטען האָט מען ארונטערגענומען פון בוים און אריינגע־וואַרפען אין א גרוב, אויף וועלכער מען האָט אנגעוואַרפען א הויבע שטיינער. דוד איז געווען אזוי דערשלאָגען פון אבשלום'ס שרעק־ליכען טויט, אז ער האָט אפילו פערגעסען די פרייד פון דעם נצחון. דאָס פאטערליכע געפיהל האָט גובר געווען דעם קעניג'ס

זיין קאָפּ מיט הייליגען בוימאייל און ביים שאַלען פון שופרות האָט ער איהם ערקלערט פאר'ן מלך. מיט א פייערליכער פראָצעסיע, צווישען פרעהליכע אויסגעשרייען פון פאָלק האָט זיך שלמה אומגעקערט אין פאלאץ און האָט זיך געזעצט אויפ'ן קעניגליכען שטוהל.

אין גיכען איז דער אלטער דוד געשטאָרבען, נאָך פערציג יאהר קעניגען. וועז שלמה איז געווארען מלך האָט ער באלד אייניגעשטילט די מהומה, וואס אדניהו'ס אויפשטאנד האָט ארויסגערופען. אדניהו'ן און זיינע וויכטיגסטע נאָכפאָלגער, צווישען זיי אויך יואב, האָט מען אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל געטויט, און די קעניגליכע מאכט האָט זיך אינגאנצען בעפעסטיגט אין שלמה'ס הענד.

אכטער קאפיטעל.

שלמה המלך.

(977—1015 פאר דער קריסט. צייטר.)

§60. שלמה'ס ממשלה. וועז שלמה איז ארויף אויפ'ן טראָהן איז ער נאָך געווען נאָר יונג, אינגאנצען ארום פינף־און־צוואנציג יאָהר אלט. זיין פאטער האָט איהם איבערגעלאזען א בריטע מלוכה, וועלכע איז נאָך א סך מלחמות געווען פערזיכערט פון אנפאלען פון די שכנ'ישע פעלקער. עס איז נאָר נויטיג געווען אויפצוהאלטען דאס, וואס איז ערווארבען געווארען דורך דוד'ס גלענצענדע נצחונות און געבען דעם פאלק די מעגליכקייט זיך צו פערנעהמען מיט פריערליכע בעשעפטיגונגען: ערדארבייט, מלאכות און מסחר. דאס איז דערגרייכט געווארען אין דער צייט פון שלמה. שלמה איז ניט געווען קיין קריעגעריישער, נאָר א פריערליכער מלך (זיין נאָמען אליין, שלמה, דערמאנט אָן „שלום", פריעדען). ער האָט פערמאגט אלע מעלות, וואס זיינען נויטיג פאר א הערשער און א ריכטער. דער יונגער מלך האָט געקראגען א שם ביים פאלק פאר זיין חכמה און מענשען־קענטשאפט. אין די שווערסטע משפטים האָט ער פערשטאנען צו דערגעהן ווער עס איז געהעכט און ווער עס איז אומגערעכט.

פון שטאדט; די מרידה איז ענדליך אויסגעשטילט געווארען, און דאס לאנד האט זיך בערוהיגט.

וועו אין לאנד איז שטיל געווארען האט דוד גערופען צו זיך נתן הנביא און איהם געזאגט, אז ער וויל אויסבויען אין ירושלים א נייעם גרויסען טעמפעל צו דיענען גאט, אנשטאט דעם פריהער־עריגען קליינעם משכן. נאר דער נביא האט איהם ערקלערט: „ניט דו וועסט בויען גאט'ס הויז, וואהרום דו האסט אין דיין לעבעג א סך בלוט פארגאסען (אין מלחמות). אבער דיין זוהן שלמה, וועל־כער וועט ירש'ענען דעם טראהן נאך דיר, וועט זיין א פריעדליכער קעניג, און ער וועט אויפשטעלען א הויז פאר גאט." האט דוד געהייסען אויפקלייבען בוי־מאטעריאל און גאלד און זילבער א סך, כדי אלץ זאל זיין גרייט צום בויען וועו זיין זוהן וועט איבער־נעהמען די ממשלה נאך איהם. אבער איהם איז ניט באשערט ג־וועו אפילו די דאזיגע הכנות צו ענדיגען.

אפילו אין די לעצטע טעג פון זיין לעבען האט דוד קיין רוה ניט געהאט. עס האבען זיך אנגעהויבען מחלוקות ווער עס זאל ירש'ענען דעם טראהן. די מלכה בת־שבע האט פערלאננט, אז איהר זוהן שלמה זאל זיין דוד'ס יורש. איהר האבען געשטיצט נתן הנביא און אייניגע האַרען. אבער אדניהו, דוד'ס עלטסטער זוהן נאך אבשלום'ן, האט געהאלטען זיך פאר'ן געוצליכען יורש־עצר. ער האט זיך געפיהרט מיט קעניגליכען גלאנץ און פלעגט אומפאהרען איבער די נאסען אין א פרעכטיגען רייטוואגען, פאראוים פון וועל־כען עס זיינען געלאפען פופציג רייטער. איהם איז געלונגען צו געווינען אויף זיין זייט די איינפלוסרייכסטע לייט. דעם קריעגס־פיהרער יואב און דעם כהן אביתר. איינמאל, וועו מען האט זיך שוין געריכט אז דוד דארף באלד שטארבען, האט אדניהו געמאכט א פייערליכען מאלצייט און מקריב געווען קרבנות צו גאט. דא האבען זיינע אנהענגער געשריען: „לעבען זאל דער קעניג אדניהו!" דאס האט שטארק צוערגערט שלמה'ס מוטער און זי האט זיך בע־קלאגט פאר דוד'ן. דעמאלט האט מען, אויף דוד'ס בעפעהל, דורכ־געפיהרט דעם יונגען שלמה רייטענדיג אויף אן עזעל איבער'ן גאנ־צען שטאדט, בעגלייט פון די כהנים און דעם חיל, און איהם גע־בראכט צום טייך גיחון. דא האט דער כהן גדול צדוק בעשפריצט

אז שלמה האָט מיט זיין חכמה אריבערגעשטייגט אלע קלוגע לייט פון מזרח־לאַנד און אפילו די גרעסטע חרטומים פון מצרים. ער האָט פערפאסט משלים און ליעדער, „האָט נערעדט וועגען די בוימער, חיות, פישען, פויגלען און שרצים", ד. ה. ער האָט זיך שטארק אבגעגעבען מיט שטודירען די נאטור. פון דעם תנ"ך איז שלמה בעוואוסט אלס דער מחבר פון משלי, א ספר פון קלוגע לע־בענס־כללים, פונקט ווי דוד איז בעוואוסט אלס דער זינגער פון תהלים.

דער תנ"ך דערצעהלט, אז אין שלמה'ס צייט האָבען די אידען געלעבט רוהיג, „יעדער אונטער זיין ווייגשטאק און אונטער זיין פייגענבוים". שלמה האָט ניט געפיהרט קיין מלחמות אזוי ווי דוד. די ארומיגע פעלקער, ווי למשל די אדומים און עמונים, זיינען נע־וועז אונטערטעניג דעם אידישען מלך און האָבען איהם געצאלט צינז. אָבער מיט די זעלבסטשטענדיגע שכנ'ישע מלוכות פלעגט ער שליסען פריעדליכע בונדען און האנדעלס־אבמאכען. די נאָהנט־סטע שכנה פון דער אידישער מלוכה איז געווען די רייכע און סוחר'ישע פעניציען; אין דרום־זייט איז געלעגען דאס געביטעטע און שטארקע מצרים, און פון צפון — די מלוכות פון מעסאפאטא־מיען (ארם און דמשק). מיט די דאָזיגע מלוכות האָט שלמה אייני־געפיהרט האנדעל. די אידען, אלס א פאלק פון ערדארבייט, פלע־גען ארויספיהרען אהין פראדוקטען פון דער ערד: תבואה, פירות און ווייגטרויבען, און אין אויסטוויש פלעגען זיי בעקומען פון פע־ניציען געהילץ פון די צעדער־וועלדער פון לבנון, און פון מצרים — פערד און רייטווענגען. אויסער דעם איז דאָס אידישע לאנד געווען א וויכטיגער האנדעלס־וועג, איבער וועלכען עס זיינען געאנגען קא־ראוואנען מיט סחורה פון מעסאפאטאמיען קיין מצרים. אויף שלמה'ס בעפעהל האָט מען אויסגעבויט אין פערשיידענע פלעצער בעקוועמע סטאנציעס פאר די קאראוואנען און שפייכלער פאר די סחורות. זייערדיג פערבונדען מיט די פעניציער האָבען אידען אויף געפיהרט האנדעל אויפ'ן ים. די אידישע און פעניצישע ים־רייזע־דע פלעגען זיך אוועקלאזען אויף שיפען אין דעם וואונדערלאנד אופיר (אינדיען אדער דרום־אראביען) און פלעגען ברענגען פון דארט טהייערע מעטאלען, העלפאנדביין, שמעקעדיגע בשמים און

דער פאלגענדער משפט, דערצעהלט די לעגענדע, האָט שלמה'ן נעוואונען דעם נאָמען פאר'ן קליגסטען מענשען אין דער וועלט. איינמאָל זיינען צו שלמה המלך געקומען צוויי פרויען זיך לאדען, און איינע פון זיי האָט דערצעהלט אזא געשיכטע: איך וואוין — האָט זי נעזאגט — מיט דער דאזיגער פרוי אין איין הויז. ניט לאנג צוריק האָב איך נעבארען א אינגעלע, און מיט דרעי טעג שפּעטער האָט מיין שכנה אויך געהאט א זוהן. איינמאָל ביי נאכט האָט זי אין שלאָף זיך ארויפגעלעגט אויף איהר קינד און האָט עס דערשטיקט. אז זי האָט דאס דערזעהן, איז זי שטיל־ערהייב אויפגעשטאנען און וועג איך בין געשלאָפען האָט זי צוגענומען פון מיין געלעגער מיין קינד, און צו מיר האָט זי אוועקגעלעגט איהר טויט קינד. אין דערפריה וועג איך בין אויפגעשטאנען אָנצוזויגען מיין קינד האָב איך דערזעהן, אז ער ליגט טויט, און וועג איך האָב זיך אייניגעקוקט אין זיין פּנים האָב איך בעמערקט, אז דאס איז נארניט מיין זוהן". די אנדערע פרוי האָט נע'טענה'ט: „ניין, דאס איז ניט אמת: מיין זוהן איז געבליבען לעבען, און איהרער איז טויט". די צוויי פרויען האָבען זיך שטארק געקריגט פאר'ן קעניג: יעדע האָט נע'טענה'ט, אז דער לעבעריגער אינגעלע איז איהר זוהן, און אז דער טויטער געהערט צו איהר שכנה. עס איז שווער געווען צו דערגעהן דעם אמת. דעמאָלט איז שלמה געפאלען אויף א קלוגער המצאה: ער האָט געהייסען ברענגען א שווערד און פאר די צוויי פרויען אין די אויגען האָט ער געזאגט צו די דיענער: „צושניידט דעם לעבעריגען אינגעלע אויף דער העלפט, און גיט איין האלבע צו איין פרוי און די צווייטע — דער אנדערער פרוי." דערהערענדיג דאס, האָט איינע פון די פרויען אויסגעשריען: „אדוני מלך, צושנייד ניט דאס קינד, נאָר גיב שוין עס בעסער אב א לעבעריגען צו מיין געגנערין". אָבער די אנדערע האָט געשריען: „זאל זיין ניט מיר און ניט איהר, צושניידט עס!" דעמאָלט איז קלאר געוואָרען, אז די אמת'ע מוטער פון דעם לעבעריגען קינד איז יענע, וועלכע האָט אויף איהם רחמנות געהאט און ניט דערלאזט מען זאל איהם צושנייד־ען. און דער קעניג האָט געזאגט: „גיט איהר אב דאס לעבעריגע קינד, וואָרום זי איז זיין מוטער!" דאס נאנצע פאלק האָט בעוואונדערט שלמה'ס חכמה. די לעגענדע דערצעהלט,

אלע טובות האָט שלמה נעגעבען חירום'ן יעדען יאָהר, אז לאַנג ווי די ארבייט האָט געדויערט, א בעשטימטען סכום ווייץ, בוימאיל און וויין. וועז דער בוי־מאטעריאל איז שוין געווען אינגאנצען פאר־טיג, איז מען צוגעטראטען צום בויען. דער בית־המקדש איז נע־בויט געווארען פון די שטיינערנע בלאָקען, און פון אינווייניג זיינען די וואנד בעדעקט געווען מיט ברעטער פון צעדער־האָלץ, אויף וועל־כע עס זיינען געווען אויסגעשניצט בלומען, פאלמען־בוימער און כרובים. די גאנצע שניצערייַ אויף די וואנד איז געווען בעדעקט מיט גאָלד.

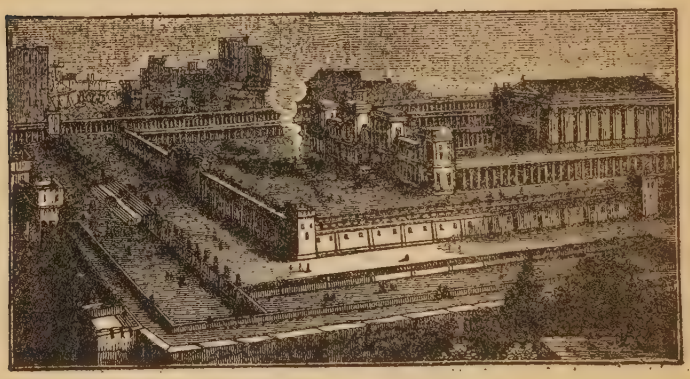

דער בית־המקדש.

דער בית המקדש האָט געהאט צוויי אבטיילונגען: אן איג־וועניגסטע און אן אויסוועניגסטע. די אינוועניגסטע אבטיילונג איז נעווען אין דעם סאמע אבגעלעגטען, הינטערשטען חדר פון דער נע־ביידע און האָט זיך גערופען „דביר" אדער „קדשי קדשים". דאָ זיינען געשטאנען צוויי כרובים פון בעגילטען אייבירט־האָלץ, און אונטער די צושפרייטע פליגל פון די כרובים איז געשטאנען דער ארון־קדש. דאָ האָט אייביג געהערשט א געהיימניספולער האלב־דונקעל. אין דער אויסוועניגסטער אבטיילונג, וואס האָט געהייסען „מקדש" אדער „היכל", האָבען זיך געפונען פאהנען צו רויבערען קטרת, די מנורה, א טיש פאר'ן הייליגען ברויט (לחם

אלערליי ציערונג. אויף אזא אופן האבען די אידען אנגעהויבען זיך צוזאמענקומען מיט די געבילדעטע פעלקער פון אזיען און אפריקא. שלמה פלעגט זיך אפילו מתחתן זיין מיט די פרעמדע מלכים. צוויישען זיינע וויבער איז נעווען די טאכטער פון א מעכטיגען עגיפטישען פּרעה. נאכטהוענדיג דעם ביישיפּעל פון די אנדערע מלכים פון מזרח האט שלמה געזארגט וועגען דער רייכקייט אזן גלאנץ פון זיין הויפּטשטאדט. אין זיין צייט איז די שטאדט ירושלים בעשעהנט געווארען מיט פּרעכטיגע געביידען, צוויישען וועלכע עס האבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט דער בית־המקדש און דער קעניגליכער פּאלאץ.

§61. דאס בויען פון דעם בית המקדש. אין גיכען נאכ־דעם ווי שלמה איז ארויף אויפ'ן קעניגליכען שטוהל האט ער גע־נומען ערפילען די צואה פון זיין פאטער — צו בויען דעם גרויסען בית־המקדש אין ירושלים. פאר א פּלאץ פאר'ן הייליגען הויז איז אויסגעקליבען געווארען דער בארג מוריה, אין צפון־מזרח־זייט פון ירושלים. פאר דעם דאזיגען בנין האט זיך געפּאדערט אונגע־הויער פיעל שטיין און געהילץ. שטיין איז געווען אין כנען גופא. צעהנדליגע טויזענדער ארבייטער, וואס שלמה האט צוזאמענגענומען צוויישען די בעזיעגטע כנענ'ישע פעלקער, האבען אין די בערג אויס־געהאקט שטיינער אזן זיי ארומגעטעסעט אין גלייכע בלאקען; אנ־דערע ארבייטער האבען די דאזיגע שטיינער געפיהרט צום פּלאץ פון בנין. כדי צו קריגען די נויטיגע געהילץ האט זיך שלמה גע־וענדט צום פעניציישען קעניג חירום, וואס זיין הויפּטשטאדט צר האט נעהאט א שם פאר איהרע שעהנע געביידען. חירום האט בע־וויליגט צו געבען שלמה'ן צעדערען־ אזן ציפּרעסען־בוימער פון די לבנון־וועלדער אזן זיי ברענגען צופיהרען מיט'ן ים ביז יפה, דער נעהנטסטער האפען צו ירושלים. דרייסיג טויזענד אידען זיינען געמומען געווארען פיר קעניגליכער ארבייט, צו האקען וואלד אויפ'ן בארג לבנון. זיי זיינען געווען צוטיילט אין דריי אבטיילונגען, צו צעהן טויזענד מאן אין יעדער. די אבטיילונגען האבען געארבייט נאך דער רייה: איין מאנאט געארבייט אזן צוויי געהוהט. חירם האט צוגעשטעלט דאס געהילץ אין יפו אזן האט אויך נעשיקט שלמה'ן בוימייסטער אזן קינסטלערישע מויערער פון צר. פאר די

שמחות פון דעם חנוכת הבית, און נאכער איז זיך דאס פאלק צו־נאנגען און צופאהרען אהיים.

§62. דער אויסוועניגסטער גלאנץ און די אינווענדיגסטע אונאָרדנונג. וועו דער בית־המקדש איז געווען פארטיג האָט מען אנגעהויבען בויען דעם קעניגליכען פאלאץ. די פעניציישע מייסטער האָבען אויסגעבויט פאר שלמה'ן א פרעכטיגען פאלאץ, ניט ווייט פון בית־המקדש. דער קעניגליכער פאלאץ איז בעשטאנען פון עט־ליכע בנינים וואס זיינען נעווען פאראייניגט איינער מיט דעם אנדערען. צום פאלאץ האָט געפיהרט אן אלייע, וועלכע האָט זיך נעריפען דער „לבנון וואלד", דען זי איז בעשטאנען פון צוויי לאנגע שורות צערער־זייל־ען. דאָ איז געשטאנען די קעניגליכע וואך מיט שווערדען און מיט נאלדענע שילדען. אין דעם נעריכטס־זאל („אולם־המשפט") פון דעם פאלאץ איז נעשטאנען דער קעניגליכער טראהן פון העלפאנדביין, מיט גאלדענע בעפוצונגען. דאָ פלעגט דער מלך משפט'ן און אויפנעהמען פרעמדע שלוחים. ביי די זיי־טען פון דעם הויפט־פאלאץ זיינען נעשטאנען צוויי בנינים, אין איינעם האָט נעוואוינט דער קעניג אליין, און אין דעם אנדערען — די הויפט־קעניגין, א טאָכטער פון דעם עגיפטישען פרעה, מיט איהר סוויטע. אויסער דעם בית־המקדש און דעם פאלאץ, איז אין ירושלים אויסגעוואקסען א גאנצע צאָל שהנע געבוידען, וואס זיינען אויסגעבויט נעווארען פון די רייכע לייט פון ירושלים. די הויפטשטאָדט פון דער אידישער מלוכה איז נעווארען א בעלעבטע שטאָדט מיט א סך גלאנץ. אין דער צייט פון די יעהרליכע ימים־טובים פסח און סוכות פלעגען זיך קיין ירושלים צוזאמענקומען מא־סען אידען פון אלע שטעדט, וועלכע פלעגען עולה רגל זיין אהער צו מתפלל זיין אין בית־המקדש און ברענגען קרבנות. רייכע סוחרים פלעגען פאהרען קיין ירושלים וועגען מסחר, און בעוואוסטע אויס־לענדער פלעגען קומען אנקוקען דעם בית־המקדש און די אנ־דערע מערקווירדיגע זאכען פון דער אידישער הויפטשטאָדט.

איינמאָל איז קיין ירושלים נעקומען די מלכה פון שבא. א מלוכה אין דרום אראביען. זי האָט זיך אָנגעהערט וועגען שלמה'ס גרויסער חכמה, און זי האָט זיך נעוואלט אליין איבערצייגען ווי ווייט די דאָזיגע קלאנגען זיינען אמת. דער קעניג האָט זי אויפגענע־

הפנים), אלץ פון ריינעם גאלד געמאכט. אין דער לענג פון דעם היכל האָט זיך געצויגען א שהנע גאלעררייע מיט צוויי דיקע קו־פערנע זייל־ען. פון דער דאָזיגער גאלעררייע איז געגאנגען א בריי־טער הויף, וועלכער איז געווען ארומגעצאמט מיט א וואנד. אין הויף האָבען זיך נעפונען: א גרויסער קופערנער מזבח, א קופער־נער האנד־פאס (כיור) פאר די כהנים צו וואשען די הענד, וועלכער האָט צוליעב זיין אונגעהויערער גרויס געהייסען: „דער קופער־נער ים", און אנדערע כלים צו די קרבנות.

דער דאָזיגער גרויסארטיגער בנין האָט זיך געבויט עטליכע יאָהר און איז געענדיגט געוואָרען ארום טויזענד יאָהר פאר דער איצטיגער ערא. האן האָבען זיך אָנגעהויבען די שמחות פון חנוכת הבית. אין דעם חודש תשרי, דער חודש פון ימים טובים, זיינען אין ירושלים אנגעקומען א סך אידען פון אלע עקען לאנד. פאר די אויגען פון פאלק האָבען די כהנים אריינגעטראָגען דעם הייי־ליגען ארון מיט די לוחות אין די קדשי־קדשים און עס אוועקגע־שטעלט אונטער די פאנאנדערגעלאָזענע פליגלען פון די גאָלדענע כרובים. די זייל־ען רויך פון דעם געצונדענעם קטרת האָבען איינגע־הילט דעם דאָזיגען חדר פון בית־המקדש אזוי ווי אין א וואלקען, און דער געדאנק האָט זיך אריבערגעטראָגען צום ערשטען „וואויכ־ארט פון גאָט", צום טונקעלען און גראנדיעזען בארג סיני. דער קעניג האָט זיך געוענדט מיט'ן פנים צום הייליגטום און האָט גע־זאגט: „גאָט האָט בעשטימט צו וואוינען אין א געדיכטען וואל־קען. אָט האָב איך אויסגעבויט א הויז פאר דיר, א פלאץ פאר דיין אייביגער וואוינונג". נאָכדעם איז דער קעניג מיט'ן פאלק ארי־בערגענאנגען אין די דרויסענדיגע חדרים פון דעם בית־המקדש און אויפ'ן הויף, וואו עס איז געשטאנען דער מזבח. דאָ איז אלץ געווען פערנאָסען מיט א וואונדערליכען שיין פון די בעגילדעטע וועגד און זייל־ען און פון די פינקעלדיגע טהייערע כלים. די כהנים האָבען געפראָווען נאָטעסדיענסט און געבראכט קרבנות, און די לויים האָבען געזונגען הייליגע ליעדער און געשפיעלט אויף האר־פען. דאָס פאלק איז געווען בעצויבערט פון אלץ וואס ער האָט ge־זעהן און האָט געקוקט מיט יראת־הכבוד אויף זיין נייעם גרויסאר־טיגען בית המקדש. עטליכע טעג האָבען געדויערט די פייערליכע

האָט נאָך געקרעכצט אונטער דער לאסט פון די שטענדיגע טאקסען, וואָס זיינען אויף איהם ארויפגעלעגט געווארען כדי אויסצוהאלטען דעם קעניגליכען פאלאץ. שלמה האָט צוטיילט דאס לאנד אויף צוועלף טיילֿ און יעדער טיילֿ האָט געמוזט א מאָנאט אין יאהר אויסהאלטען מיט עסענווארג די גרויסע קעניגליכע פאמיליע און די בעאמטע. דאָס פאלק, געדריקט פון די שווערע צינזען, איז געוואָרען אונצופריעדען, און די פערשוועדערניי אין דעם קעניג'ס הויז איז אלץ געוואקסען. דער קלוגער שלמה האָט געדארפט מיט מעהר פערשטאנד רעגירען דאָס לאנד, אָבער אנשטאט דעם האָט ער געלעבט מיט דעם געוועהנליכען לוקסוס פון א מזרח־הערשער. ער האָט געהאט א סך וויבער פון פרעמדע פעלקער: מצרי'שע, מואבי'שע און פעניציש פרויען, און אויף אויסצוהאלטען זיי אלע האָט זיך געפאדערט זעהר א סך געלד. דורך דעם איינפלוס פון שלמה'ס וויבער האָבען די פעניציער און אנדערע פרעמדע אייניגע וואוינער פון ירושלים געקענט דארט פריי אויפשטעלען מזבחות צו זייערע היידנישע געצען. דער קעניג אליין פלעגט אפטמאל ביי־וואוינען דעם געצענדיענסט פון זיינע פרעמדע פרויען. דאס האָט געהאט א שעדליכע ווירקונג אויף די מדות פון פאלק און עס איז געווען א סכנה אז אין לאנד זאל זיך וויערער פערשפרייטען דער פריהערינגער געצענדיענסט.

די נביאים האָבען געהאט דעם מוט צו שטראפען דעם קעניג פאר זיין שלעכטער אויפפיהרונג און האָבען איהם פאראויסגעזאגט, אז זיין מלוכה וועט גיך צופאלען וועהרען. סמנים פון צופאלונג האָבען זיך שוין אָנגעפאנגען צו מערקען. אייניגע פון דעם קעניג'ס בעאמטע ירבעם פון שבט אפרים, האָט זיך בעגוצט מיט דער אונצופריעדענקייט וואס האָט געהערשט צווישען די בני אפרים געגען שלמה'ן און האָט אויפגעהויבען א פאלקס־אויפשטאנד. אייניאמאל האָט דער נביא אחיה השילני בעגעגענט ירבעם'ן אין פעלד און האָט אָנגענומען זיין מאנטעל און איהם צוריסען אויף צוועלף שטיק. צעהן שטיק האָט דער נביא געגעבען צוריק צו ירבעם'ן און האָט געזאגט: „נעהם די דאזיגע צעהן שטיק: זיי בעדייטען צעהן שבטים פון אידישען פאלק, וועלכע וועלען זיך אברייסען פון דוד'ס שטאם און וועלען אויסקלייבען דיך פאר א מלך". ערמוטיגט פון

מען זעהר פריינדליך און האָט געענטפערט אויף אלע איהרע פראגען און רעטענישען. נאָך א לאנגען שמועס מיט שלמה'ן איז די מלכה שבא אזוי ענטציקט געווארען פון זיין חכמה, אז זי האָט אויסגע־רופען: „דו ביזט א סך גליגער און רייכער, ווי מען האָט מיר דערצעהלט! גליקליך זיינען דיינע אונטערטאנען, וועלכע קענען דיך שטענדיג זעהן און הערען דיין חכמה". זי האָט געשענקט דעם קעניג א סך גאלד, טייערע שטיינער און דופטיגע געווירצען, און בעקומענדיג פון איהם אויך טייערע מתנות איז זי אוועק צוריק אין איהר לאנד.

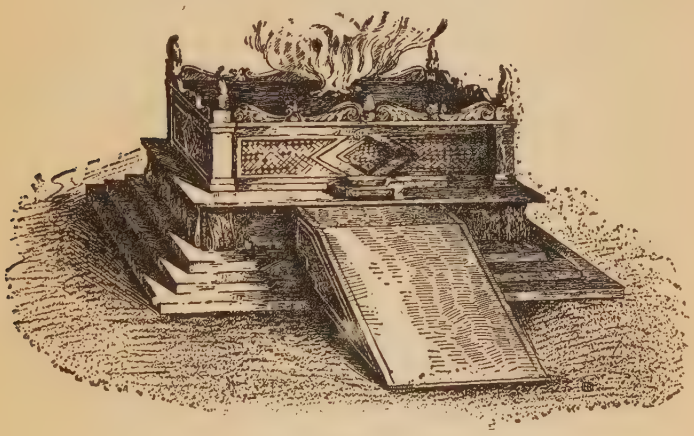

מזבח.

אבער צום סוף פון שלמה'ס קעניגען האָט זיך ארויסגעווייזען, אז ניט קוקענדיג אויפ'ן אויסוועניגסטען גלאנץ פון דער אידישער מלוכה איז דאָך ניט דאָס גאנצע פאלק געווען צופריעדען און גליק־ליך: צו טייער האָט געקאָסט דעם פאלק דער דאָזיגער אויסוו־ניגסטער פראכט. א קליינע צאל סוחרים און האנדעלסלייט זיינען רייך געווארען פון דעם מסחר, וואס האָט זיך ענטוויקעלט אין לאנד, אבער די גאנצע מאסע ערד־ארבייטער האָט גלעבט אין ארעמקייט. דאס ארבייטענדע פאלק, וואס איז שוין געווג פערארעמט געווען פון די געצווואונגענע ארבייטען פאר'ן בית־המקדש און די פאלאצען,

נַעדיענט פאר שלמה'ן, האָבען פארגעלייגט רחבעם'ן ער זאָל נאָכ־
געבען און זאל בעווילִיגען דעם פאלק די פערלייכטערונג, וואס ער
פאָדערט; אבער די אינגערע הויפלייט, וועלענדיג נושא חן זיין
ביי דעם שטאָלצען און הערשערישען קעניג, האָבען איהם אן עצה
געגעבען ער זאל אבזאגען דעם פאלק אין אלץ. רחבעם האָט אָנ־
געמומען די עצה פון די יונגע. וועו אויפ'ן דריטען טאָג זיינען צו
איהם געקומען די פארשטעהער פון פאלק האָט זיי רחבעם געזאגט
די פאלגענדע גרויזאמע ווערטער: „מיין פאטער האָט ארויפגע־
לעגט אויף אייך א שווערע לאסט, און איך וועל נאָך פערגרעסערען
די דאָזיגע לאסט; מיין פאטער פלעגט אייך שטראפען מיט בייי־
טשען און איך וועל אייך שטראפען מיט עקרישען" (בייטשען מיט
העקלעך אויפ'ן עק). דער דאָזיגער ענטפער פון דעם טיראנישען
קעניג האָט שטארק אויפגעבראכט די בני אפרים און זיי האָבען
אויסגערופען: „וואס איז צווישען אונז און דעם הויז פון דוד'ן?
צוגעהט זיך איבער אייערע געצעלטען, אידען!" ירבעם האָט זיך
געשטעלט בראש די מורדים. רחבעם האָט ארויסגעשיקט צום פאלק
זיין הויפט־אויפזעהער איבער די צינזען ער זאל בערוהיגען די
אונצופריעדענע, אָבער האס פאלק האָט פערשטיינערט דעם פער־
האסטען שטייער־זאמלער. רחבעם אליין האָט זיך קוים גערעטעט:
ער איז אריינגעשפרונגען אין זיין רייטוואגען און איז אנטלאפען
קיין ירושלים.

נאָכדעם האָבען צעהן אידישע שבטים: דער שבט אפרים
און אלע שבטים פון צפון און עבר־הירדן, ערקלערט ירבעם'ן פאר
א קעניג. בלויז דער שבט יהודה און א טייל פון שבט בנימין זיינען
געבליבען געטריי דעם הויז דוד און האָבען אנערקענט רחבעם'ן
פאר זייער מלך. וועו רחבעם איז געקומען קיין ירושלים האָט ער
צוזאמענגענומען א גרויסען חיל פון די בני יהורה און בני בנימין
און האָט בעשלאָסען צו געהן האלטען מלחמה מיט די אבגעפאלענע
שבטים. נאָר דער נביא שמעיה, א „גטליכער מאן", האָט זיך
געווענדט צום קעניג און צום פאלק מיט די ווערטער: „געהט ניט
מלחמה האלטען מיט אייערע בריידער, די בני ישראל, נאָר קעהרט
זיך אום יעדער צו זיין היים ווארום דורך גאָט'ס וויללען איז
דאָס אלץ געשעהן." די פערזאמלטע קריעגסלייט זיינען זיך

דער דאזיגער נבואה האָט ירבעם זיך געטומען גרייטען ארויסצוטרעטען אפען בראש פון די בני אפרים געגען שלמה המלך. וועו שלמה האָט זיך דערוואוסט וואס ירבעם האָט ברעה צו טהאָן האָט ער געשיקט זיין וואָך מיט'ן בעפעהל צו טויטען איהם. דעמאָלט איז ירבעם אנטלאָפען קיין מצרים און האָט זיך דארט בעהאלטען ביז שלמה'ס טויט.

§63. **די צושפאלטונג פון דער אידישער מלוכה.** נאָך אן ערך פון פערציג יאָהר קעניגען איז שלמה געשטאָרבען. אויף טראהן האָט געדארפט ארויפגעהן זיין עלטסטער זוהן רחבעם. רחבעם האָט זיך ניט אויסגעצייכענט מיט קיין בעזונדערע מעלות: ער האָט ניט געהאט ניט דעם העלדענמוט פון דוד'ן, ניט די חכמה פון שלמה'ן. דער שבט יהודה און א טייל פון שבט בנימין, וועלכע זיינען געווען געטרייו צו דוד'ס דינאסטיע, זיינען געווען גרייט גלייך צו ערקלערען רחבעם'ען פאר א מלך, אבער די איבעריגע שבטים, און איבערהויפט דער שבט אפרים, האָבען זיך געקווענקלט. וועו ירבעם, וועלכער האָט זיך בעהאלטען אין מצרים, האָט דערהערט פון שלמה'ס טויט האָט ער זיך גלייך אומגעקערט אין זיין פאטערלאנד און האָט אונטערגעהאלטען אין דעם פאלק די אונצופריעדענקייט מיט דוד'ס דינאסטיע.

דעמאָלט האָבען זיך אין דער שטאָדט שכם, פון שבט אפרים, פערזאמעלט די עלטסטע פון אידישען פאלק, כדי צו בעראטען זיך וועגען דער ערווועהלונג פון דעם נייעם מלך. אהין איז אויך געקומען רחבעם. דאָס פאלק, וואס איז געווען אונצופריעדען מיט די שווערע צינזען, וועלכע מען האָט אויף איהם ארויפגעלעגט פאר שלמה'ס צייטען, האָט בעשלאָסען צו פאדערען פון דעם נייעם קעניג א פערלייכטערונג. די פארשטעהער פון פאלק, מיט ירבעם'ן בראש, זיינען געקומען פאר רחבעם'ן און האָבען איהם געזאגט: „דיין פאטער האָט ארויפגעלעגט אויף אונז א שווערע לאסט; פערלייכטער אונז די דאזיגע לאסט און דעמאָלט וועלען מיר דיר דיענען". דער שטאָלצער רחבעם האָט זיך געפיהלט בעליידיגט פון דער דאזיגער פאדערונג, נאָר ער האָט זיי צוגעזאגט אין דרייי טעג אדום צו געבען אן ענטפער. ער האָט פערפופען זיינע יועצים צו הערען זייער מיינונג. די עלטערע ראטגעבער, וועלכע האָבען נאָך

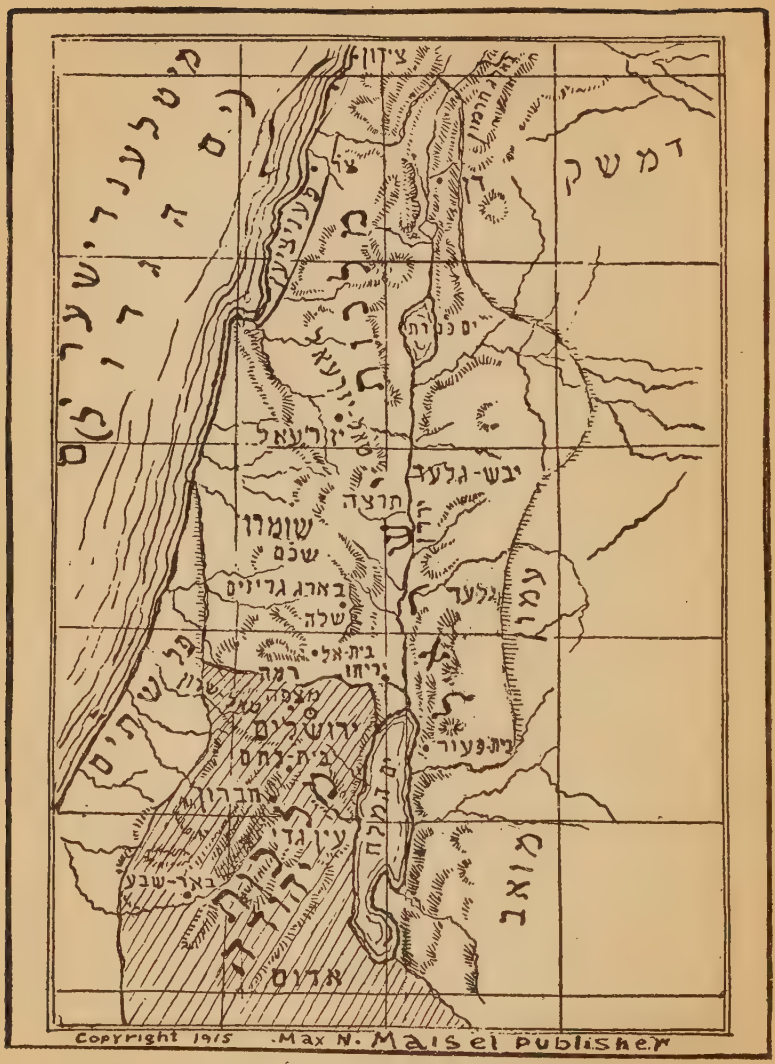

די צוויי אידישע מלוכות.

צונאנגען. אויף אזא אופן איז דאס גרויסע קעניגרייך פון דוד און שלמה זיך צופאלען אויף צוויי בעזונדערע מלוכות: איינע, די קלענערע, האָט זיך אנגערופען „מלכות יהודה", און האָט געהאט א קעניג פון דוד'ס דינאסטיע; און די אנדערע, די גרעסערע, האָט זיך גערופען „אפרים" אדער „מלכות ישראל", און אויך די „עשרת השבטים", און האָט אנערקענט פאר איהר ערשטען קעניג ירבעם'ן פון שבט אפרים.

נייַנטער קאַפּיטעל.

מלכות ישראל און יהודה אין דעם ערשטען יאָהר־הונדערט נאָך שלמה'ס טויט.

(977—930 פאַר דער קריסטל. צייטר.)

§64. ירבעם און רחבעם. אז שלמה'ס מלוכה איז צוטיילט געווארען אין צוויי חלקים איז פערשוואנדען די אייניקייט פון אידישען פאלק. די צוויי מלוכות האָבען געלעבט אזוי ווי צוויי בעזונדערע פעלקער: ישראל און יהודה. די צעהן שבטים פון צפון, וועלכע האָבען געבילדעט די גרויסע מלוכה פון ישראל, האָבען זיך אלץ מעהר דערווייטערט פון די שבטים אין דרום, וועלכע האָבען געבילדעט די קלענערע מלכות יהודה. די צפון'דיגע שבטים האָבען זיך פון לאנג אן אונטערשיידט פון די דרום'דיגע מיט זייערע זיטען און מנהגים, און נאָך דער צושאפלטונג האָבען די דאָזיגע אונטערשיידען נאָך אָנגעהויבען שטארקער ווערען. פריהער זיינען די בעזונדערע טיילען פון פאלק געווען פעראייניגט דורך צוויי בעדער: דוד'ס דינאסטיע און דעם אלגעמיינעם בי־המקדש. דער ערשטער באנד איז צוריסען געווארען ווען די צעהן שבטים האָבען זיך אבגעזאגט פון דוד'ס אייניקעל און האָבען אנערקענט ירבעם'ן פאר א קעניג. אין גיכען האָבען די אבגעטיילטע שבטים צוריסען אויך דעם לעצטען באנד: זיי האָבען זיך אבגעזאגט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים און האָבען איינגעפיהרט א בעזונדער גאָטעסדיענסט.

בשעת רחבעם, דער מלך פון יהודה, האָט געלעבט אין ירושלים, האָט ירבעם, דער קעניג פון די צעהן אבגעפאלענע שבטים, געמאכט

בער אין אונרוהען. צווישען איהם און ירבעם'ן זיינען פארנעקומען שטענדיגע מלחמות. אויפ'ן פינפטען יאָהר פון רחבעם'ס קעניגען איז דער עגיפטישער מלך שישק אריינגעטראטען מיט א גרויסען חיל אין יהודה, האָט אייגענומען עטליכע בעפעסטיגטע שטעדט און איז אריינגעדרונגען אין ירושלים. שישק, וועלכער האָט נאָר נעדורשט נאָך הויב, האָט פערנומען די אוצרות, וואס האָבען זיך נעפונען אין בית המקדש און אין דעם קעניגליכען פאלאץ, און איז אוועק צוריק אין זיין לאנד. נאָך דעם דאָזיגען אנפאל האָט רחבעם נעקענינגט נאָך צוועלף יאָהר און איז נעשטארבען (960). אין ניכען איז אויך נעשטאָרבען ירבעם, וועלכער האָט נעקענינגט צוויי־און־צוואנציג יאָהר (955).

נאָך ירבעם'ס טויט האָט זיך אין מלכות ישראל אָנגעהויבען א צייט פון מהומות און מחלוקות. די מלכים האָבען זיך שנעל נעביטען, און איינער פלעגט ערמאָרדען זיין פארגענגער און מיט גוואלד פערכאפען די ממשלה. אין פערלויף פון פינף־און־צוואנציג יאָהר האָבען זיך אין מלכות ישראל נעביטען פיער מלכים פון פערשיידענער אבשטאמונג (נדב, בעשא, אלה און עמרי). פון די שטענדיגע מחלוקות אינווענדיג איז דאס לאנד אבנעשוואכט נעווארען. דערמיט האָט זיך בענוצט אסא, דער מלך פון יהודה, רחבעם'ס אייניקעל, און האָט איינגענומען א סך שטעדט אין מלכות ישראל. נאָך לאנגע מהומות איז די ממשלה אריינגעפאלען אין די הענד פון עמרי, וועלכער האָט נעמאכט א סוף צו די אונרוהען און האָט נענרינדעט זיין דינאסטיע (928).

§65. עמרי און אחאב. עמרי, דער פינפטער קעניג פון ישראל נאָך ירבעם'ן, האָט זיך אויסגעבויט א נייע הויפטשטאָדט, שומרון, ניט ווייט פון דער פריהערדיגער הויפטשטאָדט שכם (927). פון דעמאָלט אָן איז שומרון אין פערלויף פון צוויי הונדערט יאָהר נעבליבען די הויפטשטאָדט פון מלכות־ישראל, וועלכע האָט זיך דעריבער אויך נעדופען מלכות שומרון. דער ערשטער קעניג פון שומרון, עמרי, האָט זיך קודם־כל בעמיהט איינצושטעלען רוה און אָרדנונג אין לאנד, וואס איז נעווענזען צוטריידענעלט פון די מהומות. ער האָט ניט נעפיהרט קיין מלחמות מיט יהודה, אזוי ווי זיינע פאָר־

זיין הויפטשטאדט אין דער אפריס'שער שטאדט שכם. אבער ירבעם איז ניט געווען רוהיג אויף זיין נייעם טראהן. ער האָט מורא געהאט, אז וועו זיינע אונטערטאנען וועלען געהן דיענען נאָט קיין ירושלים, די הויפטשטאדט פון יהודה, קענען זיי נאָך צוריק אריבער אויף דער זייט פון רחבעמ'ן, דעם געזעצליכען יורש פון דער מלוכה. דעריבער האָט ירבעם בעשלאָסען אינגאנצען אבצוציהען דאס פאלק פון דעם הייליגטום אין ירושלים. ער האָט גוט געוואוסט, אז דאס פראסטע פאלק האָט ליעב צו דיענען א נאָט, וואס מען קען זעהן מיט די אויגען, און וויל האָבען זיינע הייליגע ערטער ניט וויייט פון זיך, אויף דעם נאָהנטסטען בערגעל אדער אין נאָהנטסטען וועלדעל. האָט ירבעם געלאזט אויסגיסען פון גאלד צוויי געשטאלטען פון אידישען גאָט און האָט זיי אוועקגעשטעלט אין צוויי שטערט, וועלכע האָבען זיך נאָך פון אלטע צייטען גערעכענט פאר הייליגע: אייגעם אין בית־אל, אין דרום פון מלכות ישראל, און דעם אנדערען אין דן, אין צפון. די דאָזיגע גאלדענע געשטאלטען פון גאט זיינען געווען — קעלבער, מסתמא דערפאר וואס ירבעם האָט געזעהן ביי די מצריים דעם מנהג פארצושטעלען זייער גאט אין דער פארמע פון אן אקס (אפיס). ירבעם האָט ערקלערט דעם פאלק: „געגנג אייך צו געהן קיין ירושלים; אָט איז די געשטאלט פון יענעם גאָט, וואס האָט ארויסגעפיהרט די אידען פון מצרים". א גרויסער טייל פון פאלק האָט זיך מיט פרייד געלאזט אין די נייע טעמפלען. אזוי ווי די לויים, וואס זיינען געווען דער גייסטליכער שטאנד, האָבען ניט געוואלט דיענען אין די נייע טעמפלען האָט ירבעם דאָ געשטעלט כהנים פון פשוט'ן פאלק. אפטמאל, אין די גרויסע ימים טובים, פלעגט ער אליין מהאָן די ארבייט פון דעם כהן אין דעם טעמפעל פון בית־אל. אויסער דעם האָט ער ערלויבט צו בויען מזבחות אויף די בערג, אזוי ווי עס האָט זיך געפיהרט אמאל, אין דער צייט פון די שופטים. אויף אזא אופן האָט זיך אין דער מלוכה פון די עשרת השבטים פערשפרייט דער געצענדיענסט. די לויים און יענע פון פאלק, וואס זיינען געבליבען געטרייי דעם אידישען גאָט, פלענען אוועקגעהן פון מלכות ישראל קיין ירושלים און ווערען אונטערטאנען צו רחבעמ'ן.

רחבעם האָט גע'ירש'עט די חסרונות פון זיין פאטער. אבער ער האָט ניט געהאט זיינע מעלות. די צייט פון זיין קעניגען איז ארי־

אחאב האָט אויפגעהאלטען די נאָהנטע פריינדשאפט פון די פענ־
ציער און האָט זיי נאכגעטהאן אין א סך זאכען. ער האָט זיך אויס־
געבויט אין טאָל יזרעאל א נייעם פרעכטיגען פאלאץ, וועלכער איז
געווען בעוואוסט צווישען פאלק מיט'ן נאָמען „דאם הויז פון העל־
פאנדביין". די מנהגים און זיטען פון דער רייכער פעניציען האָבען
זיך אלץ מעהר פערשפרייט אין מלכות ישראל, און צוואמען מיט
זיי האָט אויך אריינגעדרונגען די עבודה זרה, וואָס איז געווען
פרעמד דעם גייסט פון דער אידישער רעליגיאן. דערצו האָט דער
עיקר מיטגעהאלפען אחאב'ס ווייב, די פעניציערין איזבל, א פרוי,
וואס האָט ליעב געהאט צו הערשען און וואס האָט בעזעסען א
שטארקען ווילען. זייענדיג די טאָכטער פון דעם היידנישען כהן
פון צר, האָט די קעניגין איזבל געשטרעבט מיט אלע איהרע כחות
אריבערצופלאנצען אויפ'ן אידישען באָדען דעם געצענדיענסט און
די לייכטע זיטען פון איהר פאטערלאנד. זי האָט זיך ארומגע־
רינגעלט מיט א סך פעניצישע פריסטער און פריסטערינס. אויף
איהר פערלאנג האָט אחאב אויסגעבויט א גרויסען טעמפעל צום נאָט
בעל, דעם פעניצישען זונען־נאָט. דאָ האָט זיך אויך געפונען א
הייליגער בוים (אשרה) מיט א מזבח, לכבוד דער געטין אסטארטע
(עשתרת). ביי דעם דאזיגען טעמפעל האָבען זיך געפונען עטליכע
הונדערט פריסטער. אויך אין שומרון און אין אנדערע שטעדט
האָט מען, צוזאמען מיט די מזבחות פאר'ן אידישען נאָט, נעבויט
אויך מזבחות פאר נעצענדיענסט. דאָם אונווייסענדע פאלק האָט
זיך געבוקט אי צום אידישען נאָט אי צום בעל, און האָט נאָרניט
נעזעהן קיין סתירה דערין. בלויז א קליינער טייל פון פאלק איז נע־
בליבען געטריי דעם ריינעם אידישען גלויבען.

די נאטספארכטיגע מענשען, וואס זיינען געבליבען געטריי
משה'ס לעהרע, פלעגען אפט ארויסטרעטען מיט הונערנדע שטראף־
רייד געגען דעם פאלשען און פארדארבענעם געצענדיענסט. די
דאזיגע פרעדיגער און לעהרער האָט דאָם פאלק אנגערופען
„נביאי־יהוה", צו אונטערשיידען זיי פון די היידנישע כהנים, וואס
האָבען זיך נערופען „נביאי־הבעל". די מלכה איזבל האָט שרעק־
ליך ג'רודפ'ט די נביאי־יהוה. זי האָט ארויסגעגעבען א בעפעהל צו
טויטען די אלע פערטיידיגער פון דער אלטער אידישער אמונה. א

נענגער, נאר פערקעהרט, האָט געשטרעבט צו שלִיסען מיט איהר א פרייַנדלִיכען בונד, כדי מיט פֿאראייניגטע כחות אבצושלָאגען די אָנפאלען פון די דרויסענדיגע פיינד. דער דאָזיגער פריעדען צווישען די צוויי ברודער־פעלקער איז געווארען שטארק אין דער צייט פון די נאָהנטסטע מלכים נאָך עמרי. אין דער זעלבער צייט האָט דער קעניג פון שומרון געשלָאסען א צווייטען בונד, וואס האָט געהאט א גרויסע בעדייטונג פאר'ן אידישען פאלק. עמרי האָט זיך בעפרייַנדעט מיט די הערשער פון דער שכנ'ישער פעניציישער מלוכה, און האָט אפילו חתונה געמאכט זיין זוהן אחאב'ן מיט איזבל, די טאָכטער פון דעם קעניג און כהן פון צר. די פעניציער האָבען זיך אָנגעהויבען פריי בעזעצען אין די לענדער פון ישראל, און האָבען דארט ענטוויקעלט מסחר און האנדעל; נאָר אינאיינעם דערמיט האָבען זיי אהין געבראכט זייערע היידנישע מנהגים און מדות, וועלכע האָבען געהאט א שעדליכע ווירקונג אויף די אידען.

אז עמרי האָט זיך פערזיכערט מיט דער פרייַנדשאפט פון פעניציען און יהודה האָט ער זיך געווענדט נענען די דרויסענדיגע שונאים. ער איז ארויס מלחמה האלטען מיט די מואבים, זיינע שכנים אין מזרח־זייט, און האָט אָבגענומען ביי זיי א סך שטעדט. (וועגען דעם זאגט עדות א ניט לאנג געפונענע אויפשריפט פון דעם מואב'שען קעניג מעשו אויף א שטיינערנעם דענקמאל פון דעם ניינטען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטלִיכער צ. ר.) די מואבים האָבען זיך אונטערגענעבען און האָבען נעצאלט דעם קעניג פון ישראל א יעהרליכען צינס. נאָר דעמאלט איז נענען ישראל ארויסגעטראטען בן־הדד, דער קעניג פון ארם אָדער דמשק. עמרי האָט ניט נעקענט ביישטעהן נענען די שטארקע ארמים, און איז נעצוואונגען נעווען צו שלִיסען מיט זיי פריעדען אויף שווערע תנאים. די האנדעלס־קאראוואנען פון די ארמים האָבען נעקראָגען דאָס רעכט זיך אָבצושטעלען אין שומרון און אין אנדערע שטעדט פון מלכות ישראל.

עמרי איז געשטארבען אין עטלִיכע יאָהר ארום נאָכדעם ווי ער האָט אויסגעבויט שומרון. אויפ'ן טראהן איז ארויף זיין זוהן אחאב (922—901). אין אחאב'ס צייט האָט מלכות שומרון דערגרייכט אזא אויסערלִיכען גלאנץ, וואס זי האָט נאָך קיין מאל ניט געהאט.

סך נביאים זיינען אומגעקומען, אנדערע זיינען אנטלאפען און זיך בעהאלטען אין הייהלען און פעלזען־שפאלטען, וואהין זייערע אנ־ העגגער פלענען בשתיקה זיי ברענגען שפייז. דער פערוואלטער פון קעניגליכען פאלאץ, עובדיה, האט בעהאלטען אין א הייהל הונדערט נביאים און פלענט זיי צושטעלען אהין שפייז און וואסער און קיינער אין הויף האט דערפון ניט נעוואוסט.

§66. אליהו הנביא. צוויישען די נביאי יהוה, וועלכע האבען זיך נערעטעט פון איזבל׳ס צארן, איז נעווען א בעגייסטערטער מאן מיט׳ן נאמען אליהו („מיין גאט איז ה׳ "), א נעבירטינער פון דער שטאדט תשבי אין גלער. דאס ריינע הארץ פון אליהו איז שטארק אויפגעבראכט נעווארען פון די שלעכטע מעשים וואס זיינען פאר־ נעקומען ארום איהם. פלענט ער זיך פלוצלונג בעווייזען אין שומרון און מיט פלאמענדע ווערטער פערדאמען די זינד פון דעם קעניג און פאלק, און פלוצלונג פלענט ער פערשווינדען אין דער ווייסטעניש, אנטלויפענדיג פון די פערפאלגונגען. מיט זיין אויסזהן און מיט זיין ארט לעבען האט אליהו נעצוינגען אויף זיך אלעמענס אויף־ מערקזאמקייט: ער פלענט טראגען א גראבען האָרענעם מאנטל, האט זיך פערלאזט לאנגע האָר, פלענט מעהרסטענטייל ניט עסען קיין פלייש און ניט טרינקען קיין ווין, און האט בכלל נעהאסט פערגעניגענס און בעקוועמליכקייטען. פיעלע האבען איהם נערע־ כענט פאר א הייליגען, וואס קען בעווייזען נסים. מען פלענט דער־ צעהלען, אז וען אליהו האט זיך אויפגעהאלטען אין א ווייסטען ארט נעבען ירדן, פלענען ראבען איהם ברענגען שפייז יעדען טאג, אין דערפריה און פארנאכט. און אנדער לענענדע דערצעהלט, אז אליהו האט נעוואוינט ביי אן ארעמער אלמנה און האט צוריק צום לעבען נעבראכט איהר קליינעם זוהן, וואס איז שוין נעווען נעשטאָרבען פון א שווערער קראנקהייט.

האבענדיג א שם פאר א הייליגען מאן האט אליהו אפט נע־ וואנט צו זאגען דעם ביטערען אמת אין די אויגען אפילו דעם קעניג אליין. דער ערשטער צוזאמענשטויס צווישען דעם קעניג און דעם נביא איז פארגעקומען דורך פאלגענדער סבה. גלייך מיט אחאב׳ס פא־ לאץ אין טאל יזרעאל איז נעשטאנען א פרעכטיגער ווייננארטען, וואס האט נעהערט צו א דארטיגען איינוואוינער מיט׳ן נאמען נבות. דער מלך האט נעוואלט פארפלאנצען א סאד ארום זיין פא־

דער מצל פון ירדן.

און עס האָבען זיך פערזאמעלט אויפ'ן כרמל אלע כהנים פון בעל, אין צאָל פון 450 מענשען, און א גרויסע מאסע פון פאָלק; אליהו און אחאב זיינען דאָ אויך געווען. מען האָט אויפגעשטעלט צוויי מזבחות: איינעם פאר בעל און דעם אנדערען פאר ה'. און אליהו האָט געזאגט צו די כהנים פון בעל: „זאָל מען אונז געבען צוויי קעלבער: אייגע שעבט איהר, און לעגט ארויף אויף אייער מזבח, אויף די האָלץ, נאָר קיין פייער לעגט ניט אונטער; און די אנדערע וועל איך אויסקלעגען אויף מיין מזבח, אויף די האָלץ, און וועל אויך קיין פייער ניט אונטערלעגען. איהר רופט צו אייער גאָט און איך וועל רופען צו מיינעם. און יענער גאָט, וואס וועט ארונטערשיקען א פייער אויף זיין קרבן וועט אנערקענט ווערען פאר'ן אמת'ן גאָט." די כהנים האָבען געטהאָן אזוי ווי אליהו האָט געזאגט. זיי האָבען אנידערגעלעגט זייער קרבן אויפ'ן מזבח און פון פריהמאָרגען ביז בייטאָג האָבען זיי געשריען: „בעל, בעל, ערהער אונז!" אבער קיין פייער האָט זיך ניט געווייזען. און אליהו האָט זיך גערייצט מיט זיי און געזאגט: „רופט העכער אייער גאָט; אפשר איז ער פערנומען, ער געפינט זיך אין וועג אדער ער שלאָפט; שרייט העכער וועט ער זיך אויפכאפען." די כהנים האָבען נענומען נאָך שטארקער צו שרייען, זיי האָבען וויל געטאַנצט ארום דעם מזבח און האָבען זיך אזוי צוהיצט, אז זיי האָבען אָנגעהויבען שניידען און דראפען זיך דאָס לייב ביז בלוט, אבער בעל איז געבליבען טויב און שטום. דעמאָלט, דערצעהלט דער תנ"ך, האָט אליהו ארויפגעלעגט זיין קרבן אויפ'ן מזבח פון ה' און האָט אָנגעהויבען מתפלל זיין: „גאָט פון אברהם, יצחק און יעקב! זאלען אלע איינזעהן, אז דו ביסט גאָט און איך בין דיין דיענער, און אז אין דיין נאָמען רייד איך און טהו אלץ. ענטפער מיר, גאָט, ענטפער!" ווי נאר אליהו האָט ארויסגערעדט די דאָזיגע ווערטער האָט זיך אויפ'ן הימעל בעוויזען א שווארצער וואלקען, עס האָט א בליץ געטהאָן א בליץ און האָט פארברענט דעם קרבן מיט די האָלץ אויפ'ן מזבח פון יהוה. דערזעהענדיג דאָס, איז דאָס פערזאמעלטע פאָלק שטארק אויפגעבראכט געווארען אויף די כהנים פון בעל און האָט זיך אויף זיי ארויפגעווארפען און זיי אלע געטויט.

דערוויל האָט זיך דער שטורם געשטארקט און עס האָט א

לאץ, האָט ער געבעטען נבות'ן ער זאָל איהם אָבלאָזען זײַן ווײַנ־
גאָרטען. אבער נבות האָט זיך ניט געוואלט שיידען מיט דער
ירושה פון זײַנע עלטערען, וואס איז איהם זעהר טהייער געווען.
דאָס האָט אחאב'ן אזוי פיעל צער פערשאפט, אז ער האָט זיך אריינ־
געלעגט א קראנקער אין בעט און האָט אויפגעהערט עסען. דע־
מאָלט האָט די בייזע איזבל נעדונגען צוויי פאלשע עדות, וועלכע
האָבען געמאכט א בלבול אויף נבות'ן, אז ער האָט געלעסטערט גאָט
און דעם קעניג. דאס געריכט האָט פער'משפט נבות'ן צום טויט
פאר זיין כלומר'שטען פארברעכען, און זיין שעהנער וויינגאָרטען
איז אָננעקומען דעם קעניג. וועו אליהו האָט דערהערט וועגען דער
דאָזיגער רציחה איז ער נעקומען צו אחאב'ן און האָט מיט צאָרן
אויסגעשריען: „דו האָסט ג'הרג'עט א מענשען און דו ירש'עסט
נאָך זיין פארמעגען! דעריבער הער וואס גאָט האָט גענאָגט:
אויף יענעם פלאץ, וואו די הינד האָבען גלעקט דאָס בלוט פון
נבות'ן, וועלען זיי לעקען דאָס בלוט פון דיר און פון דיין הויזגעזינד".
און גלייך דערויף איז דער נביא פערשוואונדען. אין אָנהויב האָט
דער מלך חרטה געהאט, נאָר דערנאָך האָט ער אינגאנצען פארגע־
סען אליהו'ס ווערטער.

אין גיכען איז אויפ'ן לאנד שמרון געקומען א גרויס אומ־
גליק: דריי יאהר איז ניט גענאנגען קיין רעגען, די תבואה אויף די
פעלדער איז ניט צייטיג געוואָרען און דאס פאלק האָט געהונגערט.
אין יענער צייט האָט זיך אליהו בעגעגענט מיט אחאב'ן אין וועג.
וועו דער קעניג האָט איהם דערזעהן האָט ער אויסגערופען: „ביסטו
עס דער שולדיגער אין ישראל'ס אומגליק?" און אליהו האָט גע־
ענטפערט: „ניט איך בין שולדיג אין ישראל'ס אומגליק, נאָר דו
און דיין פאמיליע, ווארום איהר האָט עובר געווען אויף גאָט'ס גע־
באָטען און זענט אוועק דיענען די בעלים". און ער האָט ערקלערט
דעם קעניג, אז אנדערש וועט ניט נעהמען א סוף צו די ליידען סיי־
דען מען וועט פריהער שטילען דעם צאָרן פון גאָט. „לאָז מיר
— האָט אליהו געזאָגט — צוואמענרופען אלע כהנים פון בעל אויפ'ן
בארג כרמל, און איך וועל דאָרט ווייזען דעם פאלק וועו איז דער
אמת'ער גאָט: יהוה אָדער בעל." דער מלך האָט געטהאָן ווי אליהו
האָט פערלאָנגט.

חויפטשטאדט שמרון און נעפאדערט, אז אחאב זאל מיט גוטען אנערקענען זיין אויבערהערשאפט. אחאב האט צונויפגערופען זיי־נע יועצים און אויף זייער עצה האט ער צוריקגעווייזען בן־הדד׳ס פאדערונג. דער ארמי׳שער קעניג האט צוגעניג אויסגערופען: „איך שווער, אז די נאנצע ערד פון שמרון וועט ניט קלעקען וועז מיינע קריענסלייט וועלען זי צונעהמען הויפענווייז.“ דערויף האט אחאב איהם געלאזט ענטפערען: „זאל זיך ניט באריהמען דער וואס טהוט אן דעם נארטע (פאר דער שלאכט) ווי יענער וואס טהוט איהם אוים (נאך דער שלאכט)“. און אחאב איז מיט א קלייענר־אבער העלדישער מחנה אננעפאלען אויף דעם לאגער פון די ארמים נראדע דעמאלט וועז זייער קעניג האט געהולויעט מיט זיינע פער־בינדעטע פירשטען. די ארמים זיינען איבערראשט געוואָרען פון דעם אומגעריכטען איבערפאל און זיינען אנטלאפען, און בן־הדד האט זיך קוים גערעטעט אויף זיין פלינקען פערד.

אין א יאהר ארום זיינען די ארמים ווידער געקומען אין לאנד פון ישראל. אבער האם מאל האבען זיי געקראנען נאך א גרעסע־רע מפלה. פערלירענדיג זיין חיל האט בן־הדד זיך אונטערגעגעבען צו אחאב׳ן און איהם געבעטען ער זאל איהם שענקען דאם לעבען. אחאב האט זיין שונא פרייגעלאזען, אבער ער האט פון איהם גענו־מען א פערשפרעכען, אז ער וועט אומקעהרען צו די אידען די שטערט, וואס די ארמים האבען אמאל ביי זיי צוגענומען. אבער דער ארמי׳שער קעניג האט זיין הבטחה ניט געהאלטען. דעמאלט האט אחאב גערופען צו הילף זיין פערבינדעטען, דעם קעניג פון יהודה, און זיי האבען בעשלאסען ביידע צו גיהן מלחמה האלטען מיט די ארמים אין דער שטאדט רמות אין גלער.

קעניג אין יהודה איז דעמאלט נעווען רחבעם׳ס אור־אייניקעל, יהושפט דער זוהן פון אסה (895—918). אין זיין צייט איז יהודה נעוואָרען א שטארקע און רייכע מלוכה. יהושפט האט אויסגעבויט א סך פעסטונגען אין זיין לאנד און האט פארגרעסערט זיין חיל. די ארומיגע פעלקער, די אדומים און אראבער, האבען איהם גע־צאלט צינז. יהושפט האט אויך געשטרעבט צו פערשטארקען אין פאלק דעם אמת׳ן גלויבען און גוטע מדות. ער האט בעשטימט די לויים צו לערנען די אידען די חוקים פון דער אמונה, וועלכע

נאָם געטהאָן א גרויסער רעגען; די פעלדער זיינען אבגעפרישט גע־ווארען און די תבואה איז גוט געראָטען. נאָך דער געשיכטע אויפ'ן כרמל איז אחאב גרייט געווען צו מאכען שלום מיט אליהו'ן, נאר וועו די בלוט־דורשטיגע איזבל האָט זיך דערוואוסט פון דאָם וואָם איז געשעהן, האָט זי זיך פערשוואָרען צו טויטען אליהו'ן דער־פאר, וואס ער האָט אומגעבראכט איהרע כהנים. אליהו איז אנט־לאָפען אין יהודה און פון דאָרט — אין מדבר; דא האָט ער זיך דערשלאָגען צום הייליגען בארג חורב (סיני).

דער תנ"ך דערצעהלט, אז וועו אליהו האָט געגעכטינט אין א הייהל אין בארג סיני, האָט ער דערהערט נאָט'ס קול: „וואָם טהוסטו דא, אליהו?" און אליהו האָט געענטפערט: „איך האָב זיך אָנגענומען פאר דיר, גאָט, וואָרום די קינדער פון ישראל האָ־בען פערלאָזט דיינע געבאָטען, האָבען צושטערט דיינע מזבחות און געטויט דיינע נביאים". דאן האָט גאָט צו איהם געזאָגט: „געה ארוים און שטעל זיך אויפ'ן בארג!" און אליהו האָט אזוי געטהאָן. און עס האָט זיך אויפגעהויבען א שרעקליכער שטורם, וואס האָט געמאכט צו ציטערען דעם גאנצען בארג, אבער גאָט האָט זיך ניט בעוויזען צום נביא אין דעם דאָזיגען שטורם. דער־נאָך האָט זיך דערהערט א דונער, עס האָט זיך בעוויזען פייער, נאָר ניט אין דונער און ניט אין בליץ איז געווען גאָט. ענד־ליך איז אלץ רוהיג געוואָרען און אין דער לופט האָט זיך דורכ־געטראגען א שטילער וועהען. און אין דעם דאָזיגען שטיל־ען וועהען האָט אליהו דערפיהלט די אנוועזנהייט פון גאָט. דע־מאָלט האָט ער פערשטאָנען, אז גאָט איז ניט אין בלוטיגען קאמפף, נאָר אין פריעדליכער, רוהיגער ארבייט.

§67. די מלחמות מיט די ארמים. די לעצטע יאהרען פון אחאב'ס קעניגען זיינען אריבער אין מלחמות מיט די ארמים. דער ארמי'שער קעניג בן־הדד דער צווייטער, וואס זיין הויפטשטאָדט איז געווען דמשק, איז געוואָרען זעהר מעכטיג: ער האָט נעהאט א גרויס חיל, א סך פערד און קריעגס־וועגען. און די קליינע ארומיגע מלכים האָבען איהם נעצוואָלט צינס. און בן־הדד'ן האָט זיך פערוואלט אונטערטעניג מאכען אויך דאָם לאנד ישראל. איז ער געקומען אהין מיט א גרויסען חיל, האָט בעלאָגערט די

וואנען. וועו מען האָט דעם רייטוואָנען ארומגעוואשען אין דעם טייכעל נעבען פאלאץ, האָבען די הינד געלעקט דאָם בלוט פון דעם אומגעקומענעם מלך. דאָם איז געווען אויפ'ן זעלבען ארט, וואו דעם קעניג'ס דיענער האָבען אמאל געטויט דעם וויינגערטנער נבות, און האָם פאלק האָט אין דעם געזעהן די פערווירקליכונג פון אליהו'ס נבואה.

§68. אחאב'ס קינדער. אלישע הנביא. אין עטליכע יאהר ארום נאָך אחאב'ס טויט איז געשטאָרבען אויך אליהו הנביא. נאָך פריהער האָט אליהו אויסגעקליבען באר זיין נאָכפאלגער דעם יונגען דאָרפסמאן אלישע. איינמאל איז אלישע געווען אויף זיין פאטער'ס פעלד און גענאקערט מיט אָקסען. איז נעקומען צו איהם אליהו און האָט אויף איהם ארויפגעווארפען זיין מאנטעל. דאָם איז געווען א סימן אז מען וועט געהיילינט פאר א נביא און אלישע איז אוועק נאָך אליהו'ן און איז געווארען זיין תלמיד אין האָט איהם בעדיענט. נאָכ'ן טויט פון זיין גרויסען רבי'ן האָט אלישע צוערשט געלעבט אינזאם אויפ'ן בארג כרמל, נאָר אין גיכען האָבען די געשעהענישען אין מלכות ישראל איהם געצוואונגען ארויסצוקומען פון זיין אינזאמקייט און אנטייל נעהמען אין געזעלשאפטליכען לעבען. אלישע האָט געווירקט אין דער צייט פון יורם, דער זוהן פון אחאב. יורם האָט ניט אבגעשאפט דעם געצענדיענסט און אויך ניט בעזייטיגט די אנדערע אונארדנונגען אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון דער מלוכה, וואס האָבען זיך איינגעווארצעלט אין דער צייט פון אחאב. זיין מוטער איזבל האָט נאָך געלעבט און האָט נאָך אלץ געהאט אן איינפלוס אויף די ענינים פון דער מלוכה. די נאנצע צוועלף יאהר וואס יורם האָט געקעניגט זיינען פאריבער אין מלחמות מיט די מואבים און ארמים.

אין יענער צייט איז מלכות יהודה אויך אוועק אין די טריט פון מלכות ישראל. דער זוהן און יורש פון יהושפט, יהורם, האָט זיך געלאָזט פיהרען פון זיין פרוי עתליה, די טאָכטער פון איזבל און אחאב. די קעניגין עתליה האָט איינגעפיהרט פעניצישע אָרדנונגען אין ירושלים מיט דער זעלבער איבערגעבענקייט וואס פריהער איהר מוטער איזבל אין שמרון. וועו יהורם איז געשטאָרבען און זיין יונגער זוהן אחזיהו איז געווארען קעניג האָט ער אין אלץ נע-

האבען זיך אויפנעהיט אין הייליגע ספרים אדער בעל־פה. פונ־דעסטוועגען איז דער־ריינער גלויבען נאך נעווען שוואך אין פאלק. א סך זיינען ניט געגאנגען אין בית המקדש אין ירושלים און האבען נעדיינט צו נאט אויף מזבחות, וואם זיי האבען געבויט אויף די שפיצען בערג, אזוי ווי די געצענדיינער. יהושפט אליין, ניט קו־קענדיג אויף זיין פרומקייט, איז נעווען בעפריינדעט מיט דעם זונ־דיגען אחאב. די מלכים פון יהודה און ישראל האבען זיך אפילו מתחתן נעווען: עתליה, די טאכטער פון אחאב און איזבל, איז נע־ווארען די פרוי פון יהושפט'ס זוהן יהורם. ווען אחאב האט פאר־נעלענט יהושפט'ן, אז זיי זאלען נעהן צוזאמען מלחמה האלטען מיט די ארמים האט דער קעניג פון יהודה געענטפערט: „מיין פאלק איז דיין פאלק, און מיינע פערד זיינען דיינע פערד." יהושפט אליין איז געפאהרען קיין שמרון. ביידע מלכים האבען זיך ענג־מען גרייטען אין קריעג. די חנפ'עדינע נביאים פון הויף האבען זיי פאראויסגעזאגט א נצחון. נאר מכיהו, א שטרענגער נביא פון ה', ווען יהושפט האט געהייסען פרעגען, האט געזאגט: „איך זעה אלע בני ישראל צושפריט איבער די בערג אזוי ווי שאף אהן א פאסטוך." די דאזיגע שלעכטע נבואה האט אחאב'ן אריינגע־בראכט אין כעס און ער האט געהייסען מכיהו'ן איינשפארען אין תפיסה.

באלד נאכדעם זיינען די פעראיניגטע ארמעען מיט זייערע מלכים צוועק אין קריעג קיין רמות. דא איז פארגעקומען א בלו־טיגע שלאכט. בן־הדד האט בעפעהלען זיינע שיסער זיי זאלען ציעלען דער עיקר אין דעם מלך פון ישראל. אחאב האט זיך איבערגעטהאן, כדי די שונאים זאלען איהם ניט דערקענען; נאר איינער פון די ארמי'שע שיסער האט געטראפען מיט זיין פייל אין אחאב'ן, וועלכער איז געשטאנען אין זיין רייטוואגען. דעם פערוואונדעטען קעניג האט מען אוועקגעפיהרט פון שלאכטפעלד, אבער אויפ'ן וועג איז ער אבגעגאנגען מיט בלוט און אין אבענד איז ער געשטארבען. דאן האט זיך אין חיל דערהערט דער רוף: „זאל יעדערער זיך אומקעהרען אין זיין לאנד און אין זיין שטאדט." יהושפט האט זיך צוריקגעקעהרט קיין ירושלים און אחאב'ס קער־פער האט מען געבראכט קיין שמרון אין א פארבלוטיגטען רייט־

לייט און איז שנעל אוועק אין יוערעל, ארונטערצואוואַרפען יורמ'ן פון טראָהן.

אין יענער צייט איז ביי יורמ'ן געווען צו גאסט זיין פּלימעניק אחזיה, דער קעניג פון יהודה. יורם איז צוואמען מיט אחזיה'ן ארויסגעפאהרען בענעגנען זיין קריעגספּיהרער און וועז ער האָט איהם דערזעהן פון ווייטענס האָט ער איהם געפרענט: איז אלץ בשלום, יהוא? נאָר יהוא האָט געענטפערט גראָב: „ווי קען זיין שלום ביי דער אויסגעלאָסענקייט און דעם כשוף־טרייבען פון דיין מוטער איזבל?" יורם האָט פערשטאַנען אז יהוא טראגט שלעכטס איז זיין האַרצען און ער האָט אויסגערופען: א פערראַט, אחזיהו! און ער האָט געהייסען פארקירעווען זיין רייטוואגען צוריק און ביידע מלכים זיינען אנטלאָפען. נאָר יהוא האָט זיי נאָכגעשאָסען א פיל און יורם איז געפאלען טויט אין זיין רייטוואגען. אחזיה, דער מלך פון יהודה, איז אויך שטאַרק פערוואונדעט געווארען; ער איז דערפאָהרען ביז דער שטאָדט מגידו און איז דאָרט געשטאָרבען. וען יהוא האָט נע'הרג'עט יורם'ן איז ער אוועק אין דעם פאלאץ אין יזרעאל, וואו עם האָט געוואוינט דעם קעניג'ס מוטער איזבל. דערזעהענדיג איהם דורכ'ן פענסטער, האָט זי צו איהם אויסגעשריען: וואס מאכסטו, קעניג־מערדער? דער צורייצטער יהוא האָט בעפעהלען די הויפדיענער ארויסצושלעפען איזבל'ן אויפ'ן גאס און צוטרעטען זי אונטער די קאָפּיטעס פון די פערד. נאָכהער האָט ער געשיקט א בעפעהל קיין שמרון צו הרג'ענען אלע איבעריגע מיטגלידער פון אחאב'ס פאמיליע, אין צאל פון זיבעציג פּערזאָנען. די דערשראָקענע בעאמטע פון שמרון האָבען באלד דערפילט דעם דאָזיגען בעפעהל און האָבען אָבגעשיקט צו יהוא'ן אין קערב די אָבגעהאקטע קעפ פון דער קעניגליכער פאמיליע. נאָך דער דאָזיגער שרעקליכער נקמה איז יהוא אריינגעטראָטען אין שמרון און האָט פארנומען דעם קעניגליכען טראָהן.

דאן האָט זיך יהוא נענומען צו אויסראָטען דעם בעל־דיענסט פון מלכות־ישראל. פאר דיזען צוועק האָט ער זיך פון אנפאנג פארשטעלט פאר א נעצענדיענער און האָט ערקלערט: „אחאב האָט נעדיענט צו בעל וויניציג, אבער יהוא וועט איהם דיענען א סך." דאן האָט ער צוזאמענגערופען אין דעם טעמפּעל פון בעל

פאלנט זיין מוטער עתליה און זי האָט געטהאָן אין יהודה וואס זי האָט געוואלט. מיט טיעפען צער האָט דער נביא אלישע צוגעזען ווי עס ווערען פערדארבען די מדות אין ביידע מלוכות. ער האָט פערשטאַנען אז כל־זמן עס ווערט ערשען דאס הויז אחאב ווערט אונמעגליך זיין אבצוגעוועהנען די אידען פון די הייִדנישע זיטען. אלישע האָט דעריבער בעשלאָסען צו מאכען אן איבערקערעניש אין מלכות ישראל, מיט'ן צוועק אוועקצונעהמען די הערשאפט פון אחאב'ס דינאסטיע.

אין יענער צייט האָט זיך אָננעהויבען א נייע מלחמה צווישען די אידען אין די ארמים. נעבען רמות גלעד האָבען זיך די פייִנדליכע ארמעען צולעגט מיט זייער לאגער איינע אנטקעגען דער אנדערער. דאָ האָט אויסגעבראכען א הייסער קאמפף. אין איין שלאַכט איז יהורם פערוואונדעט געוואָרען פון א פייל. איז ער אוועקגעפאהרען אין יזרעאל זיך צו היילען און בראש פון דער ארמעע האָט ער איבערגעלאָזט דעם קריעגספיהרער יהוא, וועלכער איז געווען אן ענטשלאָסענער מענש און האָט ליעב געהאט כבוד. דם דאָזיגען קריעגספיהרער האָט אלישע אויסגעקליבען אלס נעצייג אין זיינע הענד צו פערניכטען אחאב'ס דינאסטיע.

§69. דער אונטערגאַנג פון הויז אחאב. יהוא. וועז יהוא, דער קריעגספיהרער פון אידישען חיל, האָט זיך געפונען אין לאגער נעבען רמה האָט אלישע הנביא געשיקט צו איהם איינעם פון זיינע תלמידים מיט א געהיימער שליחות. דעם נביא'ס שליח איז אָננעקומען אין לאגער, האָט ארויסגערופען יהוא'ן פון צווישען אלע קריעגספיהרער, און איז מיט איהם אוועק אין אן אבגעלעגטען געצעלט. דאָ האָט דער שליח געזאלבט א כלי מיט בויאויל, האָט געזאלבט יהוא'ס קאָפּ און געזאָגט: „אין דעם נאָמען פון גאָט ערקלער איך דיך פאר'ן מלך פון ישראל. פערטילג אחאב'ס זיניגע פאמיליע און זיי זיך נוקם פאר דעם בלוט פון די נביאים וואס זי האָט פארגאָסען.“ וועז יהוא איז אַרוים צו זיינע קריעגספלייט און האָט זיי דערצעהלט וואס עס איז געשעהן האָבען זיי געזומען שאלען אין שופרות און שריען: „לעבען זאל דער קעניג יהוא!“ האָס חיל האָט זיך אָננעשלאָסען אן זיינע פיהרער און האָט אנערקענט דעם נייעם קעניג. יהוא באלד געזומען אן אבטיילונג קריעגס־

אלע זיינע כהנים און אנהענגער. זיי זיינען אלע נעקומען, ניט האָבענדיג קיין שום חשד. אבער ווי נאר דער טעמפּעל האָט זיך אָנגעפילט מיט די דיענער פון בעל האָט יהוא ארומגערינגעלט די געבוידע מיט א וואַך, און האָט בעפעהלען זיינע לייבוועכטער אויס־צו'הרג'נען מיט'ן שווערד אלע וואס האָבען זיך דאָרט געפונען. נאָכדעם האָבען דעם קעניג'ס דיענער ארויסגעשלעפּט פון טעמפּעל דעם גויץ בעל און האָבען איהם פארברענט. זיי האָבען חרב נע־מאכט דעם טעמפּעל און דעם מזבח פון בעל און אלע געצענבי־דער, וואס האָבען זיך דאָרט געפונען, און האָבען פון אלץ א תל געמאכט (886). דער פעניצישער געצענדיענסט איז פערבאָטען געווארען אין לאנד. דאָך האָט האָס דיענען צו די קעלבער אין בית־אל און דן ניט אויפגעהערט, פונקט ווי אין די צייטען פון ירבעם, ווארום דאָס פּראסטע פאָלק האָט אין זיי געוועהען די גע־שטאלט פון דעם אידישען גאָט.

§70. עתליה. אין דער צייט וואס יהוא האָט מיט אזא גרויזאמקייט פערטיליגט אחאב'ס שטאם אין מלכות ישראל, האָט אחאב'ס טאָכטער, עתליה, געהערשט אין מלכות יהודה. נאָך דעם טויט פון איהר זוהן אחזיה, וואָס איז ג'הרג'עט געוואָרען אין יזרעאל, האָט עתליה בעגאנגען אין ירושלים א שרעקליכע טהאט. זי האָט געלאָזט אויס'הרג'ענען א סך מיטגליעדער פון דוד'ס די־נאסטיע און האָט דעספּאטיש נעהערשט אין לאנד. זעקס יאהר האָט עתליה געקעניגט אין ירושלים. זי האָט אָנגעפילט יהודה'ס הויפּטשטאָדט מיט בילדער פון בעל און עשרת, האָט אויסגעבויט א בעזונדערען מזבח צו בעל, און האָט דאָרט אוועקגעשטעלט פאר א כהן א געוויסען מתי, פון די לויים. א סך בעריהמטע פאמיליען פון יהודה זיינען געשטאָנען אויף דער זייט פון דער קעניגין און האָבען אנטיי געגומען אין דעם געצענדיענסט. אבער די בעסערע מענשען אין לאנד זיינען נעווען אויפגעבראכט פון עתליה'ס אונ־געוועליכע מעשים.

בראש פון די אונצופריעדענע האָט זיך נעשטעלט דער כהן גדול יהוידע, וועלכער האָט געהאט פאר א ווייב יהושבע, די שוועס־טער פון דעם ג'הרג'עטען קעניג אחזיה. וועו עתליה'ס דיענער האָבען נעמאָרדעט די מיטגליעדער פון קעניג'ס הויז האָט יהושבע

דגון

אסטרתא

בעל

אפיס

פארצייטיגע סעמיטישע אבגעטער

ניט נעבראכט קיין רוה צו ביידע מלוכות. דאָס 28־יעהריגע קעניגען פון יהוא (887־860) איז געווען אן אומגליקליכע צייט פאר מלכות ישראל. די ארמים פון דמשק האָבען מיט זייערע אָנפאלען פערוויסט די נעגענדען פון עבר־הירדן און האָבען אונטערייאכט די איינוואוינער פון שבט ראובן און שבט גד. נאָך ערגער איז נעווארען דער מצב פון דער מלוכה אין דער צייט פון יהוא'ס זוהן יהואחז (845־860). די ארמים פלענען זיך אריינרייסען אפילו אין יענע נעגענדען, וואס זיינען נעלעגען אויפ'ן טערב זייט פון ירדן. די מיליטעריש כחות פון לאנד זיינען אזוי פערארימט נעווארען אז ביי יהואחז'ן איז נעבליבען נאָר א קליינער חיל פון צוהן טויזענד פוסגעהער, פופציג רייטער און צוהן קריעגסוועגען. ערשט אין דער צייט פון יהואחז'ס זוהן, דעם קעניג יהואש (830־845), איז מלכות ישראל אביסעל נעקומען צו זיך. יהואש האָט צושלאָגען די ארמים ביי אפקה און האָט ביי זיי צוריק אָבגענומען פיעל שטעדט, וואס זיי האָבען נעהאט פערכאפט. פאר דער דאָזיגער שלאכט האָט אלישע הנביא פאראויסגעזאגט דעם קעניג, אז ער וועט מנצח זיין דעם סיריער. אלישע איז שוין דעמאלט נעווען אלט און קראנק און נאָך דער שלאכט ביי אפקה איז ער געשטאָרבען. אזוי ווי אליהו הנביא, אזוי האָט אויך אלישע אויבערגעלאָזט נאָך זיך אין פאָלק אן אנדענק פון א הייליגען מאן און א בעל־נס. נאָר זיין הויפט פערדיענסט איז בעשטאָנען אין דעם קאמפף נעגען דעם פעניצישען נעצענדיענסט. אליהו הנביא האָט אָנגעהויבען דעם דאָזיגען קאמפף, און זיין נעטרייער תלמיד אלישע האָט איהם ערפאָלגרייך נעענדיגט.

אין יהודה האָט דער כהן גדול יהוידע, דער ערציהער און אפיטרופוס פון מלך יואש, נעוואָרנט צו בעפעסטיגען דעם אמת'ן גלויבען. כל־זמן יהוידע האָט נעלעבט איז דער יונגער מלך נעווען פרום און נאָטספאָרכטיג. צוזאמען מיט די כהנים האָט ער פארריכט די טיילען פון בית המקדש, וועלכע זיינען שוין אלט נעווארען. פאר דיזען צוועק האָט מען נעקליבען נדבות איבער'ן נאנצען לאנד. אבער נאָך יהוידע'ס טויט האָט יואש אויפגעהערט צו לעבען בשלום מיט די כהנים, וועלכע האָבען

גערַאטעוועט פון טויט דעם עופ׳עלע יואש, דעם זוהן פון אחזיה, און האָט איהם בעהאלטען צוואמען מיט זיין אם אין איינער פון די זייטיגע געבוידען פון בית־המקדש. דאָ איז דער איינגעל גע־וואקסען אונטער דער השגחה פון זיין פעטער, דעם כהן גדול יהוידע. וועו יואש איז אלט געווארען זיבען יאהר האָט יהוידע בעשלאָסען איהם ארויפצוזעצען אויפ׳ן טראהן פון יהודה אלס דעם געזעצליכען יורש. האָט ער געמאכט א בונד מיט די מיליטעריש עלטסטע פון ירושלים און זיי האָבען צוואמען בעשלאָסען ארונטער־צוזעצען די קעניגין עתליה. איינמאל אין א שבת האָט יהוידע גע־געבען א געהיימען בעפעהל ארומצורינגלען דעם בית־המקדש מיט א מיליטערישער וואך און ניט אריינלאָזען קיינעם פון דער קעני־גינ׳ס אָנהענגער. נאָכדעם האָט ער ארויסגעפיהרט דעם זיבען־יעהריגען יואש פון די אינוועניגסטע חדרים פון בית־המקדש, האָט איהם אָנגעטהאָן א קרוין און איהם ערקלערט פאר׳ן קעניג פון יהודה. די קריעגסלייט וואס זיינען דערביי געשטאנען האָבען געבלאָזען אין שופרות און געשריען: לעבען זאָל דער קעניג! אז עתליה האָט דערהערט דעם רעש ארום בית־המקדש איז זי אוועקגע־לאָפען אהין פון איהור פאלאץ און האָט דערזעהן דעם איינגעל מיט א קרוין אויפ׳ן קאָפּ. זי האָט פערשטאָנען אז מען האָט נעמאכט א פערשווערונג געגען איהר און זי האָט אויסגעשריען: „פערראט! פערראט!" יהוידע האָט בעפעהלען די וועכטער זיי זאָלען ארויס־פיהרען די קעניגין פון בית המקדש, און מען האָט זי געבראכט צום פאלאץ און דארט גע׳הרג׳עט (880). דאָס פאָלק האָט צובראכ־כען אלע מזבחות און בילדער פון בעל, און דעם כהן מתי האָט מען גע׳הרג׳עט. יואש איז ארויף אויפ׳ן טראהן פון יהודה, אבער ביז דער קעניג איז געווארען פוליעהריג האָט דער כהן גדול יהוידע רע־גיערט אין זיין נאָמען. אויף אזא אופן איז אי אין מלכות ישראל אי אין מלכות יהודה כמעט אין דערזעלבער צייט געקומען א סוף צו דער הערשאפט פון דעם הויז אחאב און דעם פעניצישען געצענ־דיענסט.

§71. יהוא׳ס דינאסטיע אין שמרון און די מלכים פון יהודה. די בלוטיגע איבערקעהרעניש דורך וועלבע יהוא איז געווארען קעניג אין שמרון און יואש אין ירושלים, האָבען

נעכאפט און איהם נע'הרג'עט. דער יורש פון טראהן עזיה, אמציה'ס זוהן, איז נאָך נעווען א קליין אינגעל, און אין פערלויף פון עטליכע יאָהר האָבען איבער'ן לאנד רענירט די הארען פון קענליכען הויף.

צעהנטער קאַפּיטעל.

דאָס גענעלשאַפטליכע און גיסטיגע לעבען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות. *)

§72. דאָס עקאָנאָמישע און הויזליכע לעבען. פון דער צייט וואס די אידען האָבען איינגענומען כנען און זיינען נעווארען א בעזעצטעם פאָלק איז ערד־ארבייט נעווען זייער הויפט בעשעפטיגונג. בלויז אין דעם עבר־הירדן און אין איניגע ערטער איז יהודה האָבען זיך די איינוואוינער פערנומען מהרסטענם מיט פיהצוכט. ביי די אידען איז נעווען פארערבענט, אז דער מענש איז נעבאָרען צו בעארבייטען דאָס פעלד, דעם סאָד און דעם ווייננאָרטען. דאָס איז זיין נאטירליכער בערוף. דער שעהנסטער טרוים פון א אידען איז נעווען: „צו זיצען אונטער זיין ווייגשטאָק און אונטער זיין פייגענבוים." דורך דער שווערער מיה פון דעם ערד־ארבייטער איז דער באָדען פון פאָלעסטינא פערוואנדעלט נעווארען אין א בליהענדען גאָרטען. די פלויגען און טאָלען זיינען נעווען בעדעקט מיט פולע זאנגען פון ווייץ און גערשטען; אויף די נידערונגען פון די בערג האָבען נעגרינט ווייגגערטנער, סעדער און אייליבירט־וועלדלעף. ערדארבייט, ווייגגערטנערייי און גערטנערייי זיינען נעווען פערשפרייט ניט נאָר אין די דערפער, נאָר אויף אין די שטערט. די דאָזיגע בעשעפטיגונגען האָבען נעמאכט גליף דעם פראסטען פאָלקס־מענשען מיט'ן חשוב'ען האר, דעם בעשיידענעם דאָרפסמאן מיט'ן איינפלוסרייכען כלי־טהועה. שאול המלך, אייר־דער ער איז ארויף אויפ'ן טראהן, איז געגאנגען נאָכ'ן אקעראייזען.

*) מיט קלענערע קינדער קען מען דיזען קאַפּיטעל, אָדער טיילען פון איהם, אויסלאָזען.

געוואלט בעקומען א צו גרויסע דעה אין די ענינים פון דער מלוכה. דעמאלט האָט צווישען אים און יהוידע'ס זוהן זכריה אויסגעבראכען א מחלקת. זכריה האָט געסטראשעט דעם קעניג מיט גאָט'ס צארן. דער אויפגעבראכטער קעניג האָט געהייסען הרג'ענען זכריה'ן אין הויף פון בית־המקדש. פאר'ן טויט האָט זכריה געזאָגט: „גאָט וועט זען און וועט זיך רעכענען!" דעם קעניג'ס אכזריות'דינע האנדלונג האָט ארויסגערופען אן אונצופריעדענקייט ביי די הארען פון ירושלים. זיי האָבען געמאכט א פערשוואָרונג געגען אים און צוויי הויפדיענער האָבען דעם קעניג ג'הרג'עט אויף זיין געלעגער (843).

אמציה, יואש'ס זוהן און יורש, האָט געהייסען טויטען די מערדער פון זיין פאָטער. דער נייער קעניג, וועלכער האָט געהאט א קריעגערישען גייסט, האָט געפיהרט א רייה מלחמות. צוערשט איז ער ארויס געגען די אדומים, וועלכע האָבען מורד געווען געגען יהודה. די אדומים האָבען זיך בעפעסטיגט אין זייערע אונדורכדרינגליכע בערג; אבער אמציה האָט זיך אריינגעריסען אין דער בערגיגער געגענד, און אין א שלאכט אין דעם „גיא־צעגעם טאל" האָט ער אינגאנצען צושלאָגען די אדומים. נאָכדעם האָט אמציה ערקלערט מלחמה נעגען יהואש'ן דעם מלך פון ישראל. יהואש האָט איהם געלאָזט זאגען: „דו האָסט בעזיגט די אדומים איז דיין הארץ שטאלץ געוואָרען. זיץ בעסער בכבוד אין דער היים און ניט ברענג קיין אומגליק אויף זיך און דיין לאנד." אבער אמציה האָט ניט געפאָלגט און איז אוועק מיט א חיל געגען דעם מלך פון ישראל. נעבען בית־שמש איז פאָרגעקומען די שלאכט צווישען יהודה און ישראל. אמציה'ס חיל האָט געקראָגען א מפלה און ער אליין איז געגענומען געוואָרען געפאנגען. דער חיל פון ישראל איז צוגעטראָטען צו ירושלים און האָט צושטערט א טייל פון איהר פעסטונג. יהואש האָט ארויסגעלאָזט אמציה'ן פריי פאר א גרויסער סומע אויסלייז געלד. אין יהודה איז מען געווען שטארק אונצופריעדען מיט אמציה'ן פאר זיין אונזיניגער מלחמה, און אין ירושלים האָט אויפגעפלאקערט אן אויפשטאנד. דער קעניג איז אנטלאָפען קיין לכיש, אבער די מורדים האָבען איהם דאָ

דיין פאלק זאלען עסען (דאס וואס וואקסט אליין) און דאס איבע־ריגע זאלען עסען די חיות פון פעלד. אזוי זאלסטו אויך טהאן מיט דיין ווייננגארטען און מיט דיין אייבירט־נארטען." דאס דאזיגע נעזעץ איז ארויסגעוואקסען פון די בעזונדערע אייגענשאפ־טען פון דער פאלעסטינער ערד און פון די פאלקס־מנהגים, וואס זיינען דארט בעשאפען געווארען.

הארט וואו עס האט געהערשט די ערדארבייט איז דאס לעבען פון די איינוואוינער נעווען אייגפאך און בעשיידען. די הייזער זיינען נעווען נעבויט פון האלץ און ליים, מיט פלאכע דעכער, וועלכע האבען געדיענט צום שלאפען אין די הייסע צייטען פון יאהר. די איינריכטונג פון די צימערען איז אויך נעווען פשוט. אזוי צום ביישפיעל איז אין צימער פון אלישע הנביא, וועלכער איז נעווען צו נאסט אין א פערמעגליכען הויז, דאס נאנצע מעבעל בעשטאנען פון א בעט, א טיש, א שטוהל און א לאמפ. די שפייז איז בעשטאנען פון ווייצענעם און נערשטענעם ברויט, פלעצלעך אויף בוימאייל, נארטענווארג און פרוכט. פלייש פלענט דער דארפס־מאן עסען נאר אין די ימים טובים, וועז ער פלענט ברענגען פון זיין פיה קרבנות אין בית־המקדש. א טייל פון די דאזיגע קרבנות פלענט מען פארברענען אויפ'ן מזבח, א טייל פלענט נעהן פאר די כהנים, און דאס איבעריגע פלענט בלייבען פאר'ן בעל־הבית און זיינע הויזמענשען צום עסען. די איינוואוינער פון די שטעדט, וועלכע זיינען נעלעגען נאהנט צום בית המקדש און דעם מזבח האב־בען נעפענט עסען פלייש אפטער.

אבער מיט דער צייט האט זיך דער דאזיגער איינפאכער ארט לעבען א סך נעענדערט. מיט דער ערדארבייט האט אננעהויבען קאנקורירען דער מסחר. אמאל האבען די אידען בעטראכט דעם מסחר פאר אן אונווירדיגער זאך און האבען עס נעלאזט צו די כנענים און פעניציער, וועלכע „האלטען אין די הענד פאלשע וואנ־שאלען און האבען ליעב רויב." נאר יענע נוטע אלטע צייטען זיי־נען פאראיבער, און א נרויסער טייל פון פאלק איז דורך די אומ־שטענדען ארויסנעצוויגען נעווארען אין מסחר און האנדעל. די מלכים אליין, פון שלמה'ן אן, האבען נעשטיצט דעם האנדעל און פלענען אויסריכטען קאראוואנען און האנדעלס־שיפען אין ווייטע

הגם ער האָט געהערט צו א חשוב'ער פאמיליע אין בנימין. דוד איז נעווען א פּאסטוך, און אלישע האָט זיך בעשעפטיגט מיט ערד־ארבייט.

אין פּאלעסטינא פלעגט די תבואה צייטיג ווערען אין אָנהויב פריהלינג, און שניטצייט איז געווען אין סוף פריהלינג. אין סוף זומער אדער אנהויב הערבסט פלעגט מען ארונטערנעהמען די ווייג־טרויבען און איינזאמלען אין די שייערען די לעצטע נעדראשענע תבואה. צו די דאָזיגע וויכטיגע מאָמענטען פון העם ערדארבייי־טערשען לעבען זיינען נעווען צוגעפאסט די גרויסע יעהרליכע ימים־טובים: פּסח — דער יום־טוב ווען די תבואות ווערען צייטיג (חג האבאב), שבועות — דער יום־טוב פון שניט (חג הקציר), און כוכות —דער יום־טוב פון „איינזאמלען פון שייער און פון קע־לער" (חג האסיף). א רעליגיעז־היסטאָרישען כאראקטער האָט אין יענער צייט, זעהט אוים, בעקומען נאָר פּסח, וועלכער האָט נע־דארפט זיין א זכר פון יציאת מצרים. די מצות אום פּסח האָבען נעהאט א צווייענדיגע בעדייטונג: זיי האָבען נעדיענט אלס סימ־באָל פון דעם פריהען צייטיג ווערען פון די תבואות, און פון דער אייליגניש ביים ארויסגעהן פון מצרים, ווען די אידען האָבען, לויט דער לענגערע, קיין צייט ניט נעהאט צו באקען זויערען ברויט און האָבען אויף זיך אָבגעבאקט ניט קיין איינגעזויערטען.

איינער פון די עלטסטע נעזעצען פון דער אידישער רעליגיאן, וואס האָבען נעהאט א גרויסען איינפלוס אויפ'ן לעבען פון לאנד, איז נעווען דער נעבאָט צו רוהען דעם זיבעטען טאָג פון יערער וואָך (שבת). אין די עלטסטע טיילען פון תורת־משה ווערט געזאָגט: „זעקס טעג טהו דיין ארבייט און אויפ'ן זיבעטען זאָלסטו רוהען, כדי עס זאָלען אויך רוהען דיין אָקס און דיין עזעל, דער זוהן פון דיין דינסט און דער גר." „זאָלסט רוהען אין דעם זיבעטען טאָג. זאָלסט רוהען אין צייט פון אקערען און אין צייט פון שניידען." דאָס נעזעץ פון שבת־רוה איז אריבערגעטראגען נעווארען אפילו אויף דער ערד אויך: די ערד האָט זיך נעדארפט אברוהען איין יאהר אין יערע זיבען. „זעקס יאהר — זאָגט דאָס אלטע נעזעץ — מעגסטו פערזייהען דיין ערד און קלייבען די תבואה פון איהר; אבער דעם זיבעטען יאהר זאָלסטו זי פערלאָזען, כדי די אריטע פון

ווייבער, מסתמא כדי צו פערמעהרען און פערשטאַרקען די די־נאַסטיע; נאָר אפילו די מלכים, נאָך שלמה'ן, האָבען ניט שטענדיג זיך בענוצט מיט דעם דאָזיגען רעכט. די פארמעגליכע לייט האָ־בען געוועהנלעך געהאט ניט מעהר ווי צוויי ווייבער, און אויך דע־מאָלט פלעגען אין דער פאמיליע פארקומען רייסערייען: די ניט־געלויבטע ווייב האָט מקנא געווען דער געלויבטער, און די עקרה —דער, וואס האָט געהאט קינדער. פאר דער חתונה מיט א מיידעל פלעגט דער חתן געבען איהרע עלטערען א נעוויסען אויסקויף, אדער מהר, אזוי ווי עס פיהרט זיך נאָך ער היום ביי א סך מזרח־פעל־קער (דער טאָטערשער „קאלים", דער קאווקאזישער „מאהאָרי", וואָס קלינגט ווי דער אידישער מהר). אין די גאָר אלטע צייטען איז ניט געווען קיין זעלטענהייט, אז גאנץ נאָהנטע קרובים זאלען חתונה האָבען צווישען זיך; עס איז ניט געווען פארוועהרט, צום ביישפיעל, צו חתונה האָבען מיט א שטיפשווועסטער אדער שווע־סטער־קינד, אדער נעהמען צוויי שווועסטער מיט אמאל. אבער שפע־טער זיינען אייניגע אזעלכע שידוכים פארבאָטען געווארען. די על־טערען האָבען געהאט אן אונבעגרענצטע מאכט איבער זייערע קינ־דער; פאר בעליידיגען טאָטע־מאמע מיט א ווארט אדער א האנדלונג האָט געקומט טויט־שטראף. די מוטער האָט געהאט דעם זעלבען אָנזעהן אין דער פאמיליע וואס דער פאָטער.

די שקלאפעריי ביי אידען האָט ניט אָנגענומען אזעלכע גראבע פאָרמען ווי ביי אנדערע פעלקער. דער שקלאף און די שקלאפין האָבען זיך געריכטעט פאר מיטגליעדער פון דער פאמיליע, און זיי־ערע רעכט זיינען געווען געשיצט פון בעשטימטע געזעצען. א אי־דישער קנעכט האָט געדאַרפט דיענען זיין בעל־הבית נאָר זעקס יאָהר, און אויפ'ן זיבעטען יאהר איז זיין בעל־הבית געווען מחויב איהם ארויסלאָזען פרייי. אויב אבער דער קנעכט האָט נאָך די זעקס יאהר ניט געוואלט פערלאָזען זיינע בעלי־בתים האָט דאָס געזעץ געהיי־סען זיך בעגעהן מיט איהם אזוי: צופיהרען דעם געטרייען קנעכט צום טהיר פון הויז וואו ער האָט געדיענט, און דורכשטעכען איהם דעם אויער אויפ'ן ביישטידעל פון טהיר, אלס סימן אז ער איז אויף אימער צוגעבונדען צו דעם דאָזיגען הויז. נאָך דער דאָזיגער צע־רעמאָניע איז דער קנעכט געווארען דאָס אייביג אייגענטום פון

לענדער, אמאל אליין, און אמאל מיט דער הילף פון די פעניציער. אין די צייטען פון אחאב און יהושפט האָט שוין דער מסחר נע־בליהט אין ביידע מלוכות. דאָס האָט געפיהרט דערצו, אז עס זאָ־לען זיך שנעל ענטוויקלען שטעדט. צוזאמען מיט ארבייט איז אויך געווארען קאפיטאל: עס האָט זיך אָנגענהויבען א מסחר מיט געלט, הלואות און וואָכער געשעפט. און וועו א בעל־חוב האָט ניט גענאָט צו בעצאָלען זיין הלואה צו דער בעשטימטער צייט האָט דער מלוה געהאט דאָס רעכט צו מאכען איהם פאר א קנעכט, אזוי ווי עס איז געווען דער מנהג ביי אלע אלטע פֶעלקער. דער אונ־טערשייד צווישען די קלאסען פון פאָלק איז געווארען אלץ גרעסער. און דער תהום צווישען די רייכע און די ארימע — אלץ ברייטער. גרויסע גיטער און ברייטע שטרעקען לאנד פלעגען זיך צוזאמענצי־הען אין די הענד פון געצעהלטע רייכע גוטבעזיצער. די רייכע פלעגען זיך בויען הייזער פון געהאקטע שטיינער און האָבען זיך אריינגעלאָזט אין ווילדען וואוילמאָג. גרויסע לעהרער פון פאָלק, די נביאים, האָבען געקעמפפט געגען אזא מין אַרדנונג אין דעם נא־מען פון די העכערע געזעצען פון מענשענליבע און מאָראל; גע־קעמפפט האָט געגען איהר אויך דאָס אלטע געזעץ, וואס האָט גע־זאגט: „אויב דו וועסט לייהען געלד צו אן ארימאן פון דיין פאָלק בענעה זיך ניט מיט איהם שטרענג; לעג אויף איהם ניט ארויף קיין פראצענט. אויב דו וועסט נעהמען פאר א משכון דעם אויבערשטען בגד פון דיין ארימען פרייַנד — קעהר דאָס איהם אום איידער עס פארגעהט די זון, וואָרום דאָס איז זיין צודעק, דאָס קלייד פון זיין לייב — אין וואָס וועט ער שלאָפען?" אָבער דאָס לעבען האָט ניט געשטימט מיט די דאזיגע הויכע פאָדערונגען פון געזעץ. די פלא־מענדיגע רייד פון די נביאים האָבען ניט געקענט אָבהאלטען דאָס אידישע פאָלק פון נעהמען אנטייל אין דעם פעלקער־האַנדעל פון די מזרח־לענדער.

דאָס פאמיליען־לעבען פון די אמאליגע אידען איז אין א סך פרטים געשטאַנען העכער ווי די ארומיגע פעלקער. פיעלווייב־בעריי (פאָלינאמיע) איז נעוועו א זעלטענהייט, בשעת אייניווייבע־ריי (מאָנאָגאמיע) איז געוועו די געוועהנליכע פארמע פון דעם פאמיליען־לעבען. בלויז די מלכים האָבען געמענט האָבען א סך

קערן פון דער נאַנצער ארמעע, וועלכע איז בעשטאַנען פון פוס־חיל און פערד־חיל (אין דער צייט פון שלמה און די שפּעטערע מלכים). דעם צווייטען פּלאַץ נאָכ'ן קעניג האָט פערנומען דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דעם חיל (שר־צבא). מיליטער־דיענסט איז נעווען א חוב אויף יעדען בירגער, וואָס האָט געהאַט פולע רעכט און האָט פארמאָגט אונבעווענלעכען אייגענטום. וואָס מעהר עס איז געוואָקסען די מיליטעריש מאַכט פון דער מלוכה אלץ גרעסער איז געווארען די צאָל שטערט וואס האָבען געהאַט פעסטונגען מיט בעשטענדיגע גארניזאָנען אין זיי. אין די צייטען פון די שופטים און שמואל הנביא, וועו די וויילדע שונאים פלענען בעפאַלען דאָס אידישע לאַנד, פלענען זיך די אידען מוזען בהאַלטען אין הייהלען און בערג־שפּאַלטען; אָבער אין דער עפּאָכע פון די מלכים פלענט זיך די פריעדליכע בעפעלקערונג שיצען הינטער די מויערען פון די פעסטונגען. די אידישע מלכים פלענען זעלטען פארפיהרען מלחמות כדי צו פערכאַפען פרעמד לאַנד, אָבער פער־טיידיגונגס־מלחמות האָבען זיי געהאַט זעהר אָפט, צוליעב די אָנפאַלען און רויבעריייען פון די שכנ'ישע פעלקער.

אויף אויסצוהאַלטען דעם קעניגליכען הויף זיינען איינגע־פיהרט געווארען צינזען פון נאַטור־פּראָדוקטען און געלט. עס זיינען אויך געווען קעניגליכע גיטער, וועלכע האָבען אריינגעטראָגען א געוויסע הכנסה. אין צייטען פון מלחמות, וועו די בעדערפנישען פון דער מלוכה פלענען זיין אויסערגעווענליך גרויס, פלענען די מלכים אמאל נעהמען פון די אוצרות פון דעם בית־המקדש, וואו עס זיינען נעלעגען די פאַלקס־נעלדער, אזוי ווי אין די היינטיגע קעניג־ליכע שפּאָר־קאַסען (רחבעם ,אסא, יואש, אמציה).

דער קעניג איז געווען דער העכסטער ריכטער פון לאַנד און צו איהם פלענט מען זיך וועגדען, וועו די קליינע געריכטען פלענען ארויסגעבען אן אונגערעכטען פסק. דער שוואכער פלענט רופען צו איהם נעגען דעם שטארקען, דער בעליידיגטער — קעגען זיין בעלייי־דיגער; א סך נעזעצען פון יענער צייט האָבען נעשטאַמט פון אלטע פאַלקס־מנהגים. עס האָט נאָך צום ביישפּיעל נעלעבט אין פאַלק דער מנהג, אז א קרוב פון אן ערמאָרדעטען האָט נעהאַט דאָס רעכט אליין, אָהן א משפּט זיך אָבצורעכענען מיט דעם מערדער

זיין בעל־הבית. בכלל איז שקלאפערייַ ביי אידען ניט געווען סיין מלוכה־אויספיהרונג, ווי ביי די נריכען און רוימער.

§73. די געזעלשאפט און די מלוכה. בירגער־רעכט האבען נעהאט אלע פרייַע מענשען פון דער נעזעלשאפט, וועלכע האבען דערגרייכט פולזיהריגקייט. אפילו די פרעמדע, אדער גרים, האבען זיך וועניג־וואס אונטערשיידט אין זייערע בירגערליכע רעכט פון די תושבים. זיי זיינען געווען פאלשטענדיג בעשיצט פון נעזעץ. אין די הייליגע ספרים ווערט ניט איינמאל געזאגט: „דעם גר זאלט איהר ניט דריקען, וואהרום איהר ווייסט די נשמה פון דעם גר, דען גרים זיינט איהר אליין געווען אין דעם לאנד מצרים.“ דאס נעזעץ בעפעהלט צו בענעהן זיך מיט די פרעמדע מיט רחמנות, אזוי ווי מיט די שוצלאזע פון דער אידישער נעזעלשאפט נופא: די אלמנות און יתומים; גלייך מיט זיי האבען די פרעמדע נעהאט דאס רעכט צו קלייבען די רעשטען פון שניט (לקט, שכחה און פאה) אויף די פעלדער פון פערמעגליכע לייט און נעהמען די נדבות, וועלכע זיינען געווען איינגעפיהרט.

די ריכטער אין די שטעדט זיינען געווען חשוב'ע לייט אדער עלטסטע (זקנים). משפט'ן פלעגען זיי אויף אן אפענעם פלאץ, ביי די טויערען פון שטאדט, ד. ה. ביים אריינפאהר (אדער שער, פאר־שטאדט), נאר אז מען פלעגט דארפען נעבען א שבועה פלעגט מען עס טהאן ביים מזבח אדער אין טעמפעל פון דעם ארט. אויסער די זקנים זיינען שופטים אויך נעווען די כהנים אדער לויים. די דאזיגע ריכטער פלעגען משפט'ן סיי אין ציווילע סיי אין קרימינעל־פראצעסען. אויסער אין העכסט וויכטיגע פעלען פלעגט מען זיך ווענדען צום קעניג.

דער קעניג איז נעווען דער הויפט פון דער ארמעע, און דער העכסטער רעגירער און ריכטער פון פאלק. אזוי ווי די קעניגליכע הערשאפט איז ארויסגעוואקסען דערפון וואס דאס פאלק האט זיך נעמוזט פעראייניגען נעגען די דרויסענדיגע פיינד, האט זי אין די ערשטע צייטען נעטראגען א מיליטעריישען כאראקטער (שאול און דוד). דער קעניג איז נעווען דער פיהרער פון דעם פאלק'ס חיל, נאר אויסער דעם האט ער אויך נעהאט זיין אייגענע שטענדיגע מחנה אדער לייבוואך. די דאזיגע קעניגליכע מחנה איז געווען דער

ארבייט פון דעם כהן אין בית־המקדש, האָט ער אַרויסגערופען געגען זיך דעם צאָרן פון פֿאָלק.

§74. די רעליגיאָן. אין דער רעליגיאָן פון די אמאָליגע אידען האָט דעם ערשטען פּלאַץ פּערנומען דער גאָטעסדינסט מיט אַלע זיינע אויסערליכע צערעמאָניעס. אין יהודה איז דער הויפּט רעליגיעזער צענטער געווען די הויפּטשטאָדט ירושלים, און אין מלכות ישראל — די פּראָווינץ־שטאָדט בית־אל, אויפֿן דרום־גרענעץ. נאָר אין ביידע מלוכות זיינען חוץ די דאָזיגע הויפּט צענטערן געווען אויך וועניגער וויכטיגע פּלעצער פון גאָטעס־דינסט. אין די פּראָווינץ־שטעדט פון יהודה זיינען געווען נאָר פֿאָלקס־מזבחות אויף בערג (במות), אָבער קיין בעזונדערע טעמפּ־לען, וועלכע זאָלען אָבציהען מענשען פון דעם בית־המקדש, זיינען ניט געווען, און אין די גרויסע יעהרליכע ימים־טובים פלעגט א גרויסער טייל פון פֿאָלק עולה־רגל זיין קיין ירושלים צו דינענען גאָט. אָבער אין מלכות ישראל זיינען אויסער דעם אלטען קעניג־ליכען טעמפּעל אין בית־אל געווען נאָך טעמפּלען פון ה' אין דער הויפּטשטאָדט שמרון, אין גלגל, דן און אנדערע ערטער. דער גאָטעסדינסט אויף די בערג און אין די וועלדלעך איז דאָ געווען א סך מער פּערשפּרייט ווי אין יהודה און איז געווען מער עהנ־ליך צום נעצענדינסט. די מזבחות אין די דערפער פלעגען געבויט ווערען אויף הויכע ערטער, אזוי ווי הורבעם שטיינער; זיי פלע־גען אויך געבויט ווערען אין וועלדלעך, אונטער'ן שאָטען פון א דעמב, א פּאָלמע אָדער א טייטעלבוים. דאָרט וואו עס זיינען ניט געווען קיין גרויסע בוימער פלעגט מען אנשטאָט א בוים אוועק־שטעלען א זייל אין דער פּאָרמע פון א בוים, וואָס איז געמאָנגען אלץ נרעבער אין דער הויך („אשרה"). אין די טעמפּלען פון מלכות ישראל זיינען געשטאַנען גאָלדענע קעלבער אלס די נעשטאַלט פון ה'. אפילו אין ירושלים איז ביז דער צייט פון קעניג חזקיהו געווען א קופּערנע שלאַנג און דאס פֿאָלק האָט עס געהאלטען פּאר א גאָט, וואָס היילט קראַנקהייטען.

דער גאָטעסדינסט איז בעשטאַנען פון תפלות און קרבנות. דער אמאָליגער מענש פלעגט וועלען נעווינען גאָט'ס גנאָד דורך נעבעט און מתנות צו אים. די קרבנות האָבען ביי די אידען

און איהם טויטען („גואל הדם"). אָבער דאָס געזעץ האָט א סך ווייכער געמאכט די אכזריות פון דעם דאָזיגען מנהג. אויב דער מאָרד איז בענאנגען געוואָרען בשוגג, ד. ה. ניט ווילענדיג, האָט דער מערדער זיך געקענט רעטען אין א טעמפּל, הינטער דעם מזבח, אָדער אין די „ערי מקלט", ד. ה. בעשטימטע שטעדט, וואוהין ער האָט געקענט אנטלויפען און וואו דער גואל־הדם האָט ניט געטאָרט קומען איהם טשעפּען. אָבער א מערדער במזיד, ד. ה. וואָס האָט געפּלאַנעוועט דעם מאָרד, האָט דער גואל־הדם געמענט אפילו „פון מזבח אוועקפיהרען צום טויט". אָבער מיט דער צייט איז דאָס רעכט פון דעם גואל־הדם אריבער צום נעריכט. בלויז אין זעלטענע פעלען פלעגט דאָס געריכט פסק׳ענען לויט דעם אלטען מנהג פון נקמה: „אויג פאר אויג, א צאָהן פאר א צאָהן, א לעבען פאר א לעבען". דאָס רוב פלעגט מען אויפ׳ן שולדיגען ארויפלענען א געלט־שטראָף. פאר עובר זיין אויף די הויפט־געבאָטען פון דער אמונה, און אויך פאר לעמטערן גאָט און בעליי־דיגען דעם קעניג, פלעגט מען בעשטראָפען מיט טויט. די עלט־סטע פאָרמע פון טויט־שטראָף איז געווען סקילה, פערשטיינערען, וועלכע פלעגט פאָרקומען הינטער׳ן שטאָדט, פאר די אויגען פון פאָלק.

אין אלע מלוכות פון אלטערטום האָט זיך דער קעניג געריי־כענט אויף פאר׳ן הויפט־פריסטער: די רעליגיאן איז געווען צוזאמענגעבונדען מיט דער רעגירונג. אויך די אידישע מלכים האָבען אָפטמאָל זיך געמאכט פאר כהנים. שאול און דוד, למשל, האָבען ביי פייערליכע געלעגנהייטען געבראכט קרבנות אלס „נעזאלבטע פון גאָט", אנשטאָט די כהנים. אָבער שפעטער האָבען בלויז די מלכים פון מלכות ישראל איינגעהאלטען דעם חשוב׳ען טיטעל „כהן גדול". ירבעם דער ערשטער האָט די כהונה געמאכט פאר א רעגירונגס־זאך: דער טעמפּל אין בית־אל האָט זיך געריי־כענט פאר א קעניגליכען, און די כהנים, וואָס האָבען זיך דאָרט געפונען — פאר קעניגליכע בעאמטע. אבער אין יהודה האָבען די כהנים ניט אנערקענט דעם קעניג׳ס רעכט אויף דער כהונה און זיען דער קעניג עזיהו האָט איינמאָל זיך דערוועגט צו טהאָן די

די כהנים געשפּיעלט די ראָלע פון טרעפער אָדער „זעהער" און זיינען אויך געווען די לעהרער פון פּאָלק; אָבער מיט דער צייט זיינען די דאָזיגע ביידע פליכטען אריבער צו די נביאים, וועלכע זיינען געווארען די אמת'ע לעהרער פון פּאָלק.

וועגען א יענער וועלט האָבען די אידען נאָך דעמאָלט געהאַט זעהר א טונקעלען בעגריף. זיי האָבען געגלויבט, אז וועו א מענש שטאַרבט פּאַראיניגט ער זיך אין קבר צוריק מיט זיינע עלטערען. די טויטע וואוינען אָלע אין איין אָרט, „שאול", וועלכער איז א מין קעניגרייך אונטער דער ערד, א קעניגרייך פון שאָטענס.

די אידישע אמונה אין דער צייט פון די צוויי מלוכות איז געווען א מין געמיש פון אָלערליי בעגריפען, נידעריגע און העכערע, וואָס זיי האָבען איבערגענומען פון פערשיידענע פעלקער. דער פּראָסטער פּאָלקסמענש האָט ניט פערשטאַנען די רעליגיאָן אזוי ווי דער נאָכפאָלגער פון דעם נביא. ערשטענס האָט ער גערעכענט ה' בלויז פאר'ן גאָט פון זיין פּאָלק, אזוי ווי, צום ביישפּיעל, בעל ביי די פּעניציער; צווייטענס האָט דאָס פּראָסטע פּאָלק נאָך ניט געקענט זיך בעגרייפן אָהן בילדער פון גאָט, בילדער וואָס מען זאָל קענען זעהן און אָנטאַפּען מיט די הענד. נאָר די בעסערע מענשען — די נביאים און זייערע תלמידים — האָבען געפּרעדיגט, אז גאָט קען ניט פּאָרגעשטעלט ווערען אין קיין שום ממשות'דיגע בילדער און, אז זייענדיג דער נאציאָנאָלער גאָט פון די אידען, איז ער אין דערזעלבער צייט אויך דער אייניגער גאָט פון דער גאנצער וועלט, דער בעשעפער פון דער נאטור און די מענשען. מיט דעם דאָזיגען בעגריף פון גאָט האָבען זיי נאָך פערבונדען די פּאָלגענדע מאָראָל: גאָט פּאָדערט פון זיינע מאמינים ניט אזוי צו אָבהיטען די אויסער־ליכע צערעמאָניעס, ווי די רייניקייט פון דעם הארצען און צו אָבהי־טען די העכערע מאָראָלישע געזעצען. ניט די צערעמאָניעס נאָר די מאָראָל איז דער יסוד פון דער רעליגיאָן. די דאָזיגע לעהרע, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט די נביאים פון מלכות ישראל ערב איהר אונטערגאַנג, איז ווייטער געשפּונען געווארען אין מלכות יהודה און ענדליך האָט זי אינגאַנצען געענדערט די רעליגיעזע בעגריפען פון די אידען.

§75. ליטעראַטור. אין פערלויף פון א סך יאָהרהונדער־

(אזוי ווי ביי די אלטע גריכען) געהאט אויך א סימבאלישע בעדיי־
טונג: וועו א טייל פון דער בהמה'ס פלייש איז פערברענט געווא־
רען אויפ'ן מזבח לכבוד גאט, איז דאס נאנצע פלייש דורך דעם
געווארען ריין און כשר צום עסען. דאס בלוט פון דעם קרבן האט
מען איננאנצען אויסגענאסען אויפ'ן מזבח, ווארים פלייש מיט'ן
בלוט איז די אידען פערבאטען צו עסען. אויפ'ן מזבח פלעגט מען
אויך גיסען בוימאיל און ווין. בכלל איז דער מזבח געווען אזוי
ווי גאט'ס טיש: אלע פאמיליען־מאלצייטען ארום דעם דאזיגען
טיש פלעגען בעקומען א היילינג בעדייטונג. איבערהויפט פלעגז
די דאזיגע היילינג מאלצייטען צוגעהן פייערליך אין די גרויסע
ימים־טובים. פסח פלעגט מען מקריב זיין די בכורים פון די שאף
און רינדער און דאס פלייש פון די קרבנות פלעגט מען עסען צוזא־
מען מיט די מצות. שבועות פלעגט מען דאס קרבן־פלייש עסען
שוין ניט מיט מצות, נאר מיט געזייערטען ברויט. סוכות, דער
יום־טוב פון הערבסט, פלעגט מען ברענגען אין בית־המקדש פירות
פון די בוימער און פאלמען־צווייגען. אין דער צייט פון די דאזיגע
ימים־טובים פלעגט דאס פאלק מאכען פרעהליכע סעודות ארום די
טעמפלען און מזבחות. יעדע פארמעגליכע פאמיליע פלעגט פער־
בעטען צו איהר סעודה אריימעלייט, אלמנות, יתומים און גרים.
אלע האבען געגעסען, געטרונקען און זיך משמח געווען „פאר גאט".
די ימים־טובים פון דער ערדארבייט זיינען פערוואנדעלט געווארען
אין רעליגיעזע שמחות.

אין טעמפעל און ביים מזבח האט זיך געמוזט געפינען א כהן.
די כהנים פלעגען מקריב זיין די קרבנות און פלעגען בעקומען פון
יערען קרבן א בעשטימטען חלק. חוץ דעם פלעגען זיי קריגען פון
די בעזוכער מתנות פון די ערד־פראדוקטען; שפעטער האט דאס
געזעץ נענוי בעשטימט די מאס פון די דאזיגע מתנות (מעשר). די
כהונה איז אריבערגענאנגען בירושה פון פאטער צום זוהן. לויט
דער אלטער מסורה האבען אלע כהנים נערעכענט זייער יחוס פון
אהרן הכהן, משה'ס ברודער, פון שבט לוי. נאר אין מלכות ישראל.
נאך דער רעליגיעזער איבערקערעניש פון ירבעם'ן, זיינען געווארען
כהנים וואס האבען ניט אבנעשטאמט פון אהרנ'ן אדער פון די
לויים. אין די צייטען פון די שופטים און די ערשטע מלכים האבען

און זאגען. זיי זיינען פערצייכענט געווארען אין צוויי ספרים, וואס זיינען ניט דערגאנגען צו אונז, און אויף וועלכע עס שטיצען זיך די שפעטערדינע ביבלישע מחברים: „ספר מלחמות ה' " („דאס בוך פון די מלחמות פון גאט") און „ספר הישר" („דאס בוך פון דעם עהרליכען", אדער לויט דעם ריכטיגערען פירוש „דאס בוך פון ליעדער"). פון דער דאזיגער אלטער פאעזיע זיינען אין תנ"ך נעבליבען נאר שטיקלעך: דאס זיענ־ליער פון דבורה, א קלאג־ליער אין וועלכער דוד האט בעווייגט דעם טויט פון שאול, און נאך עטליכע ליעדער, וועלכע בעזיגען די וואנדערונגען פון די אידען אין מדבר פאר משה'ן און די ערבערונג פון כנען פאר יהושע'ן.

די עלטסטע טיילען פון די היסטאריש און נעזעצנעבעריש ספרים פון תנ"ך (דער „חומש" אדער די „תורה", „יהושע", „שופטים", „שמואל" און „מלכים") זיינען צוזאמענגעשטעלט געווארען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות, וועו די שרייב־קונסט האט שוין דערגרייכט א הויכע מדרגה. אין די דאזיגע וואונדער־ליכע ספרים זיינען די פשוט'ע זאגען פון פאלק פערוואנדעלט געווארען אין בעלעהרענדע געשיכטען, פול מיט א טיעפען מאראלי־שען גערענק. די צעווארפענע זכרונות פון פאלק וועגען זיין עבר זיינען איבערגעארבייט געווארען אין צוזאמענגעבונדענע היסטא־רישע ערצעהלונגען, מיט א שארפער רעליגיעזער בעפארבונג. די מסורות וועגען דער בעשאפונג פון דער וועלט, דאס לעבען פון די ערשטע מענשען, דעם מבול און דעם דור־הפלגה, וועלכע זיינען נעווען פערשפרייט ניט נאר צווישען די אידען נאר אויך צווישען אלע סעמיטען פון פאדער־אזיען, האבען נעקראגען אין די דאזיגע ספרים א טיעפען רעליגיעזען גערענק און א שענע פאעטישע פארמע. אין די נעשיכטען פון דעם לעבען פון די אבות ווערט דורכגעפיהרט דער נערענק וועגען דעם בונד צווישען גאט און די אבות פון אידישען פאלק, און די נעזעצליכע רעכט פון די אידען אויף כנען. נאך שארפער ווערט דורכגעפיהרט דער דאזיגער נאציאנאל־רעליגיעזער גערענק אין דער נעשיכטע פון דער קנעכט־שאפט פון די אידען אין מצרים און זייער וואנדערונג אין מדבר. מיט העלע פארבען ווערט דא נעמאלט די ערהאבענע פערזענליכקייט פון משה'ן, דעם גרויסען לעהרער פון פאלק; מתן־תורה איז

טען איז די נאנצע נייסטינע שאפונג פון אידישען פאלק בעשטאנען פון טראדיציעס, וואס זיינען ניט נעווען פערשריבען נאר האבען זיך אויפנעהאלטען אין מויל פון פאלק. די נעשיכטען וועגען דעם אנהויב פון דער וועלט, ווי אזוי עס זיינען נעווארען לענדער און פעלקער, די מסורות וועגען דעם אמאליגען לעבען פון אידישען פאלק, זיינע וואנדערונגען, נבורות, מלחמות, די נעשיכטען וועגען זיינע העלדען, לעהרער און מלכים, נאט'ס נעבאטען און נעוועזען, די נלויבענס און מנהגים — דאס אלץ האט זיך אויפנעהאלטען אין זכרון פון פאלק און פלענט איבערגעהן בעל־פה, אויסוועניג, פון דור צו דור. א סך לענענדען פלענען נעוונגען וועלען אלס פאלקס־לידער, און אזוי האבען זיי זיך אויפנעהיט. די וויכטיגסטע נעבאטען פון דער אמונה (ווי למשל די עשרת הדברות) פלענט מען אויסלערנען אויף אויסוועניג און נאך אין די נאר אלטע צייטען פלענט מען זיי אויסקריצען און פערצייכענען אויף שטיינערטע טאוולען. די כהנים, די לויים און די נביאים זיינען נעווען היטער פון די דאזיגע מינדליכע טראדיציעס, פון דעם דאזיגען נייסטיגען רייכטום פון פאלק. נאר תאם־מעהר עס האט זיך ענט־וויקעלט דאס אידישע פאלק, אלץ מעהר האט זיך צווישען אים פערשפרייט די גרויסע קונסט פון שרייבען, וואס איז שוין נעווען בעקאנט די פעניציש און אנדערע מזרח־פעלקער. דעמאלט האט מען אנגעהויבען די מינדליכע טראדיציעס צו פערשרייבען, כדי זיי צו פעראייביגען און בעהאלטען פאר די קומענדיגע דורות.

כתבים זיינען נעברויכט נעווארען ביי די אידען נאך אין די צייטען פון דוד און שלמה. די ביידע מלכים האבען נעהאט מזכירים (סעקרעטארען), וועלכע פלענען נעווים אויך פארשרייבען די נעשע־העניסען פון זייער צייט. אזעלכע כראניקען זיינען נעפיהרט נעווארען אויך אין די צייטען פון די שפעטערדיגע מלכים אין ביידע טיילען פון דער מלוכה. דאס קען מען זעהן דערפון, וואס דער שפעטערדיגער מחבר פון דעם ספר „מלכים" (א' און ב') פון תנ"ך דערמאנט אלע מאל די „דברי הימים למלכי ישראל" און „דברי הימים למלכי יהודה" אלס קוועלען, וואס ענטהאלטען מעהר ידיעות. וועו עס האט זיך ענטוויקעלט די שרייב־קונסט האט מען אנגעהויבען פערשרייבען אויך די אלטע פאלקס־לענענדען, ליערעל

אידען נעהאט צונעמען, האט ער צוריק צוגעשלאסען צו זיין מלוכה, וועלכע האט זיך איצט געצויגען, אזוי ווי אין די אמאלינע צייטען, פון די לבנון־בערג ביז'ן ים־המלח.

אז מלכות ישראל האט זיך פערזיכערט געגען אנפאלען פון דרויסען האבען די איינוואוינער געקענט זיך רוהיג אבגעבען מיט פריערליכע בעשעפטיגונגען. דער מסחר מיט די פעניציש שטערט האט רייך געמאכט האם לאנד. די הויפטשטאדט שמרון איז פערשהענערט געוואָרען מיט רייכע פאלאצען. דער קעניג אליין האט נעהאט צוויי פאלאצען: א זומערדיגען און א ווינטערדיגען. די גבירים און נרויסע לייט האבען געבויט זייערע הייזער פון נעהאקטע שטיינער און זיי בעפוצט מיט העלפאנדבין. זיי פלעגען זיך קליידען אין רייכע גוואנדען, פלעגען עסען טייערע מאכלים, טרינקען טייערע ווייגען און פלעגען זיך שמירען דאם לייב מיט רוף־טיגע איילען. אין די פאלאצען פון די שמרון'ישע גבירים פלענט מען אימער הוליען און פראווען מאלצייטען; איבערהויפט האבען זיך די פרויען אריינגעלאזען אין וואויל־טאג און תענוגים. אבער מיט די פערנעניגענם און צולאזענקייט איז נעקומען א דורשט נאך מעהר רייכטום. פיעלע פלעגען אנלעבען זייערע פערמעגענם דורך פאלשקייט און גוואלט, דורך אונטערדריקען די ארבייטענדע און די ארימע. די רייכע לייט פלעגען לייהען די ארימע נעלט אויף פראצענט, און וועו דער בעל־חוב האט ניט געקענט אבצאלען דאם נעלט צום טערמין פלענט מען ביי איהם צונעהמען זיין לעצטען איינענטום אדער מאכען איהם פאר א קנעכט. אין יאהרען פון אונגערעטעניש פלעגען די רייכע פערקויפען צו די ארימע ברויט פון זייערע שפייכלערם פאר הויכע פרייזען. די סוחרים פלעגען נארען די קונים, בענוצענדיג א פאלשע וואג און א פאלשע מאם. די ריכטער און בעאמטע זיינען געשטאנען אויף דער זייט פון די רייכע און מעכטיגע, און ניט פון די ארימע און שוואכע. זיי פלעגען נעהמען שוחד פון די בעלידינער און זיך ניט קימערען וועגען די קלאגען פון די געקריוודעטע. די כהנים האבען זיך אויף געיאגט נאך רייכקייט און פערגניגענם און האבען דערמיט נעגעבען א שלעכטען ביישפיעל דעם פאלק. די מדות זיינען פערדארבען נעוואָרען און מיט זיי אויך די רעליגיעזע אידעען.

דער יסוד פון דער אידישער אמונה און געזעצגעבונג. די עלטסטע טיילען פון דער דאזיגער געזעצגעבונג — די קורצע לוחות פון די עשרת הדברות און דער מעהר אויספיהרליכער „ספר הברית" („דאס בוך פון בונד") — זיינען דער פונדאמענט פון דער תורה.

אנפאנגענדיג פון אכטען יאהרהונדערט (פאר דער קריסטלי־כער תקופה) האבען אויך די נביאים אנגעהויבען פערשרייבען זייערע דרשות, כדי זיי זאלען בלייבען פאר די קומענדע דורות. אליהו און אלישע זיינען געווען די לעצטע נביאים, וועלכע האבען נאך זיך ניט איבערגעלאזט קיין געשריבענעם מאנומענט. די גרויסע נביאים פון דער עפאכע, וועגען וועלכער עס וועט דערצעהלט ווערען ווייטער (עמוס, ישעיה, ירמיהו און א סך אנדערע), האבען איבערגעלאזט דער וועלט גלענצענדע רעדעם, פול מיט טיעפע געדאנקען, וועלכע זיינען דער בעסטער טייל פון דער ביבלישער ליטעראטור.

עלפטער קאפיטעל.

דער לעצטער יאהרהונדערט פון די צוויי מלוכות.

(720—830 פאר קריסטל. צייטר.)

§76. ירבעם דער צווייטער און דער נביא עמוס. נאך א סך יאהרען פון אומגליקען און מלחמות אהן אויפהער, האט מלכות ישראל זיך ענדליך בערוהיגט און אויפגעבליהט אין דער צייט פון ירבעם דעם צווייטען (דער זוהן פון יהואש, דער פערטער קעניג פון יהוא'ס שטאם).

ירבעם דער צווייטער, וועלכער האט געקעניגט אן ערך פון זעכציג יאהר (769—830), האט געפיהרט ערפאלגרייכע מלחמות מיט די אונטערדריקער פון זיין פאלק, האט זיי אונטערטעניג געמאכט און האט אויסגעברייט די גרעניצען פון זיין מלוכה. ער האט בעזיעגט אין צפון די ארמים און איז אפילו ארייגעדרונגען אין זייער הויפטשטאדט דמשק. אין מזרח־זייט האט ער מנצח געווען די מואבים. אלע גרעניץ־שטעדט, וואס מען האט ביי די

נעזעלשאפטליכע לעבען אויף די יסודות פון רעכט און יושר, פרייהייט און גלייכהייט. „וועה צו די — שרייט אויס דער נביא — וועלכע ליגען אויף בעטען פון העלפאנדביין און ציהען זיך אויס אויף זייערע געלעגערס, עסען אבגעפיטערטע באראנען, טרינקען ווין פון גרויסע בעכער, צימבלען אויף די הארפען — און קימערען זיך ניט אויפ'ן בראך פון יוסף'ס הויז!" דערפאר וואס איהר טרעט אויפ'ן ארימאן — זאגט עמום צו די רייכע — „וועט איהר בויען הייזער פון געהאקטען שטיין אבער וואוינען אין זיי וועט איהר ניט; איהר וועט פערפלאנצען שעהנע ווייגנערטנער, אבער דעם ווין פון זיי וועט איהר ניט טרינקען". און צו די פרויען פון העכערען קלאס, וועלכע האבען זיך געאגט נאך תענוגים, זאגט דער נביא מיט צארן: „הערט אוים, איהר קיה פון בשן, איהר וואס בערויבט די ארימע, צושטויסט די אביונים און זאגט צו אייערע הארען: ברענגט אונז — און מיר וועלען טרינקען! עס וועלען קומען טעג און מען וועט אייך פיהרען אויף שיפען (אין גלות) און אייער רעשט —אין פישער־שיפלעך". דער נביא לאכט־אב פון דער פרומקייט פון די אידען וואס איז נאר לפנים און ערקלערט, אז נאט שעצט ניט די רעליגיעזע צערעמאניעס, נאר גוטסקייט און עהרליכקייט צו מענשען: „צו־וואס ברענגט איהר מיר קרבנות? — זאגט נאט. איך וויל ניט אייערע קרבן עולות און מתנות! אייערע ימים־טובים האס איך, דער ריח זון אייערע קטורת אויף אייערע פערזאמלונגען איז מיר מיאוס. נעהם אוועק פון מיר דאס ברומען פון דיינע ליעדער, און לאמיך ניט הערען די קלאנגען פון דיינע גיטארען. זאל בעסער די גערעכטיגקייט זיך צופליסען ווי א וואסער (אומעטום), זאל יושר זיך צוגיסען ווי א מעכטיגער שטראם! עס וועלען אנקומען טעג און איך וועל שיקען א הונגער אויף דער ערד, אבער ניט א הונגער פון ברויט און ניט קיין דורשט פון וואסער, נאר א דורשט צו הערען נאט'ס וואָרט. און עס וועלען וואנדערען די מענשען פון ים צו ים, פון צפון צו מזרח וועלען זיי וואָגלען, זוכענדיג נאט'ס וואָרט, אבער זיי וועלען עס ניט נעפינען". דער נביא שטעלט נאנץ אפען יחודה העכער ווי מלכות ישראל. אין יחודה און אין דער

אין יענער צייט זיינען אַרויסגעטראָטען מיט פייערדיגע רייד נייע נביאים, וועלכע האָבען געהאט דעם מוט צו שטראָפען די הערשער און מעכטיגע לייט פאַר זייערע שלעכטע מעשים. דער שהנסטער רעדנער צווישען די דאָזיגע נביאים איז געווען עמום. אין דער יוגענד איז ער געווזען א פּאַסטוך אין דעם שטעטעל תקוע, אין יהודה, נאָר שפּעטער האָט ער זיך אריבערגעצויגען אין בית־אל, וואו עס איז געשטאַנען דער וויכטיגסטער טעמפּעל פון מלכות ישראל און וואוהין דער קעניג ירבעם פלעגט אָפט קומען צופאַהרען. זייענדיג געוועהנט צום איינפאַכען לעבען פון דאָרף, איז עמום אויפגעבראכט געוואָרען פון דער צולאָזענקייט פון דער גרויסער שטאָדט. בעגאַבט מיט א פייערדיגער שפּראַך האָט עמום געגומען פערדאַמען די זינד פון זיינע פאָלקס־ברידער. אין זיינע דרשות צום פאָלק האָט ער ביטער אטאקירט די זשערנעקייט און פערשוועגדעריי פון די רייכע, די אכזריות פון די שטאַרקע און מאכטהאָבער, און די פערדאָרבענע מדות. ער האָט נעזאָגט, אז אויב דאָס פאָלק וועט ניט בעסער ווערען וועלען אויפ'ן לאַנד קומען גרויסע אומגליקען. די רייד פון דעם נייעם נביא זיינען ניט געפעלען געוואָרען די כהנים פון דעם טעמפּעל אין בית־אל. איינער פון זיי, אמציה, האָט פער'מסר'ט פאַר'ן קעניג ירבעם, אז דער נביא עמום מאכט דאָס פאָלק אונרוהיג, דערמיט וואָס ער זאָגט נביאות, אז דאָס לאַנד וועט אונטערגעהן, און אמציה האָט בעפעלען עמום'ן ער זאָל פערלאָזען בית־אל, די הויליגע שטאָדט פון ישראל, און זאָל געהן קיין יהודה און דאָרט זאָגען זיינע נביאות. דערויף האָט עמום געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט דער זוהן פון א נביא; איך בין געווען א שטילער פּאַסטוך און האָב געקליבען פייגען, נאָר גאָט האָט מיך גענומען פון דער סטאַטע שאָף און האָט מיר געזאָגט: גע זאָג נביאות צו מיין פאָלק ישראל!" און טאָקע באלד האָט עמום אין די שטאַרקסטע אויסדרוקען איבערגע'חזר'ט זיינע שרעקליכע נביאות וועגען דעם גורל פון מלכות ישראל.

עמום איז דער ערשטער אידישער נביא, וועמעס רעדעס עם זיינען דערגאַנגען צו אונז אין די הויליגע שריפטען. אין זיינע נביאות קלינגט א מעכטיגער רוף צו איבערבויען דאָס

מדי (מידיען) פרס (פערסיען) און בבל, האָבען זיי זיך געגומען ציהען צו די ברעגען פון דעם מיטלענדישען ים. זיי האָבען געוואָלט איינגעהמען סיריען און פעניציען, וואָס זיינען געלעגען בייים ים, די קעניגרייכען ישראל און יהודה, און ענדליך זיך דערלאַנגען צו דער גרויסער עגיפטען. די אסירישע הערשער האָבען זיך געדופען „גרויסע מלכים", און האָבען געשטרעבט איינצונעהמען די נאַנצע וועלט; זייער הויפטשטאָדט איז געווען נינוה, א גרויסע שטאָדט אויפ'ן ברעג פון טיגריס. נינוה איז געווען בעוואוסט מיט איהר גרויסער בעפעלקערונג, מיט איהרע רייכטימער, פרעכטיגע פאַלאַצען און הייליגע טעמפלען. די אסיריער האָבען געדיענט צו די שטערען און זייערע הויפט־געטער זיינען געווען: בל, דער גאָט פון דער זון, און אישתר, די קענ־גין פון הימל און די געטין פון פרוכטבארקייט. בל האָט זיך געוואלטיגט אויף פאר'ן גאָט פון מלחמה, און זיין גנאָד האָט מען געקענט געווינען מיט בלוטיגע קרבנות צו איהם. די אסירישע קריגסלייט האָט מען אומעטום געהאַלטען פאר גרויזאמע און אונבאזיגבארע. ישעיה הנביא שילדערט דעם אסירישען קריגער אזוי: „ער גיהט פלינק און נרינג, ער וועדט ניט מיעד און וועדט ניט שוואַך, ער דרימעלט ניט און שלאָפט ניט. דער גאַרטל פון זיינע לענדען וועדט קיינמאל ניט צעדונטערגענומען, און דער ריימען פון זיין שוך בינדט זיך קיינמאל ניט פונאַנדער. זיינע פייל'ען זיינען אָנגעשאַרפט און זיין בויגען איז אָנגעצויגען. די קאָפּיטעס פון זיינע פערד זיינען ווי קיזעלשטיין, און זיינע רייטוועגען — ווי דער שטורם־ווינד. זיין געשריי איז גלייך צום ברומען פון לייב: ער גיט א ברום און כאפט זיין רויב און פליהט מיט איהר אוועק — און קיינער קען פון איהם ניט רעטען". און די דאזיגע שרעקליכע קריענער האָבען איצט נעוואַרפען אן אויג אויף מלכות־ישראל.

דער אסירישער מלך פול האָט זיך א רוק געטהאָן מיט א גרויסען חיל איבער דמשק, איז בעפאלען די נחלות פון די צפונ־דיגע שבטים, וואו ער האָט פערנומען א סך רויב און געפאַנגענע, און האָט זיך געלאָזט נעהן אויף דער הויפטשטאָדט שמרון. דער קעניג מנחם האָט זיך געפונען צווישען צוויי פייערן: צווישען

געזעצליכער דינאסטיע פון דוד זעהט ער יענעם קערן פון פאלק, וואס וועט זיך אויפהאלטען נאך אלע פאליטישע איבערקערעניסען. „איך וועל צושפרייטען די קינדער פון ישראל צווישען די פעלקער — זאגט גאט — נאר דעם נאנצען שטאם פון יעקב וועל איך ניט פערטיליגען. איך וועל אויפשטעלען צוריק דעם צוטרייסעלטען נעצעלט פון דוד'ן".

77 §. **מהומות אין מלכות ישראל.** ; אשור. דאס לאנגע קעניגען פון ירבעם דעם צווייטען איז נעווען די לעצטע רוהיגע צייט אין דעם לעבען פון מלכות־ישראל. נאכ'ן טויט פון דעם דאזיגען קעניג האבען זיך אנגעהויבען מהומות. די מלכים האבען זיך שנעל נעביטען איינער נאכ'ן אנדערען אויפ'ן טראהן, און די קעניגליכע מאכט פלעגט פערכאפט ווערען דורך פערראט און מארד. זכריה, דער זוהן פון ירבעם דעם צווייטען, האט נעקענינט בלויז א האלבען יאהר. מען האט געמאכט נעגען איהם א פערשווערונג און איהם גע'הרג'עט. מיט זיין טויט האט זיך נעענדיגט די דינאסטיע יהוא. אויפ'ן טראהן אין שמרון איז ארויף דער מערדער פון זכריה, שלום. אבער אין ניכען איז ער אויך נעפאלען פון די הענד פון מורדים, וועלכע זיינען אנגעפיהרט נעווארען פון מנחם בן גדי, פון תרצה. מנחם איז אריינגעטראטען אין שמרון און האט זיך ערקלערט פאר מלך (768). די יענינע וואס האבען ניט נעוואלט אנערקענען זיין הערשאפט האט ער גרויזאם פערפאלגט. די איינוואוינער פון דער שטאדט תפסח האבען זיך ענטזאגט אריינצולאזען צו זיך דעם זעלבסט־נעקרוינטען קעניג. מנחם האט בעלאגערט די שטאדט, און וועז זי האט זיך אונטערגענעבען האט ער דארט אויסגע'הרג'עט אלע איינוואוינער, אפילו קינדער און מעוברת'ע פרויען. עס האט זיך שיער ניט צופלאקערט א בירגערקריעג, נאר אין יענער צייט האט זיך אויף מלכות ישראל אנגענומען א שרעקליכער שונא פון מעסאפאטאמיען. דאס זיינען נעווען די אסיריער, וועלכע האבען בעשאפען די גרויסע מלוכה אשור, צווישען די טייכען פרת און חדקל.

אין יענער צייט איז אשור דורך איהרע קריעגעריש מלכים נעווארען די מעכטיגסטע מלוכה אין מערב־אזיען. נאכדעם ווי די אסיריער האבען איינגענומען א סך לענדער אין ארמעניען,

נביא אין דעם נאָמען פון גאָט. ער דערמאָנט דעם פּאָלק זייַן היסטאָרישע יוגענד, די צייט וואָן ער איז אַרויס פון מצרים און געוואַנדערט איבער'ן מדבר. „וואָן ישראל איז יונג געווען, האָב איך אים ליב געהאַט — זאָגט גאָט מיט די ליפּען פון דעם נביא; — פון מצרים האָב איך גערופען דעם זוהן מיינעם... ווי וויינטרויבען אין מדבר האָב איך געפונען ישראל'ן; ווי יונגע פרוכט אויפ'ן פייגענבוים האָב איך דערזעהן די אורעלטערען אייערע". דער נביא דריקט אויס די האָפענונג, אז נאָך א סך לייַדען וועט די זינדיגע שמרון חרטה האָבען און וועט זאָגען: „איך וועל געהן און וועל זיך אומקעהרען צו מיין ערשטען מאַן, וואָרום מיר איז בעסער געווען דעמאָלט ווי יעצט".

§ 78. **די מלכים עוזיהו און אחז אין יהודה.** אין מלכות יהודה זיינען ניט געווען אזעלכע בלוטיגע איבערקערעניסען, ווי די וואָס האָבען אויסגעווינגען די כחות פון מלכות ישראל. דאָ איז דוד'ס דינאַסטיע געווען שטאַרק און דער טראָהן פלענט אריבער־געהן בירושה פון פאָטער צו זוהן. אין דער צייט פון עוזיהו, דער אייניקל פון יואש (805—755), האָט מלכות יהודה וויערער דער־גרייכט צו מאַכט און רייכקייט. עוזיהו האָט פעראייניגט אין זיך די פעהיגקייטען פון א העלדישען קריענספיהרער און א גוטען מושל. כדי צו בעשיצען דאָס לאַנד פון פיינדליכע אָנפאַלען האָט ער פערגרעסערט זיין חיל און האָט אויסגעבויט א סך פעסטונגען אין פערשיידענע ערטער; איבערהויפּט האָט ער בעפעסטיגט די מויערען פון ירושלים, האָט אויפגעבויט טהורמס, און האָט אוועק־געשטעלט אויף זיי גרויסע מאשינען, וואָס וואַרפען שטיינער און פייַלען. עוזיהו האָט זיך אויך אָבגעגעבען צו ענטוויקלען ערד־אַרבייט און מסחר. יהודה האָט געפיהרט האַנדעל מיט פעניציען און מצרים און איז געוואָרען אַלץ רייכער און רייכער. „דאָס לאַנד איז געוואָרען פול מיט זילבער און גאָלד, מיט פערד און רייטוועגען" — זאָגט א נביא פון יענער צייט. אָבער וועהן דאָס רייכטום און דער אויסוועניגסטער גלאַנץ פון יהודה זיינען געשטי־גען, האָט מען דאָ אויך אָנגעהויבען ציהען צו וואויל־טאָג און פער־דאַרבענע מדות, הגם ניט אין אזא מאָס ווי אין מלכות ישראל. דער קעניג עוזיהו איז בכלל געווען א פרומער, נאָר אין די לעצטע

דעם פיינדליכען טייל פון זיין אייגענעם פאלק און דעם שונא פון דרויסען. האט ער בעשלאסען צו זוכען שטיצע ביי דעם דרויסענדיגען פיינד געגען דעם אינוועניגסטען. און ער האט געגעבען פול'ן א גרויסע סומע אויסלייז־געלט מיט דעם תנאי, אז ער זאל לאזען דאס לאנד צורוה און זאל בעפעסטיגען זיין, מנחמ'ס, הער־שאפט איבער מלכות־ישראל. דער שונא איז אווען אבער פון דעמאלט אן איז מלכות־ישראל געווארען אונטערטעניג צו אשור.

נאך צעהן יאהר קעניגען איז מנחם געשטארבען און אין צוויי יאהר ארום האט די קעניגליכע הערשאפט ארויסגעכאפט דער ענערגישער קריעגספיהרער פקח (755).

פקח איז געווען א מענש מיט א סך מוט און א גרויסען אונטערנעהמונגס־גייסט, און ער האט בעשלאסען צו בעפרייען זיין לאנד פון אשור'ס יאך. פאר דיעזען צוועק איז ער אריינגעטראטען אין א בונד מיט די אנדערע פעלקער, וואס זיינען געווען אונטער־דריקט פון אשור. דער ארמ'ישער קעניג רצין און דער קעניג פקח האבען זיך פאראייניגט כדי מיט בשותפות'ע כחות צו פערטיידיגען זיך געגען דעם מעכטיגען פיינד. די פערבינדעטע האבען בעשלאסען צוצוציהען אויך זייער זייט אויך דעם קעניג פון יהודה.

אין יענער צייט פון צרות און מהומות, וועו די מלכים פלעגען דורך מארד אריינכאפען די מאכט אין זייערע הענד, די רייכע לייט האבען זיך אריינגעלאזט אין וואוילטאג און געצענדיענסט און דאס ארבייטער־פאלק האט געשמאכט אין דחקות און אונווייסענהייט, האבען זיך בעוויזען נייע בעניים־טערטע נביאים, וועלכע האבען אנגעווויזען דעם פאלק אויף זיינע שלעכטע מעשים. דער וויכטיגסטער נביא פון יענער צייט איז געווען הושע. אין פייערדיגע רייד אטאקירט ער די רעליגיעזע און פאליטישע טעות'ן פון פאלק. הושע פערגלייכט מלכות שמרון מיט א פאלשער פרוי, וועלכע האט פערלאזען איהר געזעצליכער מאן, יהוה, און איז אווען נאך איהר געליעבטען בעל. מיט ביטערקייט רעדט ער וועגען די מלכים פון שמרון, וועלכע בעווייזען זיך ווי „שוים אויפ'ן וואסער", וועגען דער לאסט פון דעם מלך און די הארען. „איך גיב דיר א מלך אין מיין צארן און נעהם איהם צו אין מיין פערדרום" — זאגט דער

פאלען אויף זייערע לענדער, האבען זיי אבגעלאזט יהודה און זיך שנעל אומגעקערט יערערער אין זיין מלוכה. אבער עס איז שוין געווען צו שפעט. תגלת־פלאסר האט איינגענומען דמשק, די הויפטשטאדט פון ארם, אין האט פערטריבען די איינוואוינער אין א וויטען לאנד; דעם קעניג רצין האט ער ענטומען געפאנגען און איהם געטויט. די ארמ'ישע מלוכה איז צוגעשלאסען געווארען צו אסיריען — און האט שפעטער געקראגען דעם נאמען סיריען (פערקירצט פון אסיריען). נאכדעם איז תגלת־פלאסר אריינגעטראטען אין מלכות־ישראל און האט איינגענומען אין מזרח דעם גאנצען גלעד, און אין צפון — די נחלות פון די שבטים נפתלי, זבולן און אשר. די דאזיגע לענדער האט ער אריינגענומען אין זיינע גרענעצען און זייערע איינוואוינער האט ער אוועקגעפיהרט געפאנגען און זיי צושפרייט אין אלעווינקלען פון דעם גרויסען אסירישען קעניגרייך.

אויף אזא אופן איז פון מלכות־ישראל אבגעריסען געווארען א העלפט פון איהר לאנד (735). פקח איז געבליבען קעניג בלויז איבער'ן לאנד פון אפרים און די גאנץ־געבליבענע שכנ'ישע שבטים, אין וועלכע עם האט זיך געפונען די הויפטשטאדט שמרון. דאס געבליבענע לאנד האט אויך געמוזט אנערקענען די אויבערהערשאפט פון אסירישען קעניג און צאלען איהם צינז. א טייל פון פאלק איז געווארען אונצופריעדען מיט פקח'ן, וועלכער האט געבראכט אזא אונגליק אויף לאנד און מען האט געמאכט נענען איהם א פערשווערונג. דער אנפיהרער פון דער פערשוועדרונג, הושע בן־אלה, האט ג'הרג'עט פקח'ן און, מיט דער הילף פון די אסיריער, איז ער געווארען קעניג (734).

צעהן יאהר לאנג איז הושע געבליבען אונטערווארפען צו אשור. דאס האט איהם שווער געדריקט און ער האט געזוכט א געלענהייט זיך צו בעפרייען פון דעם פרעמדען יאך. וועז תגלת־פלאסר איז געשטארבען האבען זיך אין פאלעסטינא וויעדער אנגעפאנגען אונרוהען. די פעניציער פון צור און עטליכע אנדערע פעלקער זיינען אויפגעשטאנען נענען דער אויבערהערשאפט פון אשור. די אויפגעשטאנענע קליינע פעלקער האבען א סך געהאפט אויף דער הילף פון אשור'ס גרויסען נעגנער — מצרים. די אלגע־

יאהרען פון זיין לעבען איז צוויישען איהם און די כהנים פארגע־
קומען א צוזאמענשטויס. איינמאל איז ער ארײן אין בית־המקדש
און האט געוואלט אנצינדען די קטרת אויפ'ן מזבח, וואס נאכ'ן
דין האבען עס געמעגט נאר די כהנים. דער תנ"ך דערצעהלט, אז
ווי נאר דער קעניג איז צוגענאנגען צום מזבח האט זיך ביי איהם
אויפ'ן שטערען בעוויזען אן אויסשלאג. נאכ'ן מנהג האט א קרע־
ציגער געמוזט לעבען אבגעזונדערט און האט זיך ניט געטארט
ווייזען צוויישען מענשען. זייענדיג געשטראפט מיט דער שרעק־
ליכער חולאת האט עוזיהו נאך ביים לעבען איבערגעגעבען די
קעניגליכע מאכט צו זיין זוהן יותם, וועלכער האט געוועלטיגט
פופצעהן יאהר.

אן אונרוהיגע צייט איז אנגעשטאנען אין יהודה אין די יאה־
רען פון יותם'ס זוהן אחז (724—739). אחז איז ארויף אויפ'ן
טראהן אין יענער צייט ווען פקח, דער מלך פון ישראל, און רצין,
דער מלך פון ארם, האבען געשלאסען א בונד געגען אשור. זיי
האבען פארגעלעגט דעם מלך פון יהודה ער זאל זיך אויך אנשליסען
אן דעם דאזיגען בונד געגען דעם אלגעמיינעם שונא. נאר אחז,
מורא האבענדיג פאר דער מעכטיגער אשור, האט ניט געוואלט
צושטעהען צום בונד. דעמאלט האט פקח און רצין ערקלערט קריעג
אחז'ן. די ארמייען פון די פאראיניגטע מלכים האבען זיך ארײי־
גערישען אין יהודה און דארט געמאכט א גרויסען חורבן; זיי
האבען זיך שוין אפילו גענומען דערנעהנטערען צו ירושלים. אחז
איז געווען אין א פערצווייפעלטער לאגע. האט ער געשיקט צום
אסירישען קעניג, תגלת פלאסר, און איהם אזוי געזאגט: „איך
בין דיין קנעכט און דיין זוהן. קום און רעטע מיך פון די הענד
פון די מלכים פון ארם און ישראל, וועלכע געהען מיט געוועהר
געגען מיר!" דער אסירישער קעניג איז געווען זעהר צופריעדען
פון דער אונטערטעניגקייט פון אחז, וועלכער, אנשטאט זיך צו
פאראייניגען מיט אשור'ס פיינד, האט גאר הכנעה'דיג געבעטען
איהר שוץ, און ער האט באלד ארויסגעשיקט א חיל אין די לענדער
פון פקח און רצין, וועלכע האבען געגען איהם מורד געווען.

§ 79. דער אונטערגאנג פון מלכות ישראל. אזוי שנעל
ווי פקח און רצין האבען זיך דערוואוסט אז אשור'ס חיל איז אנגע־

האבען זיך די אידען אויסגעמישט מיט די דאָרטיגע היידנישע פעלקער, און ענדליך זיינען זיי כמעט איינגאנצען פערשוואונדען צווישען זיי. אין די פערוויסטע אידישע שטעדט האָט דער אסירישער קעניג אריבערגעבראכט און בעזעצט אסיריער, בבלים און כותים פון זיין אייגענער מלוכה. די דאָזיגע נייע איינוואוינער זיינען געווען געצענדיגענער, נאָר מיט דער צייט האָבען זיי איבערגענומען א סך אידישע מנהגים און גלויבענס. זיי האָבען זיך אויסגעמישט מיט דעם רעשט פון די דאָרטיגע אידען און צולעצט זיינען זיי געוואָרען א בעזונדערע האלב־נעצענדיגענערישע, האלב־אידישע פעלקערשאפט, בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „שמרונים".

אזוי איז אונטערגענאנגען מלכות ישראל, די מלוכה פון די צעהן שבטים, וועלכע האָט עקזיסטירט צוויי הונדערט און פופציג יאָהר נאָכדעם ווי זי האָט זיך אָבגעטיילט פון מלכות יהודה. אונטערגענאנגען איז ניט נאָר די מלוכה, נאָר אויך א גרויסער טייל פון אידישען פאָלק, וועלכער איז פערשוואונדען צווישען די אזיאטישע פעלקער. דאָס דאָזיגע אומגליק איז צוגעגרייט געוואָרען לאנגזאם. די צושפאלטונג פון דער מלוכה נאָך שלמה'ן איז געווען דער ערשטער קלאפ פאַר דער נאנצקייט פון אידישען פאָלק. די צוריסענע מלוכה האָט ניט געקענט ביישטעהן נעגען די דרויסענדיגע שונאים. די גרעסערע העלפט איז חרוב געוואָרען; געבליבען איז נאָר די קלענערע — יהודה. פון דעם אידישען פאָלק זיינען געבליבען נאָר דער שבט יהודה און בנימין, א טייל פון דעם שבט לוי, און די רעשטען פון די צפון'דיגע שבטים, וועלכע זיינען אנטלאָפען קיין יהודה נאָכ'ן חורבן פון שמרון.

§ 80. דער קעניג אחז און ישעיה הנביא. דאָס מעכטיגע אשור האָט חרוב געמאכט די האָרטנעקיגע מלכות־ישראל, אָבער זי האָט נעשוינט די הכנעה'דיגע יהודה. אחז, דער מלך פון יהודה, האָט אנערקענט דעם מלך פון אשור פאַר זיין אויבערהערשער. וועז תגלת־פלאסר האָט שוין געהאט איינגענומען א העלפט פון מלכות ישראל איז אחז אוועק קיין דמשק צו בעגריסען דאָרט דעם זיעגער און נעווינען זיין פרייגדשאפט. אין דמשק האָט זיך אחז בעקענט מיט די אסירישע פיהרונגען און זיי זיינען איהם זעהר געפעלען נעוואָרען. איבערהויפט האָט ביי איהם אויסגענומען דער

מיינע בעווענונג האָט אריינגעצויגען אויך דעם מלך פון ישראל, און הושע האָט זיך אין דער שטיל פערבונדען מיט דעם עגיפטישען קעניג סאָ. פערלאָזענדיג זיך אויף דער הילף פון מצרים האָט הושע אויפגעהערט שיקען דעם יעהרליכען צינז צו תגלת־פלאסר'ס יורש, דעם „גרויסען מלך" שלמנאסר. אָבער ער האָט זיך אָבגענארט אין חשבון. וועז דער דערצאָרנטער שלמנאסר האָט זיך אריינגעריסען מיט א גרויסען חיל אין מלכות ישראל, האָבען די מצריים אפילו ניט געפרובט קומען די אידען צו הילף. די אסיריער האָבען געזומען די אידישע שטעדט איינע נאָך דער אַנדערער און זיינען באלד צוגעקומען צו שמרון און האָבען זי בעלאגערט. נאָך פאר דער בעלאגערונג פון דער הויפטשטאָדט איז הושע געפאנגען געוואָרען פון די אסיריער, וועלכע האָבען איהם פערשפארט אין תפיסה (724). די בעלאגערטע איינוואוינער פון שמרון האָבען מיט גרוים מוט זיך געשטעלט געגען דעם שונא. דריי יאָהר האָבען די אסיריער בעלאגערט די גוט־בעפעסטיגטע אידישע הויפט־שטאָדט, וועלכע איז געפאלען שוין נאָכ'ן טויט פון שלמנאסר, אין דער צייט פון זיין נאכפאלגער סרגון (721).

אז שמרון איז געפאלען האָט דער אסירישער הערשער בע־שלאָסען אויף אייביג צו פערניכטען מלכות ישראל. פאר דיעזען צוועק האָט ער זיך בענוצט מיט דעמזעלבען מיטעל, וואָס די אסי־ריער פלעגען שטענדיג געברויכען וועז זיי פלעגען איינגעהמען א פיינדליכע מדינה. ער האָט צעהנדליגער טויזענדער אידען אוועק־געפיהרט אין געפאנגענשאפט און האָט זיי צושפרייט איבער אלעווינקלען פון זיין מלוכה: „אין חלח, חבור, ביים טייך גוזן און אין די שטעדט פון מדי". פון שמרון אליין האָט מען אוועקגעפיהרט 27,280 אידען. אָבער א סך האָבען בעוויזען זיך צו רעטען, אנט־לויפענדיג אין דער שכנ'ישער מלכות יהודה. אין א יאָהר ארום נאָך דער מפלה פון שמרון (720) האָבען די דאָרטיגע פערבליבענע איינוואוינער וויעדער געפרובט מאכען אן אויפשטאנד. דאָס האָט וויעדער געפיהרט דערצו, אז א סך אידען זיינען מיט געוואלד אוועקגעשיקט געוואָרען אין וווייטע לענדער. און אזוי האָבען שמרון און אַנדערע אידישע שטעדט פערלאָרען דעם גרעסטען טייל פון זייערע איינוואוינער. זייענדיג פערטריבען אין וווייטע לענדער

אין דער העכערער געזעלשאפט פון ירושלים און ביטער געשטראפט די דאזיגע געזעלשאפט פאר איהרע זינד. ער האט ארויסגעשטעלט פאר'ן פאלק יענע הויכע געזעלשאפטליכע און גייסטיגע אידעאלען, צו וועלכע עס האבען שפעטער אין משך פון א סך יאהרהונדערטען געהופען די גרעסטע לעהרער פון דער מענשהייט.

„ווי איז די געטרייע שטאדט אן אויסגעלאסענע געווארן! — רופט אוים דער נביא. — זי וועלכע איז פול מיט גערעכטיגקייט געווען! אין איהר פלעגט עהרליכקייט רוהען, און איצט — מערדערס (בלוז). דיינע פירשטען זיינען ווידער־שפעניגער, קאמעראדען פון גנבים, איטלעכער האט ליעב געשאנ־קען און יאגט זיך נאך בעצאלונג. דעם יתום גיבען זיי ניט זיין רעכט און די קלאגע פון דער אלמנה קומט צו זיי ניט אן"... „וועה צו די וועלכע רוקען א הויז צו א הויז און נעהנטערען א פעלד צו א פעלד אז ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא, און איהר אליין בלייבט זיצען אינ'ם לאנד"... „צו וואס מיר אייערע פיעל אפפער? — זאגט גאט. וועו איהר קומט זיך ווייזען פאר מיין געזיכט, ווער בעט עס פון אייך איהר זאלט מיינע הויפען טראמפ־לען? ברענגט ניט אייערע ליגען־געשאנקען; אייער ווייהרויך איז אן עקעל פאר מיר. אייערע מאנאט־פעסטען און אייערע פייערטעג האסט מיין זעלע. וויפיעל איהר זאלט ניט בעטען הער איך זיך ניט איין; אייערע הענד זיינען מיט בלוט געפילט. וואשט זיך אב, רייניגט זיך, טהוט־אב אייערע בייזע טהאטען פון מיינע אויגען, הערט־אויף שלעכטס צו טהאן. לערנט זיך גוטס טהאן, זוכט גערעכטיגקייט, אונטערשטיצט דעם אונטערדריקטען, גיט זיין רעכט דעם יתום, נעהמט זיך אן די קריוודע פון דער אלמנה!" (יהואש'ס איבערזעצונג).

ישעיה'ס נביאות וועלט בעזונדערס שארף אין דער צייט פון אחז, וועו מען האט אין ירושלים אנגעהויבען נאכמאכען די אסי־רישע אדרנונגען און איינפיהרען דעם נעצענדיענסט. דער נביא האט געזעהן דעם אנפאל פון תגלת־פלאסר, וועלכער האט איינגע־נומען ארם און א העלפט פון מלכות ישראל, און ער האט פאראויס־געזאגט יהודה דעמזעלבען סוף, אויב זי וועט זיך ניט פארבעסערען. ער האט אבגעלאכט פון אחז'ן, וואס ער שרעקט זיך אזוי און בויגט

געצענדיעגערישער מזבח, אויף וועלכען דער זיעגער פלעגט ברענגען קרבנות צום אסירישען גאָט. אחז האָט פון דמשק אַוועקגעשיקט צום כהן גדול אוריה אין ירושלים א צייכנונג פון דעם דאָזיגען מזבח און איהם בעפעהלען אויסצובויען פונקט אזא מזבח. אוריה האָט ערפילט דעם בעפעהל פון קעניג.

וועו אחז איז צוריקגעקומען פון דמשק האָט ער אָנגעהויבען איינפיהרען אין ירושלים דעם אסירישען דינענסט צו דער זון און די שטערען. ביים אַריינגאַנג פון בית־המקדש האָט ער אַוועקגעשטעלט א רייטוואָגען מיט פערד לכבוד דעם גאָט פון דער זון. אחז איז אזוי ווייט אַוועק אין זיין געצענדיעגסט, אז אייגמאל וועו ער איז געווען אין א סכנה, האָט ער פערבראַנט אייגעם פון זייגע זיהן אויפ'ן מזבח פון דעם אָבגאָט מלך. ער האָט זיין קינד נעבראַכט פאר א קרבן צו שטילען דעם צאָרן פון דעם אָבגאָט. און א סך חשוב'ע לייט פון יהודה האָבען נאָכגעטהאָן דעם קעניג'ס מיאוס'ע מעשים. די פערדאַרבענקייט פון די מדות אין יהודה איז אלץ שטאַרקער געוואָרען און עס איז געווען א סכנה, אז זי זאָל זיך ניט צעוואַקסען אזוי ווי אין מלכות ישראל. צום גליק איז געשעהן, אז וועו אחז איז געשטאָרבען, איז אויפ'ן טראָהן פון יהודה אַרויפ געטראָטען זיין זוהן, דער קלוגער און גאָטספאַרכטיגער חזקיהו (724), וועלכער האָט אָנגעהויבען פיהרען דאָס לאַנד אין אידישען גייסט. וועו די אסיריער האָבען איינגענומען שמרון אין די ערשטע יאָהרען פון חזקיהו'ס קעניגען, האָבען די איינוואוינער פון יהודה געזעהן אין דעם די געפערטע שטראָף פון גאָט פאר די זינד פון ישראל; זיי האָבען זיך אַראָבגענומען א מוסר און זיינען נערן צוגעשטאַנען צו זייער יונגען קעניג חזקיהו, וועלכער האָט זיך ענומען אויסוואַרצלען דעם נעצענדיעגסט און איינפיהרען א נייע אַרדנונג אין לאַנד.

אין די צייטען פון די מלכים אחז און חזקיהו האָט אין יהודה נעלעבט דער גרעסטער אידישער נביא, ישעיה, דער זוהן פון אמוץ. זיין נביאות האָט זיך אָנגעהויבען נאָך אין דער צייט פון אחז. יהודה איז דעמאָלט נעווען שטאַרק רייך און האָט נעלעבט בשלוה, נאָר איהרע גרויסע און רייכע לייט האָבען נאָכגעטהאָן די פער־ האָרבענע מדות פון די שמרונים. ישעיה האָט זיך תמיד נעדרעהט

פעטער רינד אינאיינעם, און א קליין קינד וועט זיי פיהרען. און א קוה און א בער וועלען זיך צוזאמען פיטערען, צוזאמען וועלען זייערע יונגע ליגען, און דער לייב וועט אזוי ווי דער רינד — שטרוי עסען. און א זויגלינג וועט זיך שפיעלען ביי דעם לאך פון א פיפערנאטער, און אויף דער נאָרע פון א גיפטיגער שלאנג וועט אן ענטוועהנט קינד זיין האנד אויסשטרעקען. זיי וועלען

ישעיה'ס טרוים פון אייביגען שלום.

ניט טהאָן קיין בייז און וועלען ניט שאדען טהאָן אויפ'ן גאנצען הייליגען בארג מיינעם, דען די גאנצע ערד וועט זיין פול מיט ערקענונג פון גאָט, אזוי ווי האָם וואסער פערדעקט דעם ים" (יהואש'עם איבערזעצונג).

פאר'ן בליק פון דעם נביא טראָגט זיך ניט א בילד פון א וויל-דער, קריעגערישער מלוכה, וואָם בעזיעגט די גאנצע וועלט מיט'ן

זיך שקלאפיש פאר'ן אסירישען מלך. „אשור — דאָס איז נאָר א שטעקען אין די הענד פון דעם צארנדיגען גאָט. קען די האָק זיך שטעלען העכער פון דעם העקער? קען די זעג שטאָלצירען איבער דעם, וואָס זענט מיט איהר?" דער פערבלענדטער אחז האָט מורא געהאט פאר'ן שטעקען אָבער ניט פאר גאָט, אין וועמעס הענד דער שטעקען, אשור, איז נאָר א בלינדער נעצייג. דער נביא האָט פאָראויסגעזאָגט, אז די שטאָלצע אשור, פאר וועלכער עס האָבען נעציטערט אלע פעלקער, וועט אונטערגעהן. ער האָט אויך נביאות געזאָגט וועגען דעם שיקזאל פון דמשק, שמרון, צור, מואב, מצרים און אנדערע מלוכות.

ישעיה'ס רעדעם האָבען איבערראשט מיט זייער קראפט און שעהנקייט. אין א צייט פון שווערער פערדאָרבענקייט האָט דאָס מעכטיגע וואָרט פון דעם נביא נעווענקט דאָס געוויסען פון פאָלק. ישעיה האָט געהאט א סך תלמידים און נאָכפאָלגער צווישען די בעסערע מענשען פון יהודה, און די האָבען געראטעוועט דאָס פאָלק פון פאלען. ישעיה האָט נאָך אויך דערלעבט בעסערע צייטען, ווען אויפ'ן טראָהן פון יהודה איז ארויפגעטראָטען דער גאָטספארכטיגער חזקיהו, וועלכער האָט אויסגעראָט אלע שלעכטע אָרדנונגען, וואָס זיינען איינגעפיהרט געוואָרען פאר זיין פאָטער אחז. די נבואות פון ישעיה וועלען דעמאָלט ליכטיגער און מונטערער. דער אידעאל פון א גוטען הערשער און א גליקליכען לאנד שטעלט זיך פאָר דעם נביא אין פאָלגענדען בילד:

„עם וועט ארויסגעהן א צוויג פון ישי'ס שטאם (דוד'ס דינאסטיע), און א ריטעל וועט פון זיינע וואָרצלען ארויסוואקסען, און עם וועט רוהען אויף איהם (דעם קעניג) דער גייסט פון גאָט, דער גייסט פון קלוגהייט און פערשטאנד, דער גייסט פון עטשלאָסענהייט און העלדישקייט, דער גייסט פון וויסען און גאָטספארכטיגקייט... ער וועט משפט'ען מיט גערעכטיגקייט די נויטבעדערפטיגע, און ער וועט אורטיילען מיט ריכטיגקייט די געדריקטע פון לאנד. גערעכטיגקייט וועט זיין דער גארטעל ארום זיינע לענדען (ר. ה. ער וועט זיך ניט צושיידען דערמיט). און א וואלף וועט וואוינען מיט א שעפס, און א טיגער וועט ליגען מיט א ציקעלע, און א קאלב און א יונגער לייב און א

צוועלפטער קאפיטעל.

מלכות יהודה אין דער צייט פון דער הערשאפט פון אשור און בבל.

(586—720 פאר קריסטל. צייטער.)

§81. חזקיהו. זינט דער צייט פון דוד המלך איז אויפ'ן טראהן פון יהודה ניט געזעסען נאך א קעניג, וואס זאל זיין אזוי גאטספארכטיג און איבערגעבען צו די אינטערעסען פון פאלק ווי חזקיהו (696—274). אין די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט חזקיהו געזוכן די מפלה פון שמרון און דעם אונטערגאנג פון מלכות־ישראל, און ער האט געוואלט פערהיטען יהודה פון דעם ביטערען גורל פון איהר זינדיגער שוועסטער שמרון. דעריבער האט ער זיך אוועקגעשטעלט פאר א ציעל צו בעפעסטיגען אין לאנד דעם אמת'ן גלויבען, געזעצליכקייט און ארדנונג. מיט גרויס פליים האט זיך דער יונגער מלך גענומען אויסוואַרצלען דעם אסירישען געצענ־דיענסט, וואס זיין פאטער אחז האט פערפלאנצט. אויף זיין בעפעהל האט מען פערניכטעט אלע געצענדיליד ער; מען האט אויך צובראכען די קופערנע שלאנג, צו וועלכער דער פראסטער המון האט זיך געבוקט ווי צו א גאט, וואס היילט פון קראנקהייטען. חזקיהו האט פארבאטען צו בויען מזבחות צו גאט אויף הויכע ערטער (במות) אין פערשיידענע שטעדט און דערפער; ער האט געפאדערט, אז אין די גרויסע ימים־טובים זאלען אלע עולה־רגל זיין קיין ירושלים. ער האט געהייסען ארויסווארפען פון בית־המקדש די געצענדיליד ער, וואס זיינען דארט געשטאנען, האט ארויסגע־טריבען די אומווירדיגע כהנים און לויים. עס איז אויך דאס ניי איינגעפיהרט געוואָרען דער גאטעסדיענסט לויט די אלטע מנהגים פון פאלק. די כהנים פלעגען ברענגען קרבנות פון הויזליכע פיה אויפ'ן מזבח פון ה', און די לויים פלעגען זינגען אין כאר לויב־געזאנגען צו גאט און פלעגען בעגלייטען זייער געזאנג מיט מוזי־קאלישע אינסטרומענטען. בעזונדערס פרעהליך פלעגט מען פייערען

שוועדה, נאר דער אידעאל פון א פריעדליכען פאלק, וואס וועט רעגירט מיט גערעכטיגקייט, וואס שטרעבט צו מאכען גלייך די שוואכע מיט די שטארקע, און צו אבשאפען די אונטערשיידען צווישען די קלאסען. יהודה דארף זיך ניט וועלען גלייכען צו אשור, „די שטילע וואסערען פון שלח (א קלייניר טייך אין ירושלים) — מיט די מעכטיגע שטירמישע וואסערען פון פרת", וואס פערטרינקען די ערד וויט און בריים. די אידישע מלוכה דארף זיין אן אינערליך שטארקע און גערעכטע מלוכה, און ניט קיין קריעגעריש וועלט־מאכט, וואס איהר כח בעשטעהט אין געוואלט, און איהר רעכט — אין פויסט. נאך מעהר, דאס אידישע פאלק דארף דערנרייכען אזא הויכע מדרגה, אז עס זאל דיענען פאר א ביישפיעל צו אנדערע פעלקער און זאל זיך פערבינדען מיט זיי אין ענגער, גייסטיגער אינהייט.

„אין דעם ענד פון די טעג — זאגט ישעיה — און בעסט אויפגעשטעלט וועט זיין דער בארג פון גאט'ס הויז, אויף דעם שפיץ פון די בערג, אויפגעהויבען איבער אלע הויכע ערטער וועט ער זיין. און עס וועלען שטראמען צו איהם אלע נאציאנען. און פיעל פעלקער וועלען געהן און וועלען זאגען: קומט, לאזען מיר ארויפשטייגען צו דעם בארג פון דעם אייביגען, צו דעם הויז פון יעקב'ס גאט, און ער וועט אונז לערנען פון זיינע וועגען, און מיר וועלען אין זיינע שטעגען געהן, דען פון ציון קומט ארוים די לעהרע, און גאט'ס וואָרט — פון ירושלים. און ער וועט אורטיילען צווישען די נאציאנען און רעדען וועט ער צו די פעלקער. און זיי וועלען איבערשמידען זייערע שוועדען אין אקעראייזענס און זייערע שפיזען אויף גארטען־מעסערס. א פאלק קעגען א פאלק וועט מעהר קיין שוועדד ניט אויפהויבען און זיי וועלען מעהר ניט לערנען קיין קריעג" (יהואש'ס איבערזעצונג).

דער בעלאגערונג. נאכדעם האט חזקיהו זיך ערקלערט אונאב־העגגיג פון דער אויבערהערשאפט פון אשור (703).

§ 82. סנחריב'ס אנפאל. אין דער צייט וועו חזקיהו האט כיורד געווען נעגען אשור, איז סנחריב געגאנגען מיט א גרויסען חיל געגען מצרים. וועו סנחריב האט זיך דערוואוסט פון דעם בונד צווישען יהודה און מצרים, האט ער בעשלאסען פריהער צו אונטערטעניג מאכען יהודה, וועלכע איז געלעגען אויף זיין וועג. די אסיריער האבען זיך אריינגערישען אין יהודה און האבען אנגע־הויבען פערוויסטען שטעדט און בערויבען די איינוואוינער. זייער לאנער האט זיך געפונען נעבען לכיש, ניט ווייט פון ירושלים. פון דאנען האט סנחריב געשיקט דריי הויפטלייט מיט א מחנה חיל קיין ירושלים, מיט דער פאדערונג די שטאדט זאל זיך אונטער־געבען. די שלוחים האבען פערלאנגט צו זעהן דעם קעניג אליין, אבער חזקיהו האט ארויסגעשיקט צו זיי זיין הויפ־פערוואלטער אליקום און צוויי הארען. די שלוחים זיינען זיך צוזאמענגעקומען ביי דעם פעסטונג־מויער פון ירושלים; אויף דעם דאזיגען מויער זיינען ארויפגעגאנגען די צושראקענע איינוואוינער פון שטאדט צו זעהן וואס דא וועט פארקומען. איינער פון די אסירישע שלוחים, רבשקה, האט זיך געוועגדט צו די אידישע פארשטעהער מיט פאלגענדע ווערטער: „זאגט צו חזקיהו אין דעם נאמען פון דעם גרויסען קעניג פון אשור: אויף וועמען פערלאזט זיך, וואס דו האסט מורד געווען נעגען מיר? אומזיסט שטיצסטו זיך אויף מצרים, דעם צובראכענעם שטעקען, וואס קען זיך אריינשטעקען אין דער האנד פון יענעם, וואס שפאלט זיך אויף איהם אן און זי דורכ־שטעכען. צי קענסטו זיך פארמעסטען אין כח אפילו מיט דעם קלענסטען פירשט, וואס דיענט מיין הערשער?" נאכדעם האט רבשקה זיך געוועגדט צו די דערשראקענע איינוואוינער, וואס זיינען געשטאנען אויפ'ן מויער, און האט הויך געזאגט: „לאזט זיך ניט פערפיהרען פון דעם קעניג חזקיהו, וואָרום ער וועט אייך ניט רעטען פון די הענד פון דעם אסירישען קעניג. זאל ער אייך ניט טרייסטען מיט דער האפענונג, אז גאט וועט אייך העלפען און די שטאדט וועט ניט אריינפאלען אין אונזערע הענד. צי האבען רעו די געטער פון אנדערע פעלקער גערעטעט זייערע לענדער פון אונ־

פסח, וועו קיין ירושלים פלעגט זיך צוזאמענקומען דאס פאלק פון אלע עקען לאנד. אין דער צייט פון אזעלכע יום־טוב׳דיגע פערזאמלונגען פלעגט זיך דער קעניג מתקרב זיין צום פאלק, פלעגט מתפלל זיין און זיך פרעהען מיט איהם צוזאמען. חזקיהו האט מקרב געווען די נביאים און איבערהויפט האט ער געשעצט דעם גרויסען נביא ישעיהו.

וועו חזקיהו האט איינגעארדענט די אינוועניגסטע ענינים פון דער מלוכה, האט ער זיך גענומען צו פערשטארקען איהר מעמד צווישען די פעלקער. פון אחז׳ס צייטען אן איז יהודה געשטאנען אונטער דער אויבערהערשאפט פון אשור און האט איהר געצאלט צינז; אבער חזקיהו האט געוואלט בעפריען זיין לאנד פון דער דאזיגער אונטערוואַרפענקייט. אין יענער צייט האט אין אשור געקעניגט דער שטאלצער סנחריב, וועלכער האט געשטרעבט איינצונעהמען נייע לענדער און אפילו דאס גרויסע מצרים. דער ענין־טישער מלך תרהקה האט זיך געגרייט צו מאכען א ווידערשטאנד נעגען די אסיריער. האט חזקיהו געשלאסען א בונד מיט דעם עגיפטישען מלך, כדי צוזאמען צו קעמפפען נעגען דעם אלגעמיינעם פיינד. תרהקה האט צוגעזאגט חזקיה׳ן, אז ווי נאר די אסיריער וועלען אנפאלען אויף יהודה וועט אן עגיפטישער פערד־חיל קומען די אידען צו הילף. ישעיה׳ן איז דער בונד ניט נעפעלען און ער האט געזאגט, אז מען דארף ניט טרויען די הבטחות פון די פאלשע מצריים. „גאט — האט ער געזאגט — וועט אויסשטרעקען זיין האנד, און עם וועט זיך אויסגליטשען דער העלפער, און עם וועט אומפאלען דער געהאלפענער, און ביידע צוזאמען וועלען אומ־קומען". אבער חזקיהו, געשטיצט פון זיינע הויפלייט, האט דאס מאל ניט געפאלגט דעם נביא. דער קעניג האט אנגענומען אלע מיטל צו בעפעסטיגען ירושלים אין פאל דער שונא זאל קומען. ארום דעם מויער פון דער אלטער פעסטונג האט ער אויפגעשטעלט נאך איינעם, האט ביידע מויערן בעפעסטיגט מיט טהורמס, האט זיי ארומגעגראבען מיט גראבענס, האט צוגעגרייט א סך געווער, האט דורכגעצויגען וואסער אין שטאדט ארויז און די קוואלען און שטראמען הינטערן שטאדט האט ער געהייסען פערשיטען, כדי דער שונא זאל ניט האבען קיין וואסער צו טרינקען אין דער צייט פון

און ירושלים איז געוועטעט געווארען פון חורבן. אין די לעצטע יאהרען פון חזקיהו'ס לעבען האָט יהודה וויעדער געגאַסען רוה און פריעדען. נאָך א קעניגען פון אכט־און־צוואַנציג יאָהר, איז דער פרומער חזקיהו געשטאָרבען און איז בעגראָבען געווארען אין קעניגליכען קבר פון דוד.

§ 83. דאָס פאַלען פון דער אמונה אין מנשה'ס צייטען. נאָך חזקיהו'ס טויט זיינען אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון יהודה פאַרגעקומען ענדערונגען צום ערגערען. חזקיהו'ס זוהן מנשה האָט ניט נאָכגעטהאָן זיין גאָטספאַרכטיגען פאָטער, נאָר זיין געצענדיענערישען זיידען (640—695). מנשה איז אלט געווען צוועלף יאָהר ווען זיין פאָטער איז געשטאָרבען. דערמיט האָבען זיך בענוצט אחז'ס אלטע ראָטגעבער און הויפלייט, וועלכע זיינען געווען איבערגעבען צום געצענדיענסט און זיינען אין חזקיהו'ס צייטען דערווייטערט געווארען פון הויף. זיי האָבען גענומען דעם יונגען קעניג אין זייערע הענד און האָבען צוערשט רעגיערט אין זיין נאָמען, און נאכהער האָבען זיי איהם אליין אויסגעלערענט צו פיהרען זיך ווי זיי האָט זיך געווואלט. מנשה האָט אָבגעשאפט אלע פערבעסערונגען וואָס חזקיהו האָט איינגעפיהרט. ער האָט ניט געפאָדערט פון די איינוואוינער פון דער פראָווינץ, אז זיי זאלען אין די גרויסע ימים־טובים קומען קיין ירושלים צו דיענען גאָט אין בית־המקדש, נאָר ער האָט ערלויבט צו בויען אומעטום מזבחות אויף הויכע ערטער און דאָרט מקריב זיין קרבנות. די אלט־כנען'ישע היידנישע פאָרמען פון גאָטעס־דיענסט האָבען געקראָגען דיזעלבע רעכט וואָס די אידישע. אין ירושלים האָט געהערשט א גרויסע צומישענישע פון רעליגיעזע צערעמאָניעס. דא זיינען געבויט געווארען אי מזבחות לכבוד בעל, אי געצענבילדער פון אשרה, אי אלטארען צו די שטערען. היידנישע אָבגעטער און מזבחות האָבען זיך געפונען אפילו אויף די פלעצער און הויפען, וואָס זיינען געלע־גען ארום בית־המקדש. אין טאל גיהנום, הינטערן שטאָדט, איז געשטאנען א מזבח, אויף וועלכען מען פלענט מקריב זיין קליינע קינדער צו יהוה, אזוי ווי עס איז געווען דער בלוטיגער דיענסט צום אָבגאָט מלך. דער געצענדיענסט איז געווען פערבונדען מיט אויס־געלאָסענקייט און גראָבע אָבערגלויבענס. אין לאנד האָבען זיך

זערע הענד?" די אידען וואס זיינען געשטאנען אויפ'ן מויער האבען גארנישט געענטפערט. וועו די אידישע שלוחים האבען זיך צוריקגעקעהרט אוו האבען איבערגעגעבען חזקיה'ן די וועדטער פוו רבשקה, איז דער קעניג שטארק אונרוהיג געוואדרען. ער האט געבעטען ישעיה'ן מתפלל צו זיין צו גאט, אז ער זאל רעטען ירושלים. ישעיה איז געווען געריהרט פוו דעם קעניג'ס הכנעה אוו האט איהם באלד בערוהיגט אוו געזאגט, אז גאט וועט ניט געבען דעם זיג צו סנחריב'ן, וועלכער האט אזוי גראב געשפאט פוו דעם אידישען פאלק אוו זיין גאט.

בשעת עס זיינען אנגענאנגען די פערהאנדלונגען צווישען דעם אסירישען אוו דעם אידישען מלך, איז תרהקה, דער קעניג פוו מצרים, ארויס מיט א גרויסען חיל געגען די אסיריער. דעמאלט האט סנחריב אבגעלאזט יהודה אוו איז אוועק צו דער גרענץ פוו מצרים, צו בעגעגענען תרהקה. פוו וועג האט סנחריב וויעדער געשיקט צו חזקיהו א בריף מיט סטראשונקעם אוו מיט דער פארערונג — זיך באלד אונטערצוגעבען צו דער אסירישער הערשאפט. אבער חזקיהו איז געווען ערמוטיגט מיט דער הילף פוו מצרים אוו האט זיך ענטזאגט צו ערפילען די דאזיגע פארערונג. צוזאמען מיט'ן גאנצען פאלק האט ער אין בית־המקדש היים מתפלל געווען פאר דער בעפרייאונג פוו דעם פאטערלאנד. ישעיה האט אונטערגעהאלטען דעם מוט פוו פאלק מיט זיינע וואונדערליכע נבואות, אין וועלכע ער האט פראויסגעזאגט א גיכע מפלה אויף דעם אסירישען חיל. אוו ווירקליך, אין גיכען האט זיך פערשפרייט די נאכריכט, אז סנחריב'ס גרויסער חיל, וואס איז געגאנגען אויף מצרים, געהט אין אייליניש צוריק (701). צווישען פאלק האט מען גערעדט, אז גאט האט אנגעשיקט א מגפה אויף די אסיריער אוו אז א „מלאך פוו גאט" האט פערטיליגט אין זייער לאגער 185,000 מאן אין איין נאכט. אין מצרים האט מען דערצעהלט, אז איינמאל ביינאכט האט א ריזיגע מחנה פעלד־מייז צוגריזעט די קליידער, שיך אוו געווער פוו די אסיריער, וועלכע האבען דעריבער געמוזט אבטרעטען. סנחריב אליין איז אנטלאפען קיין נינוה.

ישעיה'ס נבואה אויפ'ן שטאלצען שונא איז מקוים געוואָרען

קלייבען געלט און רופען מיסטערס צו פערריכטען דעם בית־המקדש, וועלכער איז שוין פערעלטערט געוואָרען. אין דער צייט פון דער אַרבייט האָט מען אין איינעם פון די חדרים פון בית־המקדש געפונען א כתב־יד, אין וועלכען עס זיינען געווען פאַרשריבען די אלטע געזעצען און לעהרען פון משה (דאָס איז געווען דער לעצטער ספר פון חומש „דברים" אָדער „משנה תורה"). דער כהן גדול חלקיהו, וועלכער האָט דעם כתב־יד געפונען, האָט איהם איבערגעגעבען דעם קעניגליכען מזכיר, און יענער האָט עס געבראַכט פאַר'ן קעניג. דער געפונענער ספר איז געווען געשריבען אין דער פאַרמע פון א צואה, וועלכע דער גרויסער לעהרער משה האָט געלאָזט די אידען אין דעם מדבר. אין דער דאָזיגער צואה ווערט פאַראויסגעזאָגט דער גורל פון דעם אידישען פאָלק און לאַנד. אין ווייכע, ריהרענדע ווערטער בעט משה די אידען, זיי זאָלען אָבהיטען די געבאָטען פון דעם רייעם גלויבען און פון דער ריינער מאָראל און ניט נאָכטהאָן די געצענדיענער. דער גרונד־געדאַנק פון דעם ספר דברים בעשטעהט דערין, אז עס איז פאַראַן אן אייניציגער גאָט וואָס איז אל־פאָלקאָם און אל־גוט, וועלכער האָט אויסדערוועהלט דאָס אידישע פאָלק פון אלע פעלקער און האָט איהם איבערגעגעבען די גרויסע אמת'ן פון גלויבען, גוטסקייט און מענשענליעבע. דער דאָזיגער גאָט, יהוה, זאָרגט ווי א גוטער פאָטער פאַר זיין פאָלק און פאָדערט פון איהם נאָר ער זאָל געטרייַ אָבהיטען די געבאָטען, וואָס זיינען איהם געגעבען געוואָרען. די געבאָטען — דאָס זיינען א רייה געזעצען, וועלכע פערזיכערען רוה און גליק סיי פאַר דעם יחיד, סיי פאַר דעם כלל. איינפאַכע מדות, א רייַנער גלויבען, אמת און גערעכטיגקייט, און דער עיקר — זאָרגען פאַר די שוואַכע און שוצלאָזע פון דער געזעלשאפט — דאָס זיינען די יסודות פון תורת משה. דאָס איז א גאַנצע סיסטעם פון מאָראל און צוזאַמענלעבען, וואָס מיט איהר הויבען נייסט האָט זי ניט קיין גלייכען צוויישען אלע רעליגיאָנען פון דער וועלט. אָבער צו דערזעלבער צייט איז דאָ ניטא קיין שטרעבען צו אונמעגליכעם: אלע דינים און געזעצען האָבען צו טהאָן מיט'ן לעבען און קענען פערווירקליכט ווערען. „דאָס געזעץ וועלכען איך גיב דיר — זאָגט משה צום פאָלק — איז ניט אונדערגרייכבאר פאַר דיר און ניט

פערפיהרט אויסגעלאסענע פרויסטערינגס, מכשפים, צויבערער און טויטען־בעשוועררער (בעלי־אב). די נביאים און כהנים וועלכע האבען אויפגעהויבען זייער שטימע געגען די דאזיגע היידנישע מעשים זיינען אויסגעשטאנען שוידערליכע רדיפות. דער נרויסער נביא ישעיה האט שוין דעמאלט ניט געלעבט. עס איז פאראן אן אלטע תלמוד'ישע לעגענדע, וואס דערצעהלט, אז ישעיה האט זיך בעהאלטען פון די פערפאלגונגען אין אן אויסגעהוילטען צעדערבוים, נאר דער מלך מנשה האט איהם דארט נעפונגען און געהייסען צוזאגען דעם נביא צוואמען מיט'ן בוים. אבער ישעיהו'ס תלמידים האבען מיט זעלבסטאויפאפפערונג געטהאן ווייטער זיין ארבייט, האבען געשטראפט דעם קעניג און דאס פאלק פאר זייערע פער־ברעכענס און געשראקען מיט גאט'ס צארן. אין יענער צייט האט אשור וויעדער אונטערטעניג געמאכט יהודה, און מנשה האט געמוזט טראגען דעם שווערען יאך.

מנשה האט געקענינט קרוב צו פופציג יאהר. זיין זוהן אמון (640) איז אויפ'ן צווייטען יאהר פון זיין קעניגען געפאלגען א קרבן פון א פערשוועררונג פון זיינע הויפלייט. פאר'ן קעניג פון יהודה איז ערקלערט געוואָרען אמונ'ס אכט־יעהריגער זוהן יאשיהו (638—608).

§ 84. די בעגייאונג פון דער רעליגיאן אין יאשיהו'ס צייטען. כל זמן יאשיהו איז געווען קליין האבען אין זיין נאמען רעגירט דיזעלבע הארען, וועלכע האבען אין די פריהערדיגע צייטען געמאכט פון יהודה כמעט א היידנישע לאנד, אונטערוואָרפען צו די אסירישע מלכים. נאר וען דער קעניג איז עלטער געוואָרען און איז צוגעטראטען צו די ענינים פון דער מלוכה, האט ער פערשטאנען די נאנצע פאלשקייט פון די פריהער־דיגע פיהרונגען; ער האט זיך אלץ מעהר מתקרב געווען צו דער פארטיי פין די נביאים, וועלכע האבען געשטרעבט צו איבערבויען דאס אינווענינסטע לעבען.

זיך שטיצענדיג אויף דער דאזיגער פארטיי האט דער מלך יאשיהו בעשלאסען נאכצוטהאן דעם ביישפיעל פון זיין עלטער־זיידען חזקיהו און האט זיך נענומען איבערבויען דאס אינווענינסטע לעבען פון דער מלוכה. קודם־כל האט ער געהייסען די כהנים

דעם גאָט פון דער זון, וואָס איז געשטאַנען פאַר'ן טהיר פון בית־המקדש, האָט מען פערניכטעט. די פּריסטער און פּריסטערינס פון די אָבנעטער זיינען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון לאַנד. און וועגן פון דעם געצענדיענסט איז שוין קיין זכר ניט געבליבען אין נאַנצען לאַנד, האָט אין פריהלינג דער קעניג צונויפגערופען דאָס פאָלק פון אַלע שטעדט קיין ירושלים דאָרט צו פייערן דעם יום־טוב פּסח אַזוי ווי עס פאַדערט דאָס געזעץ. אויף אזא אופן איז אין יהודה אויף דאָס ניי איינגעשטעלט געוואָרען א ריין אידיש לעבען. דעם גאָטסדינסט יאשיהו האָט מען שטאַרק געריהמט און מען פלעגט אים פערגלייכען מיט דעם פרומען חזקיהו און אפילו מיט דוד'ן. אין זיין צייט האָבען די נביאים געקראָגען א שטאַרקען איינפלוס אויף די ענינים פון דער מלוכה.

דער גרעסטער נביא אין יאשיהו'ס צייטען איז געווען ירמיהו, וועלכער האָט געשטאַמט פון די כהנים. נאָך אין זיין פריהער יוגענד האָט ירמיהו דערשפּירט אין זיך א נביאי'שען גייסט. אין זיין נביאי'שער בעגייסטערונג פלעגט ירמיהו זאָגען דעם ביטערען אמת אלעמען: דעם מלך, די כהנים, די האַרען און דעם פּראָסטען פאָלק. ער האָט געשטרעבט צו פיהרען די אויסוועניגסטע פּאָליטיק פון לאַנד און דאָס גייסטיגע לעבען פון פאָלק לויט די גרויסע געבאָטען פון „משנה תורה". אין גיכען האָט ירמיהו פערנומען אין יהודה יענעם גרויסען אָרט, וואָס עס האָט אמאָל פערנומען דער נביא ישעיהו.

§ 85. דער קאַמפּף מיט מצרים; יהויקים. אין די לעצטע יאָהרען פון יאשיהו'ס קעניגען האָבען זיך אויפ'ן מזרח אָנגעהויבען גרויסע פעלקער־בעוועגונגען, וועלכע האָבען געענדערט דעם שיקזאל פון א סך מלוכות. די הערשערין פון אזיען, די שטאָלצע אשור, האָט שוין געהאַלטען נאָהנט ביים פאָלען. עס האָבען זיך פון איהר אָבגעריסען איהרע גרעסטע פּראָווינצען: מדי און בבל. די אָבגע־ריסענע פּראָווינצען האָבען אָנגעהויבען שרעקען זייער געוועזענע אויבערהערשערין און איהר הויפּטשטאָדט נינוה. אין יהודה האָט זיך געשטאַרקט די האָפענונג צו בעפרייען זיך פון דער אסירישער אויבערהערשאפט. נעגען אשור האָט אויך געארבייט איהר אַלטער שונא מצרים. דער עגיפּטישער פּרעה נכו האָט געוואָלט קרינען א

ווייט פון דיר. עס איז ניט אויפ'ן הימעל און ניט אויף יענער זייט ים. נאָר אויף דיינע ליפּען און אין דיין האַרצען, און אָן דיר הענגט אַב דו זאָלסט עס ערפילען". צוזאַמען מיט די ווייכע רייד זיינען אויך דאָ האַרטע וועו־טער, געוועלדט צו יענע דורות, וועלכע וועלען אַבטרעטען פון גאָט'ס געבאָטען. פאַר עובר זיין אויף די דאָזיגע געבאָטען, האָט משה געוואָרענט, וועט קומען גאָט'ס שטראָף, וועלכע וועט בעשטעהן אין פאַלקס־אונגליקען, אין מפּלות פאַר דער מלוכה, און אפילו אין דעם פאַלשטענדיגען אונטערגאַנג פון דער מלוכה.

וועו דער קעניגליכער שרייבער האָט פארגעלייענט אין פאַלאַץ דעם הייליגען כתב־יד, איז דער קעניג נשתומם געוואָרען פון זיין אינהאַלט. ער האָט איצט פערשטאַנען וווי ווייט דאָס אידישע פאַלק איז אַבגעטראָטען פון די הייליגע געזעצען, וואָס משה האָט געגעבען די אידען, און ער האָט מורא געהאַט, אז די שרעקליכע אומגליקען, וואָס דער גרויסער געזעצגעבער האָט פאַראויסגעזאָגט, וועלען באַלד טרעפען דאָס לאַנד יהודה. אין גרויס שרעק האָט יאשיהו געשיקט זיינע מקורבים קיין ירושלים צו דער נביאה חולדה צו פרעגען ביי איהר צי דאַרף דאָס פאַלק זיך ריכטען אויף גאָט'ס שטראָף פאַר די זינד פון די לעצטע דורות. די נביאה האָט געענט־פערט, אז גאָט האָט שוין לאַנג בעשלאָסען צו שטראָפען האָס אידישע פאַלק פאַר זיינע זינד, נאָר אזוי ווי דער קעניג יאשיהו האָט שלום געמאַכט מיט זיין גאָט, וועט אין זיין צייט ניט קומען דאָס אומגליק, וואָס וואַרט אויף יהודה.

בערוהיגט פון דער דאָזיגער נבואה האָט יאשיהו צוזאַמען־גערופען דאָס פאַלק אין בית־המקדש. דאָ, שטעהענדיג אויף א בימה, האָט ער פארגעלייענט אויפ'ן קול דעם נייעם הייליגען ספר און האָט געצוואונגען די צוהערער צו געבען א צוזאָג, אז זיי וועלען אַבהיטען די הייליגע געזעצען, וואָס זיינען דאָרט פערשריבען. דאָס פאַלק האָט צוגעזאָגט. נאָכדעם האָט דער קעניג זיך פלייסיג געגען־מען אויסצוראָטען דעם געצענדיענסט. די מזבחות, בילדער און סטאַטוען פון די געטער זיינען צושטערט געוואָרען. אַלע געצענ־בילדער וואָס זיינען געווען אין בית־המקדש האָט מען ארויסגע־וואָרפען און פערברענט, און דער רייטוואָגען מיט די פערד לכבוד

כדי געפעלען צו ווערען די מצריים און נושא־חן צו זיין ביי דעם עגיפטישען קעניג, האָבען זיי איינגעפיהרט אין ירושלים דעם עגיפטישען נעצענדיענסט און א סך עגיפטישע מנהגים. יהויקים האָט, אזוי ווי די פּרעה׳ס, זיך אריינגעלאָזט אין א לעבען פון וואוילטאָג. ער האָט אויסגעבויט פּאר זיך א נייעם פּאלאַץ אין ירושלים און די ארבייט האָבען פּאר איהם געמוזט טהאָן אידישע בירנער. און ווייערער האָט זיך אין יהודה בעפעסטינט די הערשאפט פון א קליינער צאָל אריסטאָקראָטען (אָליגאַרכיע) און דאָס אידישע פּאָלק האָט געקרעכצט אונטער דעם יאָך פון פּרעמדע און אייגענע הערשער.

§ 86. יהויקים און ירמיהו הנביא. נעגען דער דאָזיגער פערדאָרבענקייט פון די הערשער און די העכערע קלאַסען האָבען ביטער געקעמפּפט די אמת׳ע פּרויַנד פון פּאָלק, די נביאים, וועלכע זיינען אָנגעפיהרט געוואָרען פון ירמיהו. ירמיהו האָט נאָר אָהן מורא געזאָגט דעם קעניג און די הארען דעם ביטערען אמת און האָט פּאראויסגעזאָגט, אז גאָט וועט אין זיין צאָרן טהאָן מיט יהודה דאָס זעלבע וואָס אמאָל מיט שמרון. איבערהויפּט האָט ער אין זיינע רעדעס געדונערט נעגען יענע צבוע׳קעס, וועלכע פלעגען פאר־שטעלען זייערע אונהרליכע מעשים מיט א מאסקע פון פרומקייט, און האָבען געוואָלט איינרעדען דאָס פּאָלק, אז גאָט וועט ניט לאָזען פאלען ירושלים צוליעב זיין בית־המקדש. די דאָזיגע צבוע׳קעס האָבען בעלאָנגט מעהרסטענטייל צו די כהנים, און ירמיהו האָט זיי געוויפען „נביאי השקר", פאלשע נביאים. „פערלאָזט זיך ניט — פלענט ירמיהו וואָרנען — אויף די פאלשע רייד: דאָ איז נאָט׳ס הייליגע הויז! איהר גנב׳עט, איהר מאָרדעט און זייט אויסגע־לאָסען, איהר זאָגט לויגען, איהר דיענט דעם בעל און דער קעניגין פון הימעל (דער נאָמען פון אן עגיפטישען אָבגאָט) און דערנאָך קומט איהר און שטעלט זיך פּאר גאָט אין דעם דאָזיגען הויז און איהר זאָגט: מיר זיינען נעשיצט. און דערנאָך טהוט איהר וויעדער דיזעלבע פערברעכענס. נעהט קיין שלה (אין אפרים), וואו עס איז אמאָל געשטאנען גאָט׳ס טעמפּעל און זעהט וואָס פון איהם איז געוואָרען פאר די זינד פון די בני ישראל! איהר טהוט דיזעלבע זינד און גאָט וועט זיך בענעהן מיט׳ן טעמפּעל פון ירושלים

חלק פון דער צופאלענער אסירישער מלוכה, האט ער זיך געלאזט נעהן מיט א גרויסען חיל צום טייך פרת. אבער כדי צו דערגרייכען דעם בעשטימטען פלאץ, האט דאס עניפטישע חיל נעמוזט דורכגעהן דורכ'ן לאנד יהודה. יאשיהו האט בעשלאסען ניט צו לאזען די מצריים דורכגעהן זיין לאנד, ווארום ער האט מורא געהאט, אז ווען זיי וועלען איינגעהמען די דערבייאיגע אסירישע פראווינצען, וועלען זיי פאדערען אונטערטעניגקייט אויף פון יהודה, וועלכע האט געצאלט צינז צו אשור. און ער איז ארויס מיט א גרויסען חיל געגען נכו און האט איהם פארשטעלט דעם וועג. ביים טהאל מגידו, נעבען די כרמל בערג, האבען זיך די פיינדליכע ארמעען בעגעגענט און עס איז פארגעקומען א שלאכט, וואס האט זיך געענדיגט אומגליקליך פאר די אידען: דער אידישער חיל איז צושלאגען געוואָרען און יאשיהו אליין איז טויטליך פערוואונדעט געוואָרען (608). די דיענער האבען באלד אוועקגעפיהרט דעם גוסס'ן מלך קיין ירושלים. די איינוואוינער פון ירושלים האבען בעגעגענט דעם טויטען קערפער פון זייער קעניג מיט יאמער אין געוויין.

די מפלה ביי מגידו האט געמאכט יהודה אונטערטעניג צו מצרים. וועו נכו האט צוגענומען ביי אשור נאנץ ארם, אדער סיריען, האט ער זיך ערקלערט פאר אויבערהערשער אויף איבער דער שכנ'ישער יהודה. יאשיהו האט נאך זיך געלאזט דריי זיהן. פון זיי האט נכו בעשטימט פאר'ן מלך דעם עלטערען זוהן יהויקים (597—607). יהויקים איז געווען א שלעכטער און דעספאטישער מענש און די אידען האבען איהם ניט ליעב געהאט. אבער ער איז געפעלען געווען דעם עגיפטישען מלך און איז געוואָרען א געהארכזאמע געציינג אין זיינע הענד. נכו האט ארויפגעלאזט אויף יהודה א גרויסען געלט־אבצאל, דערפאר וואס יאשיהו האט זיך געשטעלט נעגען איהם. יהויקים פלענט מיט דער נרעסטער שטרענגקייט אויפמאהנען פון פאלק דעם דאזיגען אבצאל.

אזוי זיינען צורונען יהודה'ס האפנונגען צו ווערען זעלבסט־שטענדיג דורך דער צופאלונג פון אשור: אויף דעם ארט פון דער אסירישער אויבערהערשאפט איז געקומען די עגיפטישע. ביי יהויקים און זיינע הארען איז דאס אלץ רעכט געווען; נאכמעהר,

עגיפּטער און באבילאָנער, און די לעצטע האָבען געוויגט. נכו האָט נעמוזט אָבטרעטען נבוכדנצר'ן די סירישע לענדער און צוזאַמען דערמיט אויך די אויבערהערשאפט איבער יהודה (604). ירמיהו הנביא האָט נעראָטען דעם אידישען מלך ער זאָל מיט'ן גוטען ווילען זיך אונטערגעבען דעם אונבעזיגבארען נבוכדנצר, נאָר יהויקים האָט נאָך אלץ געהאָפט אויף דער הילף פון מצרים און האָט געצעגערט. דעמאָלט האָט ירמיהו אין זיינע רעדעם צום פאָלק אָנגעהויבען נביאות זאָגען, אז אין גיכען וועט דער מלך פון בבל קומען און חרב מאכען יהודה.

87 §. **די הערשאפט פון בבל; די געפאַנגענשאפט פון יהויכין.** די טרויעריגע נביאות פון ירמיהו האָט אָנגעהויבען מקוים ווערען. דער זיעגרייכער קעניג פון בבל, נבוכדנצר, איז ארויס מיט א גרויס חיל אויף יהודה. אין די שטעדט, וואָס זיינען נעלעגען ביי די גרעניצען האָבען שוין די באבילאָנער אָנגעהויבען בושעווען און בערויבען די איינוואוינער. דעמאָלט האָט זיך יהויקים ערקלערט אונטערטעניג צו נבוכדנצר'ן (600). און יהודה האָט איצט אנערקענט די אויבערהערשאפט פון בבל, אזוי ווי פריהער — פון אשור און מצרים.

די אונטערוואָרפענקייט צו בבל האָט יהויקים'ען זעהר שווער געדריקט און ער האָט געזוכט א געלעגנהייט זיך צו בעפרייען פון איהר. אין דריי יאָהר ארום האָט יהויקים, ערמוטיגט פון דעם עניפּטישען קעניג, אויפגעהערט צו צאָלען צינז נבוכדנצר'ן. דער דאָזיגער שריט האָט געבראכט אויף יהודה א גרויס אומגליק. נבוכדנצר, וועלכער איז געווען פערנומען מיט א מלחמה געגען די פעניציער און עגיפּטען, האָט דערווייל געשיקט קיין יהודה קלייניע מחנות צו פערווייסטען די גרעניץ-שטעדט, און אליין האָט ער זיך געקליבען צו געהן אהין מיט א גרויסען חיל ווען ער וועט ענריגען די אָנגעהויבענע מלחמות.

אין דער דאָזיגער אומעטיגער צייט איז דער קעניג יהויקים געשטאָרבען. די איינוואוינער פון ירושלים האָבען ארויפגעזעצט אויפ'ן טראָהן זיין אכצעהן-יאָהריגען זוהן יהויכין (597). נחשתא, די מוטער פון דעם יונגען קעניג, האָט נענומען די רעגירונג אין איהרע הענד און אלץ איז געגאַנגען אזוי ווי פאר יהויקים'ען.

אזוי ווי ער איז זיך בענאנגען מיט'ן טעמפעל פון שלה; ער וועט אייך פערשטויסען אזוי ווי ער האָט פערשטויסען די קינדער פון אפרים!" איינמאל ווען ירמיהו האָט געהאלטען אין בית־המקדש אזא רעדע, האָבען איהם ארומגערינגעלט א מאסע כהנים און פאלשע נביאים און האָבען נעשריען: „דו מוזט שטאַרבען, דערפאר וואָס דו האָסט נעזאָגט, אז דער בית־המקדש פון ירושלים וועט חרוב ווערען אזוי ווי דער טעמפעל פון שלה!" א גרויסער המון האָט זיך צונויפגעקליבען אויפ'ן פלאץ וואָס פאר'ן בית־המקדש. אויפ'ן טומל זיינען נעקומען צו לויפען די שרים פון קעניגליכען הויף און גלייך אויפ'ן אָרט, ביי די טויערען פון בית־המקדש, האָט מען זיך געזעצט משפט'ען דעם נביא. די כהנים און די פאלשע נביאים האָבען געפאָדערט, אז מען זאל ירמיהו'ן פער'משפט'ן צום טויט פאר זיינע שרעקליכע נביאות. ירמיהו האָט זיך נעוועגדט צו די הארען און צום פאלק און האָט געענטפערט: „גאָט האָט מיר געהייסען רעדען דאָס אלץ, וואָס איהר האָט נעהערט. פארבעסערט אייערע וועגען, פאלגט גאָט, און ער וועט אָבוועגדען דאָס אונגליק, וואָס ער האָט פאר אייך בעשטימט. און איך בין אין אייערע הענד; טהוט מיט מיר וואָס איהר ווילט". די ריכטער האָבען אנערקענט, אז פון די אלטע צייטען אן האָבען די נביאים נעהאַט פולע פרייהייט צו רעדען אין גאָט'ס נאָמען און זיי האָבען ירמיהו'ן בעפרייט. דורך דער מיה פון זיינע פריינד איז ירמיהו דאָס מאל נערעטעט נעוואָרען פון סכנה.

אין די ערשטע יאָהרען פון יהויקימ'ס קעניגען איז פאָרגעקומען א וויכטיגע נעשעהעניש: אין דער צייט פון דעם אסירישען קעניג סאַראַק איז אשור אינגאנצען צופאלען נעוואָרען און איהר הויפטשטאָדט נינוה איז צושטערט נעוואָרען פון די מעדיער און באבילאָנער. די הערשאפט איבער אזיען איז אריבער צו בבל. דער קעניג פון בבל איז דעמאלט נעווען דער קריעגערישער נבוכדנצר. איינעהמענדיג אלע פריהערדיגע אסירישע לענדער האָט נבוכדנצר אויך נעוואלט בעזיעגען סיריען; נאָר די דאזיגע פראָווינץ איז שוין נעווען אין די הענד פון דעם עגיפטישען פרעה נכו. דעריבער איז נבוכדנצר אריינגעטראָטען אין א קאמפף מיט מצרים. ביי דער שטאָדט כרכמוש איז פארגעקומען א בלוטיגע שלאכט צווישען די

געוואלט מורד זיין געגען נבוכדנאצר'ן און בעפרייען דאָס לאַנד פון שווערען יאָך.

דער פערלאַנג צו בעפרייען דאָס פאָטערלאַנד איז פֿעזונדערס שטאַרק געווען ביי די פערטריבענע, וועלכע האָבען געלעבט צוזאמען מיט יחויכין'ן אין בבל. זיי חאָבען געטרויעט צו אומקעהרען זיך אין ניכען אַהיים און אין דער שטיל האָבען זיי געפיהרט בערהאַנדלונגען מיט זייערע קרובים און פרייַנד אין ירושלים וועגען אַן אויפשטאַנד געגען נבוכדנאצר'ן. אומזיסט חאָט זיי געוואַרנט דער יונגער נביא יחזקאל, וואָס האָט געלעבט צווישען זיי, און וועלכער האָט נעשטאַמט פון די כהנים. יחזקאל האָט ג'טענה'ט צו די גולים, אז זיי זאָלען נעדולדיג אריבערטראָגען דעם גלות בבל, וויל דאָס איז געווען א שטראָף פון גאָט פאר זייערע אַמאָליגע זינד און טעות'ן. ער האָט פאַראויסגעזאָגט, אז אויך די איינוואוינער וואָס זיינען נאָך געבליבען אין יהודה וועלען אין ניכען פערטריבען ווערען אין גלות און אז גאָט וועט זיך דערבארעמען איבער זיין פאָלק נאָר דעמאָלט, וועו די נשמה פון פאָלק וועט זיך אויסלייטערען דורך לייַדען. אָבער די אידען אין בבל האָבען זיך אזוי וועניג צוגעהערט צו די רייד פון יחזקאל, אזוי ווי די אידען אין ירושלים — צו די רייד פון ירמיהו. וועו ירמיהו האָט זיך דערוואוסט וועגען די פלענער פון די גולי בבל, האָט ער זיי געשיקט א בריף און זיי געבעטען צו פערבלייבען רוהיג אין יענעם אָרט, וואוהין דער שיקזאל האָט זיי פאַרטריבען. „בויט אייך דאָרט הייזער — האָט ער זיי געשריבען — און וואוינט אין זיי; פלאַנצט אייך געטנער און עסט זייערע פירות. זאָרגט אייך וועגען דעם וואוילשטאַנד פון דער שטאָדט, וואוהין גאָט האָט אייך געבראכט, וואָרום וועו דער שטאָדט וועט גוט זיין וועט אייך אויך גוט זיין. און עס וועט קומען די צייט און גאָט וועט אייך אומקעהרען פון געפאַנגנשאפט". דער דאָזיגער בריף איז די פערטריבענע כּמ געפעלען. אין ירושלים זיינען אויך א סך אויפגעבראכט געוואָרען געגען ירמיהו, מען האָט איהם אָנגערופען פערראטער און פרייַנד פון נבוכדנאצר. ירמיהו האָט טיף געליטען זעהנדיג ווי דאָס פאָלק פערשטעהט איהם ניט. ער האָט היים געליעבט זיין פאָטער־לאַנד און ער האָט

אבער די נייע רעגיערונג האט געדויערט אינגאנצען דריי מאנאטען. נבוכדנאצר, וועלכער האט שוין דערווייל איינגענומען א טייל פון פעניציען און פאלעסטינא, איז אריינגעדרונגען אין יהודה, האט פערכאפט א סך שטעדט און איז צוגעטראטען צו ירושלים זי צו בעלאגערן. וען די בעלאגערונג האט זיך אנגעהויבען, האט די קעניגין און יהויכין איינגעזעהן, אז די הויפטשטאדט וועט ניט קענען ביישטעהן קעגען דער מעכטינער קראפט פון די באבילאנער. איז יהויכין און זיין מוטער מיט זייערע חויפלייט ארוים פון ירושלים און זיינען אוועק צום באבילאנישען קאנער, כדי אליין אויסצודריקען אונטערטעניקייט צו נבוכדנאצר'ן און שטילען זיין כעס. נאר דער שטאלצער זיעגער איז ניט ווייכער געוואָרען. ער האט געהויסען פערהאלטען יהויכינ'ען און זיין מוטער און זיי אבשיקען געפאנגענע אין דער שטאדט בבל, די הויפטשטאדט פון זיין מלוכה. צוזאמען מיט זיי האט נבוכדנאצר פערשיקט אהין צעהן טויזענ' פון די השוב'ע לייט פון ירושלים, כהנים און ארבייטער פון געוועהר, וועלכע האבען נעהערט צו די נעגענער פון דער באבילאנישער הערשאפט. חוץ דעם האט נבוכדנאצר צוגענומען א סך גאלד און זילבער פון דעם קעניגליכען פאלאץ און פון בית־המקדש. אויך אזא אופן האט ירושלים פערלאָרען איהרע וויכטיגסטע מענשען און דעם גרעסטען טייל פון איהרע רייכטימער. איבער דער נעבלי־בענער בעפעלקערונג פון יהודה האט נבוכדנאצר נעמאכט פאר א מלך יאשיהו'ס אינגסטען זוהן צדקיהו (586—597). דער נייער קעניג האט גענעבען א שבועה, אז ער וועט זיין געטרייי דעם באבי־לאנישען הערשער.

§ 88. צדקיהו; די הכנות צום אויפשטאנד. די צעהן יאהר פון צדקיהו'ס קעניגען זיינען געווען א צייט פון שווערע מהומות און אונרוהען אין מלכות יהודה. צדקיהו איז געווען א שוואכער און אונענטשלאסענער מענש, און איז ניט געווען פעהיג צו רעגירען דאס לאנד אין אזא שטירמישער צייט. ער האט הויך געשעצט דעם נביא ירמיהו, וועלכער האט גע'טענה'ט, אז מען דארף נעדולדיג אריבערטראגען די הערשאפט פין בבל, כדי ניט אריינצופאלען אין אן ערגערער צרה; נאר אין דערזעלבער צייט האט ער זיך נעגייגט צו דער זייט פון די הארען, וועלכע האבען

נאָר זייער פרייד איז געווען צו־פריה. נבוכדנאצר האָט שנעל בעוויזען צו צושלאָגען די מצריים און זיין חיל האָט אויף ס'ניי בעלאָגערט ירושלים. די אָנפאָלען פון דעם שונא זיינען געווארען אלע מאל שרעקליכער. ירמיהו האָט ניט אויפגעהערט צו טענה'ן, אז די שטאָדט וועט חרב ווערען אויב זי וועט זיך ניט פרייוויליג אונטערגעבען דעם פיינד. דעמאָלט האָבען די אויפגערעגטע הארען נעזאָגט צום קעניג חזקיהו: „ירמיהו פארדיענט דעם טויט, ווייל ער שלאָגט אָב דעם מוט פון די קריענער מיט זיינע נביאות". דער קעניג האָט געענטפערט: „ער איז אין אייערע הענד, און איך קען נעמען אייך נאָרניט טהאָן". האָבען די הארען בעפעהלען און מען האָט ירמיהו'ן אריינגעווארפען אין א גרוב פון ליים. דער נביא וואָלט אומגעקומען אין דער גרוב ווען עס זאָל זיך אויף איהם ניט נעווען דערבארמען איינער פון די הויפדיענער. דער דאָזיגער דיענער האָט געמאָלדען דעם קעניג וועגען דער סכנה, אין וועלכער ירמיהו האָט זיך נעפונען, און אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל האָט מען ירמיהו'ן אויף שטריק ארויסגעצויגען פון גרוב און איהם אריבער־געפיהרט אין הויז פון דער הויפוואָך.

די מהומה אין ירושלים איז געווארען אלץ גרעסער. די אָנגע־נייטע שפייז איז אויסגעגאנגען און עס איז אָנגעשטאנען א הונגער. די קריענסלייט אויף די מויערען זיינען אומגעקומען פון דעם שונא'ס פייל, און אין די הייזער און אין די גאסען פון ירושלים זיינען די מענשען געשטאָרבען פון הונגער און מגפות. מענער און פרויען פלעגען ווי די שאָטענס אומוואַנדערען איבער די גאסען און פלעגען אָפט פאלען פערשמאכטע; קינדער פלעגען מיט געווייען שרייען: ברויט, ברויט! עס זיינען געווען פעלען ווען אויידלע מוטערס האָבען אָבגעקאָכט דאָס פלייש פון זייערע טויטע קינדער און דערמיט געשטילט זייער הונגער. די אויסגע־מאטערטע אידישע קריענסלייט האָבען שוין מעהר קיין כח ניט געהאט צו פערטיידיגען די פעסטונגען. ענדליך, אין חדש תמוז (יוני) פון יאָהר 586, האָבען די באבילאָנישע קריענער דורכגע־בראָכען אין איין אָרט די וואַנד פון ירושלים און האָבען זיך אריין־נעריסען אין שטאָדט אריין. עס האָט זיך אָנגעפאָנגען א שרעקליכע שחיטה. די גרויזאמע באבילאָנער האָבען גע'הרג'עט

געוואוסט, אז אן אויפשטאנד נעגען נבוכדנאצר'ן וועט זי איננאנ־ צען חרוב מאכען.

§ 89. חורבן ירושלים. אן ערך פון זיבען אדער אכט יאהר האט צדקיהו אבגעהיט די שבועה פון טרייהייט, וואס ער האט געגעבען צו נבוכדנאצר'ן; נאר ענדליך האט ער בעשלאסען ארונטערצעוואלרפען פון זיך דעם באבילאנישען יאך, אזוי ווי עס האבען געפאדערט די מעהרהייט איינוואוינער פון ירושלים. צדקיהו האט אויפגעהערט צו צאלען צינז דעם באבילאנישען קעניג און אויף אזא אופן האט ער ערקלערט זיין לאנד פאר אונ־ אבהענגיג. אין ירושלים האט מען זיך געגומען גרייטען צו א מלחמה מיט בבל. וען נבוכדנאצר האט זיך דערוואוסט וועגען דעם אויפשטאנד פון די אידען, איז ער אריין אין גרוים רציחה און איז ארויסגעטראטען מיט א גרויסען חיל צו בעקעמפען די מורדים. די באבילאנישע מחנות זיינען אריין אין יהודה, האבען איינגענומען א סך בעפעסטיגטע שטעדט, האבען נעריבט די אייי־ וואוינער און זיי אוועקגעפיהרט געפאנגען. וואוהין דער שונא איז אונטערגעקומען זיינען א סך איינוואוינער אנטלאפען קיין ירושלים און האבען דערמיט פערגרעסערט די אזוי אויך געדיכטע בעפעל־ קערונג פון דער הויפטשטאדט. ירושלים איז געווען שטארק בעפעסטיגט און די איינוואוינער האבען בעשלאסען זיך צו פער־ טיידיגען ביז דער לעצטער מענליכקייט.

וויינטער, אין אנהויב פון יאהר 587, האט נבוכדנאצר'ס חיל בעלאגערט ירושלים און האט אויפגעשאטען ארום דער שטאדט א הויכען וואל. די איינוואוינער פון ירושלים האבען זיך נעגומען צו די געוועהר. כדי צו פערגרעסערען די צאהל זעלנער האט צדקיהו בעפעהלען פרייצולאזען אלע קנעכט פון אידישער אב־ שטאמונג. די אידען האבען זיך העלדיש פערטיידיגט. א נאנץ יאהר האבען די באבילאנער בעלאגערט די הויפטשטאדט, אבער אהן ערפאלג. פלוצלינג האט נבוכדנאצר נעקראגען א ידיעה, אז דער עגיפטישער קעניג חפרה געהט אויף איהם מיט א גרויסען חיל. די באבילאנער זיינען שנעל אבגעטראטען פון ירושלים און זיינען אוועק נעגען די מצריים. די אידען האבען זיך שטארק געפרעהט, זעהענדיג דערין דעם אנפאנג פון דעם שונא'ס מפלה;

נבוכדנאצר געהייסען איהם בעפרייען, וואָרים ער איז די גאנצע צייט געשטאנען פאר דער אונטערטעניגקייט צו בבל. דער נביא איז נעווען שטאַרק דערשלאָגען פון דעם שרעקליכען אומגליק, וואָס האָט געטראָפען זיין פאָטערלאנד. ער האָט ביטער בעווויינט דעם חורבן פון ירושלים, וועלכען ער האָט לאנג צוריק פאָראויסגעזעהן.

אין תנ"ך זיינען פערבליבען קלאָנ־ליעדער אויפ'ן חורבן פון ירושלים, וועלכע זיינען לויט דער מסורה געשריבען געווארען פון ירמיהו (מגלת „איכה"). פאלגענדע זיינען אייניגע שטעלען פון די דאזיגע ליעדער, וועלכע ווערען ער היום געלייענט אין די שוהלען אום תשעה באב:

„ווי איינזאם איז געבליבען זיצען די שטאָדט, די גרויס־בעפעלקערטע! ווי אן אלמנה איז זי געווארען. די גרויסע צווישען פעלקער, די הערשערין איבער מדינות — מוז צאָלען ציגז. ווייגען טהוט זי בייגאכט און די טרערען רינען איבער איהרע באקען; זי האָט קיין טרייסט ניט צווישען איהרע פרייגד, אלע איהרע נאָהגטע האָבען אין איהר געפעלשט, זיינען געווארען איהרע פיינד. ציון'ס וועגען טרויערען וויל קיינער נעהט איבער זיי ניט צו די ימים־טובים; אלע איהרע טויערען זיינען וויסט, איהרע כהנים זיפצען, איהרע בתולות זיינען טרויעריג. א, ווי האָט גאָט פערפינסטערט דעם גלאַנץ פון דער טאָכטער ציון (די אידישע נאציאן) איהר קעניג און איהרע הארען זיינען ביי פרעמדע פעלקער, ס'איז קיין תורה ניטא, אויך איהרע נביאים האָבען ניט בעקומען קיין נבואה. עס זיצען אויף דער ערד און שווייגען די זקנים פון ציון, האָבען בערעקט דעם קאָפ מיט אש, האָבען זיך אָנגעגורט אין זעק; ס'האָבען אראָבגעלאָזט זייערע קעפ די בתולות פון ירושלים. עס זיינען אויסגעגאנגען פון טערערן פיינע אויגען, פיינע נערערים זיינען איינגעשרומפען איבער דעם בראָך פון מיין פאָלק. מיט וואָס זאל איך דיר פערגלייכען דו מאָכטער פון ירושלים, צו וואָס זאל איך דיר צוגלייכען אום דיך צו טרייסטען? וואָרום גרויס ווי דער ים איז דיין בראָך: ווער קען דיך היילען? אלע פאַרבייגעהער פאָטשען מיט די הענד און שאָקלען מיט'ן קאָפ: איז דאָס די שטאָדט, וואָס אויף איהר האָט

יעדען איינעם, וואָס איז זיי געקומען צו דער האנד, און האָבען ניט געשוינט ניט קיין פרויען און ניט קיין קינדער. צוזאמען מיט די באביל׳אנער האָבען זיך אין ירושלים אויך אריינגעריסען ווילדע באנדעס פון אדומים, וועלכע זיינען צוגעשטאנען צו זיי, און האָבען נערוויבט און געפל׳ינדערט דאָס ײַערמעגען פון די איינוואוינער. דער מלך צדקיהו און אייניגע חארען און קריעגסלייט זיינען בייגאָסט אנטלאָפען פון ירושלים. נאָר נעבען יריחו האָבען באביל׳אנישע רייטער זיי אָננגעיאָגט. צדקיהו׳ן און זיינע זיתן תאָט פען אוועק־געפיהרט אין דער סירישער שטאָדט רבלה, וואו עס האָט זיך דעמאָלט געפונען נבוכדנאצר. דער קעניג פון בבל האָט זיך מיט זיי אָבגערעכענט אויף א גרויזאמען אופן: ער האָט בעפעהל׳ען צו טויטען צדקיהו׳ס זיהן פאר זייער פאָטער אין די אויגען, און צדקיהו׳ן אליין האָט ער געהייסען נאכהער אויסשטע׳בען די אויגען, שמיעדען איהם אין קייטען און אוועקפיהרען קיין בבל.

נאָר דערמיט האָט זיך נאָך דער צארן פון דעם זיענער ניט נעשטילט. נבוכדנאצר האָט נעשיקט נבוזראדן, דעם אויבערהאר פון זיין לייבוואָך, קיין ירושלים מיט א בעפעהל אינגאנצען חרב צו מאכען די שטאָדט. דער אכזריות׳דיגער קריעגספיהרער איז אָננעקומען אין דער הויפטשטאָדט פון יהודה, האָט אוועקגעריבט אלע אוצרות פון בית־המקדש און אלע טהייערע כלים און ציערונג, און עס אָבגעשיקט קיין בבל. אין דעם ניינטען טאָג אין חדש אב (יולי) האָט ער פאַרברענט דעם פראכטפולען בית־המקדש, וועלכער האָט עקזיסטירט פון שלמה המלכ׳ס צייטען אָן, אויך דעם קעניג־ליכען פאלאַץ און אנדערע גרויסע געביידען, האָט צעוואָרפען די וועגד פון ירושלים און האָט אוועקגעפיהרט געפאנגען א סך איינ־וואוינער. דעם כהן גדול שריהו, זיינע העלפער און אייניגע גרויסע הארען, ארום זעכציג מאן, האָט ער אָבגעשיקט קיין רבלה, וואו נבוכדנאצר האָט זיי געלאָזט טויטען. די איבעריגע אידישע געפאנגענע, וועלכע האָבען געהערט צום בעסטען טייל פון דער ירושל׳ים׳ער געזעלשאפט, זיינען פערטריבען געוואָרען אין בבל. געבליבען זיינען אין ירושלים און אין אנדערע ערטער פין יהודה בלויז די ארימע איינוואוינער. ירמיהו הנביא איז פון אָנפאנג אויך אריינגעפאלען אין געפאנגענשאפט, אבער שפעטער האָט

מען געוואָגט — פֿאַלקאָם אין שעהנקייט, די פֿרייד פון דער וועלט?"

§ 90. דער נשיא גדליהו; די פערוויסטונג פון יהודה. אז ירושלים איז חרב געוואָרען און די חשוב'ע לייט זיינען אַוועק־געפיהרט געוואָרען געפֿאַנגען, איז אין יהודה געבליבען מעהר־סטענם דאָס פּראָסטע פֿאָלק — די ערדאַרבייטער און ווייג־גערטנער. נבוכדנאצר האָט ניט געוואָלט פערוואַנדלען דאָס בע־זיעגטע לאַנד אין א וויסטענייש, און ער האָט ערלויבט די אייג־וואוינער צו זיין די בעלי־בתים איבער דער ערד, בתנאי אז זיי זאָלען זי בעארבייטען. פֿאר'ן פערוואַלטער איבער'ן לאַנד איז בעשטימט געוואָרען דער אידישער נשיא גדליהו בן אחיקם. גדליהו איז געווען א פריינד פון ירמיהו און האָט געהערט צו דער פּאַרטיי, וואָס האָט זיך אונטערגענעבען צו דער באַבילאָנישער אויבער־הערשאפט, און דעריבער האָט איהם נבוכדנאצר אויסגעלייבען פאר זיין שטעלפערטרעטער אין יהודה. נבוכדנאצר האָט פאר־געלאָזט ירמיהו'ן ער זאָל ענטוועדער נעהן קיין בבל און לעבען דאָרט אונטערן קעניגליכען שוץ, אָדער בלייבען אין יהודה און זיין גדליהו'ס ראטגעבער אין דער פערוואַלטונג פון לאַנד. ירמיהו האָט בעשלאָסען צו בלייבען אין זיין פאָטערלאַנד, ביי דער זייט פון גדליהו'ן.

אזוי ווי ירושלים איז געווען חרב, האָט זיך גדליהו בעזעצט אין דער שטאָדט מצפּה, ניט ווייט פון ירושלים. אונטער דער פערוואַלטונג פון גדליהו'ן איז די צושטערטע יהודה אביסעל צו זיך געקומען פון די שוועריע קלעפ וואָס זי האָט נעקראָגען. די איינוואוינער, וועלכע זיינען אין דער צייט פון מלחמה זיך צוליפֿ־פען, האָבען זיך אומגעקעהרט צו זייערע וואוינערטער און האָבען אויף ס'ניי געזומען בעארבייטען די ערד. די נעבליבענע אידישע קריגער, וועלכע האָבען זיך אויסבעהאַלטען אין בערג און מדבריות, זיינען געקומען צו גדליהו'ן, האָבען איהם אויסגעדריקט זייער אונטערטעניגקייט און האָבען געקראָגען אין אייגענטום די ניטער פון יענע, וועלכע זיינען פערטריבען געוואָרען קיין בבל. צווישען זיי איז געווען א גרויסע אבטיילונג, וועלכע איז אנגע־פיהרט געוואָרען פון דעם הויפּטמאן יוחנן בן־קרח. אָבער ניט

ירמיהו קלאגט איבער חורבן.

ירמיהו האָט ביטער געשטראפט די דאָזיגע מענשען, וואס אפילו די צרות האָבען זיי ניט בעסער געמאכט. ביז זיינע לעצטע טעג האָט דער פיעל־לידענדער נביא ניט אויפגעהערט לערנען זיינע ברידער און פיהרען זיי אויפ'ן ריכטיגען וועג. ער האָט געזאגט, אז די לידען וואס זיינען געקומען אויפ'ן אידישען פאלק דארפען איהם ריין מאכען און אויסלייטערען, און דעמאלט וועט זיך גאָט איבער איהם דערבארמען און וועט איהם אומקעהרען צו זיין לאנד. ירמיהו האָט זיך ניט דערוואָרט אויף יענער בעסערער צייט: ער איז געשטארבען אין מצרים.

די לאָגע פון יהודה איז אלץ ערגער געוואָרען. נאָך גדליה'ס טויט האָט נבוכדנאצר געשיקט אהין א שטראף־אבטיילונג אונטער דער פיהרערשאפט פון נבוזראדן. דער גרויזאמער קריעגספיהרער האָט געזומען געפאנגען און אוועקגעפיהרט קיין בבל נאָך עטליכע הונדערט אידישע פאמיליען. יהודה האָט פערלאָרען דעם גרעסטען און בעסטען טייל פון איהר בעפעלקערונג. א סך געגענדען איהרע זיינען אינגאנצען פארוויסט געוואָרען; איבער די אונבעוואוינטע ערטער פלעגען אומלויפען ווילדע חיות. צווישען די חורבות פון ירושלים פלעגט זיך ביינאכט הערען דאס וואָיען פון שאקאלען, די חיות פון מדבר. די אידישע מלוכה איז אונטערגענגען, אָבער דאָס צושפרייטע אידישע פאלק איז לעבען געבליבען. עס איז איהם נאָך בעשערט געווען בעפרייט צו ווערען פון גלות און זיך אומקעהרען אין זיין אייגענעם לאנד.

דרייצעהנטער קאפיטעל.

גלות בבל.

(587—586 פאָר קריסטל. צייטר.)

§91. די אידען אין בבל. נאָכ'ן חורבן ירושלים איז דאס אידישע פאלק געווען אין סכנה אונטערצוגעהן. די גרעסערע העלפט פון דיזען פאלק, וואס האָט געלעבט אין מלכות־ישראל, אדער די עשרת השבטים, איז נאָך לאנג צוריק, אין דער צייט פון אשור'ס

אלע אידישע קריעגסלייט, וואס זיינען געקומען קיין מצפה, האבען מיט'ן גאנצען הארצען שלום געמאכט מיט דעם שטעלפערטרעטער פון דעם באבילאנישען קעניג. צווישען די צוריקגעקערטע קריענגסיהרער איז געווען איינער פון קעניגליכער אבשטאמונג, ישמעאל בן נתניה, וועלכער האט — ענטוועדער פון קנאה צו גדליהו'ן אדער וועלענדיג ארויסרופען א נייעם אויפשטאנד געגען בבל — בעשלאסען צו טויטען גדליהו'ן. גדליהו'ס פרייַנד יוחנן האט איהם געווארנט נעגען דער פערשוועדונג פון ישמעאל'ן, אבער גדליהו האט זיך נאר ניט וויסענדיג געמאכט דערפון. איין מאל אין א גרויסען יום־טוב האט גדליהו געמאכט אין מצפה א גרויסען מאלציים. צווישען די פארבעטענע געסט איז אויך געווען ישמעאל און זיינע חברים. אין דער צייט פון דער סעודה האט ישמעאל און זיינע מיטהעלפער פלוצלינג ענטבלויזט זייערע שווערדען און האבען גע'הרג'עט גדליהו'ן און אלע אידען און באבילאנער, וואס זיינען דארט געווען. נאכדם איז ישמעאל מיט אכט פון זיינע חברים אנטלאפען אין לאנד פון די עמונים (581).

בראש פון די פערזאמעלטע אידען אין מצפה האט זיך איצט געשטעלט דער פרייַנד פון דעם ערמארדעטען גדליהו, יוחנן בן קרח. די לאגע פון די דאזיגע מענשען איז געווען א פערצווייפלטע. זיי האבען מורא געהאט, אז ווען נבוכדנאצר וועט זיך דערווי־סען וועגען דעם טויט פון זיין שטעלפערטרעטער וועט ער נעהמען נקמה פון אלע פערבליבענע אידען אין מצפה און וועט אויף ס'ניי פערווייסטען דאס לאנד. דעריבער האבען זיי בעשלאסען אריבער־זואנדערען קיין מצרים. צוזאמען מיט דער דאזיגער גרופע וואנ־דערער איז אויך אוועק ירמיהו הנביא. אויף אזא אופן האט זיך א הייפעל אידען אומגעקערט צוריק אין דעם לאנד, פון וואנען זייערע עלטערען זיינען ארויס מיט 800 יאהר צוריק. דער עגיפ־טישער קעניג חפרה האט ערלויבט די וואנדערער זיך צו בעזעצען אין דער שטאדט תפנים און אין איניגע אנדערע שטעדט. די אידען האבען געהאפט, אז די מצריים וועלען פערניכטען די הערשאפט פון נבוכדנאצר'ן און וועלען זיי אומקעהרען צו זייער פאטערלאנד. אבער מאנכע פון זיי האבען איבערגענומען די עגיפטישע מנהגים און גלויבענס און האבען אפילו געדיענט צו די עגיפטישע געטער.

לונגען פלעגט מען זינגען קאפיטלעך פון תהלים און מען פלעגט לייענען די הייליגע ספרים. די מתפללים פלעגען זיך שטעלען מיט'ן פנים צו ירושלים, אזוי ווי זיי וואלטען זיך אריבערגעטראגען אין נעדאנק צו דעם פערוויסטען בית־המקדש. פיער טעג אין יאהר, וועלכע זיינען געווען פארבונדען מיט דעם אונטערגאנג פון דעם פאטערלאנד, זיינען בעשטימט געווארען פאר תעניתים, פאר טעג פון פאסטען און טרויערען. דאס זיינען געווען די טעג ווען ירושלים איז בעלאגערט געווארען (עשרה בטבת), וועו זי איז געפאלען (שבעה עשר בתמוז), דער טאג וועו דער בית המקדש איז פארברענט געווארען (תשעה באב) און דער טאג פון גדליה'ס טויט (צום גדליהו). די רעליגיעזע אסיפות האבען געבראכט צו א גייסטיגער פעראייניגונג צווישען די אידען. דאָ האבען די פארטרייבענע גערעדט און געלייענט אויף זייער אייגענער שפראך, האבען געהערט די בעגייסטערטע רעדעס פון זייערע לעהרער און נביאים, וועלכע האבען אויפגעהאלטען אין זיי די האפנונג אויף א בעסערער צוקונפט.

פעריאדן פון זייער פאטערלאנד האבען די פארטריבענע געלעבט מיט די זכרונות וועגען איהם. זייער ברענענדיגע בענקשאפט נאך זייער היים איז בעזונגען געווארען אין ריהרענדע שירים, פון וועלכע איינער איז אויף אייביג געווארען די נאציאנאלע טרויער־הימנע פון אידישען פאלק:

ביי די טייכען פון בבל זיינען מיר געזעסען און געווויינט. דערמאנענדיג ציון. אויף די וועלבעס דארטען האבען מיר אויפגעהאנגען אונזערע הארפען; דארט האבען געפאדערט פון אונז אונזערע פאנגער לידער, און די שפאטער — פרייד: „זינגט אונז פון ציונ'ס לידער!" נאר ווי זאלען מיר זינגען גאט'ס ליעד אין א פרעמדען לאנד? אויב איך וועל דיך פארגעסען, א, ירושלים, זאל אבטרוקענען מיין רעכטע האנד! זאל זיך צוקלעפען מיין צונג צו מיין גומען אויב איך וועל דיך ניט נעדענקען, אויב איך וועל ניט שטעלען ירושלים העכער פון אלע מיינע פריידען".

עס איז פארען א פאלקס־מסורה, אין וועלכער עס שפיגעלט זיך אב, ווי געטריי די אידישע פארטריבענע האבען אבגעהיט זייערע

ממשלה, אוועקנעריסען נעווארען פון איהר פאטערלאנד און איז צושפרייט געווארען איבער ווייטע לענדער. און בבל, וועלכע איז נאך אשור געווארען די הערשערין פון דער וועלט, האט געמאכט א סוף צו מלכות יהודה און האט פארטריבען די איינוואוינער פון ירושלים. אין בבל, מדי, פרס, סיריען און מצרים האבען זיך געוואגעלט די פארטריבענע פון יהודה; א סך זיינען פערקויפט געווארען פאר קנעכט צו די פרעמדע. עס האט אויסגעזוכן, אז די קינדער פון מלכות יהודה וועלען אויך פערלאזן וועלען צווישען די פעלקער אזוי ווי עס זיינען פערלאזן געווארען די קינדער פון מלכות־ישראל. געשעהן איז אבער ניט אזוי. די גולי־בבל האבען זיך נארניט צוזאמענגעמישט מיט דער ארומיגער היידנישער בע־פעלקערונג, נאר זיי האבען געוואוינט בעזונדער און זיינען ג־ע־בליבען געטרייי צו זייער אמונה, זייערע דינים און מנהגים. אין דער פרעמד האט זיך ערשט שטארק דערוועקט אין זיי די צוגעבונד־קייט צו זייער אייגען פאטערלאנד און גלויבען. זיי האבען ג־ע־טרויערט נאך דעם פערלארענעם פאטערלאנד און האבען חרטה ג־ע־האט אויף זייערע טעות'ן, וואס האבען געבראכט צום דאזיגען אומ־גליק. צו די אננעקומענע גולים פון יהודה זיינען צוגעשטאנען פיעלע, וואס האבען אבגעשטאמט פון די אלטע גולי־ישראל, וועלכע האבען געלעבט אין די שכנ'ישע לענדער (פון אמאליגען אשור) און וואס האבען נאך קיין צייט ניט געהאט זיך צו פערשמעלצען מיט די ארומיגע פעלקער.

נבוכדנאצר, דער בעזיגער פון יהודה, האט ניט געדריקט די אידען, וועלכע ער האט פארטריבען אין בבל. פון די פארטריבענע האט ער נאר געפאדערט זיי זאלען אנערקענען די הערשאפט פון באבילאנישען מלך און זאלען ניט שטרעבען צו אויפשטעלען צוריס זייער מלוכה, אבער אין זייער אינוועניגסטען לעבען און אין זייער גלויבען האט ער זיי געגעבען פולע פרייהייט. א סך האבען פער־מאגט פרוכטבארע ערד, וועלכע זיי האבען אליין בעארבייט; אנדע־רע האבען זיך בעשעפטיגט מיט מלאכות און מסחר. סיי אין דער הויפטשטאדט בבל, סיי אין די אנדערע שטערט האבען די אידען געוואוינט אין בעזונדערע קהלות, האבען געהאט זייערע עלטסטע, זייערע נייסטיגע פיהרער און בתי־תפלה. ביי די רעליגיעזע פערזאמ־

דינים און מנהגים. די מסורה דערצעהלט, אז אין נבוכדנאצר׳ס הויף אין בבל האָט זיך געפונען א פארטריבענער מיט׳ן נאָמען דניאל, וועלכער האָט געשטאמט פון די מלכים פון יהודה, און מיט איהם זיינען געווען נאָך דריי פון יהודה׳ס אדעל: חנניה, מישאל און עזריה. דניאל און זיינע חברים האָבען זיך אויפגעצויגען אין קעניגליכען הויף און האָבען זיך אויסגעלערנט די כאלדעאישע שפּראך און אלע וויסענשאפטען, מיט וועלכע די דעמאלטיגע כאלדעאישע חכמים האָבען שטאלצירט. נאָר פונדעסטוועגען זיינען זיי ניט אבגעטראטען פון זייער אמונה. זיי האָבען געקראגען זייער שפּייז פון קעניגליכען טיש, אבער זיי האָבען זיך אבגעזאגט צו עסען די קעניגליכע פלייש און טרינקען די קעניגליכע ווין, וואס איז געווען פערבאטען נאָכ׳ן אידישען דין, און זיי האָבען זיך דערנעהרט מיט גרינס און געטרונקען וואסער. איינמאל האָט נבוכדנאצר געוואלט צווינגען דניאל׳ס דריי חברים צו בוקען זיך צום באבילאנישען אבגאָט, נאָר זיי האָבען ניט געוואלט פאלגען און דער קעניג האָט געהייסען זיי אריינווארפען אין א ברענענדיגען קאלך־אויוון. אבער די יונגען זיינען ארויס אונבעשעדיגט פון פייער און אפילו זייערע האָר האָבען זיך ניט אבגעברענט. דעמאלט — דערצעהלט די לעגענדע — האָט דער קעניג זיך איבערצייגט אז דער אידישער גאָט איז אלמעכטיג און האָט שוין מעהר ניט געצוואונגען די אידען זיך צו בוקען צו אנדערע אבגעטער.

צווישען די אידישע פארטריבענע אין בבל האָט געלעבט דער גרויסער נביא יחזקאל, וועלכער איז אהין אוועקגעפיהרט געווארען נאָך מיט׳ן קעניג יהויכין, פאר׳ן חורבן ירושלים (§88). יחזקאל איז געווען דער גייסטיגער פיהרער פון די גולי־בבל. מיט זיינע וואראמע רייד האָט ער אויפגעהויבען דעם דערשלאגענעם מוט פון דעם וואנדער־פאָלק. ער האָט נביאות געזאָגט, אז די צושפּרייטע נאציאן וועט נאָך אויף האָם ניי אויפלעבען. איינע פון יחזקאל׳ס גלענצענדסטע נבואות איז זיין בעריהמטע זעהונג וועגען די טויטע ביינער:

עס איז געווען אויף מיר גאָט׳ס האנד און גאָט האָט מיך ארויסגעפיהרט אין א ווינד און האָט מיך געלאזען שטעהן אין א טאל, וואס איז פול געווען מיט ביינער. און ער האָט מיך

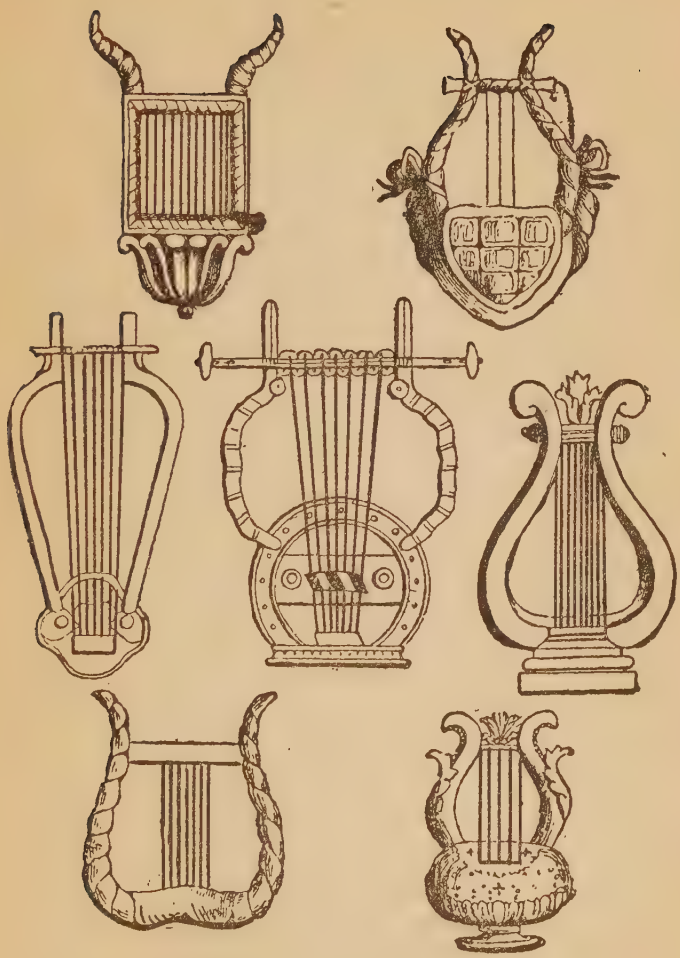

פארצייטיגע אידישע הארפען.

געפיהרט ארום און ארום זיי אוּן זעה: זעהר פיעל זיינען זיי אויפ'ן פלאַך פון טאָל, און טרוקען זיינען זיי זעהר. אוּן ער האָט געזאגט צו מיר: מענשען־זוהן, צי וועלען די דאָזיגע ביינער אויפלעבען? אוּן איך האָב געענטפערט: מיין האַר אוּן גאָט, נאָר דו אליין ווייסט עס. אוּן ער האָט צו מיר געזאגט: זאג נביאות איבער די טרוקענע ביינער אוּן זאג זיי: איהר טרוקענע ביינער, הערט גאט'ס וואָרט! אָט וועל איך אריינזעצען אין אייך א גייסט אוּן איהר וועט אויפלעבען, אוּן איך וועל אייך געבען אָדערען אוּן ארויפלעגען אויף אייך פלייש אוּן בעציהען אייך מיט א הויט. אוּן איך האָב נביאות געזאגט, ווי מיר איז בעפעהלען געווארען. אוּן ווי נאָר איך האָב אויסגעזאגט מיין נבואה האָט זיך דערהערט א רעש אוּן די ביינער האָבען אָנגעהויבען צו דערנעהנטערען זיך צו איינאנד. אוּן איך האָב דערזעהן: אט איז אויף זיי פאראן אָדערען אוּן פלייש איז אויסגעוואקסען, אוּן פון אויבען האָט א הויט זיי בעדעקט, נאָר קיין גייסט איז אין זיי ניט געווען. אוּן גאָט האָט צו מיר געזאגט: „זאג נביאות וועגען גייסט אוּן זאג: פון פיער זייטען קום, א, גייסט אוּן בלאז אויף די דאָזיגע טויטע אוּן זאָלען זיי לעבעדיג ווערען!" אוּן איך האָב נביאות געזאגט ווי מיר איז בעפעהלען געווארען. אוּן עס איז אריין אין זיי א גייסט אוּן זיי האָבען אויפגעלעבט אוּן געשטעלט זיך אויף די פיס, זעהר א גרויסער חיל. אוּן ער האָט צו מיר געזאגט: מענשען־זוהן! די דאָזיגע ביינער זיינען דאָס הויז ישראל. זיי זאָגען: אויסגעטריקענט זיינען אונזערע ביינער, פערלארען איז אונזער האָפנונג, אָבגעשניטען זיינען מיר (פון פאָטערלאנד). דעריבער זאג צו זיי אזוי: אזוי האָט געזאגט גאָט: איך עפען אייערע קברים אוּן וועל אייך ארויספיהרען פון אייערע בעגרעבנישען, מיין פאלק, אוּן וועל אייך ברענגען אין לאנד פון ישראל, אוּן וועל אריינזעצען אין אייך מיין גייסט, אוּן איהר וועט אָבלעבען, אוּן איך וועל אייך געבען מנוחה אין אייער לאנד, אוּן איהר וועט וויסען, אז איך, גאָט, ווי איך האָב נעזאָגט אזוי האָב איך געטהאָן (יחזקאל ל"ז).

§92. דער אונטערגאנג פון בבל אוּן די האָפנונגען פון די אידען. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט (562) האָט די מאַכט פון בבל

EZECHIEL PROPHETA VISO.

יחזקאל הנביא.

בעגעהט זיך פרייוַדלעך מיט אונטערדריקטע פעלקער. די אידן האבן דעריבער געהאפט, אז ווען כורש וועט אויננעהמען בבל, וועט ער זיי בעפרייען און לאזען זיך אומקעהרען אהיים. א נביא, וועלכער האט געלעבט צווישען די פארטריבענע, האט אין פלא־מענדיגע רעדעם געלויבט די גוטהערציגקייט פון כורש'ן און האט ערקלערט, אז גאט האט איהם געשיקט צו זיין דער אויסלייזער פון די אידן.

דער דאזיגער גרויסער נביא, וואס זיין נאמען איז ניט בע־וואוסט, קען אנגערופען וועלכן „דער נביא פון דער אויפלעבונג". (עס איז אנגענומען איהם צו רופען ישעיהו דער צווייטער, וואס זיינע רעדעם זיינען פערבליבן אין דעם צווייטען טייל פון דעם ספר ישעיהו דער ערשטער, דער בעריהמטער נביא פון חזקיהו'ס צייטען). אויב אין די נביאות פון יחזקאל שפיגעלט זיך אב די פינסטערע נאכט פון גלות איז אין די נביאות פון דעם נייעם נביא שיינט דער אבגלאנץ פון דעם אויפגעהענדיגען מארגען־שטערן און עם הערט זיך דער מונטערער רוף צו בעפרייאונג און נייעם לעבען. דער נביא הערט די שטימע פון גאט, וועלכע זאגט צו די פיהרער פון אידישען פאלק: „נחמו נחמו עמי, טרייסטעט, טרייסטעט מיין פאלק. רעדט צו דעם הארצען פון ירושלים און רופט צו איהר. אז פול געווארען איז איהר צייט, אז פארגעבען געווארען איז איהר פארברעך, אז זי האט געקראגען פון דער האנד פון גאט דאפעל פאר אלע איהרע זינד. א שטים רופט אין דער וויסטע: רייניגט אב דעם וועג (צווישען בבל און יהודה) פון גאט, גלייכט אויס אין דער סטעפע א שטעג פאר אונזער האר.... געהט ארויס פון בבל, אוילט אוועק פון כשדים, זאגט: בעפרייט האט גאט זיין קנעכט יעקב!" די געציג אין גאט'ס הענד אין דער דאזיגער איבערקערענגיש איז כורש, דער מלך פון פרס. „אזוי האט געזאגט גאט צו זיין געזאלבטען, צו כורש'ן: איך שטיץ זיין רעכטע האנד אום אונטערטעניג צו מאכען נאציאנען פאר איהם, און מאך די לענדען פון די קעניגען לויז, אום צו עפענען טירען פאר איהם און טוירען זאלען ניט פערשלאסען בלייבען... צולויעב מיין דיענער יעקב און ישראל מיין אויסערוועהלטען. איך האב איהם (כורש'ן) פאר גערעכטיג־

אין מזרח אַנגעהויבען צו זינקען. נבוכדנאצר'ס זוהן, אויל־מרודך, האָט געקעניגט בלויז יאָהר. ער האָט בעפרייט פון תפיסה דעם געוועזענעם אידישען מלך יהוכין, וועלכען זיין פאטער האָט אַמאָל אוועקגעפיהרט געפאנגען און איהם אבגעהאלטען אין גע־פענגנים 36 יאָהר; מרודך האָט יהויכינ'ען מקרב געווען און איהם געגעבען א חשוב'ען פלאץ אין קעניגליכען הויף. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט האָבען פערשיידענע הארען און קריעגספיהרער אַנגעהויבען קעמפפען צווישען זיך פאר דער קעניגליכער מאַכט. אויל־מרודך איז ארונטערגעזעצט געווארען און אין פערלויף פון פינף יאָהר האָבען זיך אין לאנד געביטען דריי מלכים. דער לעצטער מלך פון בבל איז געווען נבונידם (555). פאר זיין צייט איז צופאלען גע־ווארען די גרויסע מזרח־אימפעריע.

אין די צייטען פון נבונידם איז ביי דער זייט פון מלכות בבל אויסגעוואקסען א נייע מלוכה, וועלכע איז אין קורצען געווארען די הערשערין פון גאנץ פאָדער־אזיען. דאס בריטע לאנד אין מזרח זייט פון מעסאפאטאמיען, מיט'ן נאָמען איראָן, איז געווען בע־זעצט פון צוויי פעלקער: די מעדיער (מדי) און פערסיער (פרס). די מעדיער צוזאמען מיט די באביללאנער זיינען עם געווען די יע־ניגע וואָס האָבען אמאל צושטערט די אסירישע מלוכה. פון דע־מאלט אן זיינען די מעדיער געווען די הערשער פון איראָן און די פערסיער זיינען געווען אונטערטעניג צו זיי. נאָר צולעצט האָבען אין איראן געקראנגען די אויבערהאנד די פערסיער. אונטער דער פיהרערשאפט פון זייער העלדישען קריעגספיהרער כורש האָבען זיי בעזיעגט מעדיען און איינגענומען איהר הויפטשטאָדט עקבאטאן. כורש איז געווארען דער קעניג פון דער פערשייניגטער מלוכה פון פרס ומדי (ארום 550) און האָט זיך אוועקגעלאזט איינצונעהמען נייע לענדער. ער האָט איינגענומען קליין־אזיען און סיריען, און דערנאָך האָט ער בעשלאָסען צו בעזיעגען די גרויסע מלוכה פון בבל. אין א קורצער צייט האָט ער איינגענומען אייניגע פראווינצען פון בבל און האָט זיך געמוסען גרייטען צוצוטרעטען צו איהר הויפטשטאָדט. די ידיעה וועגען כורש'ס גרויסע נצחונות האָט אנ־געפילט מיט פרייד די הערצער פון די אידישע פארטריבענע אין בבל. וועגען דעם נייעם זיעגער פלעגט מען דערצעהלען, אז ער

אמאל צוגענומען פון בית־המקדש אין ירושלים. בשעת דער קעניג און זיינע געסט זיינען געזעסען בייַם טיש און האָבען געטרונקען ווין פון די הילינע כלים האָט זיך אויפ'ן וואנד אנטקעגען טיש בעוויזען א מענשליכע האנד און האָט אָנגעשריבען עפּים אונפערשטענדליכע וווערטער. דער קעניג האָט זיך דערשראקען און האָט נערופען זיינע חכמים זיי זאלען איבערלייענען די אויפשריפט, אבער די חכמים האָבען עס ניט געקענט איבערלייענען. דעמאלט האָט מען נערופען דעם אידישען חכם דניאל, און ער האָט באלד איבערגעלייענט די אויפשריפט און געזאגט צום מלך: „דא זיינען אויסגעקריצט פאלגענדע וווערטער „מנה מנה תקל ופרסין, דאָס הייסט, געצעהלט אבגעווענען און צוטיילט. די בעדייטונג פון דער מאָדנער אויפשריפט איז, אז געצעהלט זיינען די טעג פון דיין קעניגען, אבגעווענען אויפ'ן וואגשאל זיינען דיינע שלעכטע מעשים, און צוטיילט איז דיין מלוכה צווישען מדי און פרס." די דאָזיגע נבואה איז באלד מקוים געווארען.

כורש'ס מעכטיגער חיל איז צוגעטראטען צו בבל און זי בעלאַגערט. כורש האָט איינגעזעהן, אז צו נעהמען די דאָזיגע גרויסע בעפעסטיגטע שטאָדט מיט שטורם איז אונמעגליך. האָט ער געהייסען אויסגראבען הינטערן שטאָדט א קאנאל און איהם פעראייניגען מיט'ן טייך פרת, וועלכער איז דורכגעלאפען דורכ'ן שטאדט. דאס וואסער פון טייך איז אבגעצויגען געווארען אין קאנאל אריין און פון דאנען — אין א טיפען אזערע וואס איז נעלעגען הערביי. אין טייך איז געבליבען אזוי וועניג וואסער, אז מען האָט איהם נעקענט אריבערגעהן צופוס. איינמאל ביי נאכט וען די באבילאנער האָבען זיך זארגלאז משמח געווען אויף א יום־טוב לכבוד זייער גאָט האָבען די פערסישע זעלנער זיך אריינגעריסען אין שטאָדט אריין איבער'ן אויסגעטריקענטען גרונד פון דעם טייך פרת. בבל איז געווען געווארען. כורש האָט זיך ערקלערט פאר'ן הערשער פון מלכות־בבל און האָט די אמאליגע גרויסע אימפעריע צוגעשלאָסען צו פערסיען (538).

די גרויסע אידישע בעפעלקערונג פון בבל האָט מיט פרייד בעגעגענט דעם פערסישען זיעגער. די דאָזיגע איבערגעבענקייט פון די אידען איז כורש'ן געפעלען געווארען. ער האָט בעשלאָסען צו בע־

קייט אויפגעוועקט און אלע זיינע וועגען וועל איך גלייך מאכען. ער וועט אויפבויען מיין שטאדט און מיינע פארטריבענע וועט ער צוריקשיקען". (יהואש'ס איבערזעצונג).

דער נביא ענטוויקעלט דעם געדאנק, אז ה' איז ניט נאר דער גאט פון אידישען פאלק, נאר אויך דער גאט פון דער גאנצער וועלט און ער בעשטימט דעם גורל פון אלע פעלקער. דאס אידישע פאלק איז גאט'ס אויסדערוועהלטער, און איז גערופען געווארען צו אויפדעקען פאר אנדערע פעלקער דעם אמת'ן גלויבען און פערווירקליכען די אידעאלען פון נערעכטיגקייט אויף דער וועלט. און דער דאזיגער „אויסדערוועהלטער" האט געדארפט ליידען פיין און רדיפות, אבער סוף־כל־סוף וועט ער נאך גליקליך זיין: ער וועט זיין דאס „ליכט פאר די פעלקער". דער פאהנען־טרעגער פון אמת פאר דער גאנצער מענשהייט. דאס דאזיגע ליכט וועט ווידער אויפשיינען אויפ'ן בארג ציון, אין א בעפרייטער יהודה. אן אויסגעלייטערטע דורך די צרות וועט די אידישע נאציאן זיך אומקעהרען אין איהר לאנד און ראטעוועט וועט דער וועלט א ביישפיעל פון נייסטיגער שטארקייט. דער נביא זאגט־צו דעם בעפרייטען פאלק נישט קיין קריעגערישע מאכט, ניט קיין הערשאפט איבער אנדערע פעלקער דורכ'ן שווערד און גוואלט, נאר א זיעג איבער די מוחות און הערצער דורך די געדאנקען פון אמת און יושר.

§93. שיבת ציון. דער קעניג פון פרס. אין דער צייט וען כורש'ס גרויזאמע חילות האבען זיך דערנעהנטערט צו בבל האט דער באביל־אנישער קעניג נאבוניט נעטהאן צו בעשיצען זיין הויפטשטאדט. ער האט עהאפט, אז בבל, וועלכע איז געווען ארומגערינגעלט מיט צוויי שורות דיקע וועגד וועט מען קיינמאל ניט קענען איינעהמען. דער קעניג און זיינע מקורבים זיינען געווען זיכער, אז עס איז קיין סכנה ניטא און דעריבער האבען זיי זיך אריינגעלאזט אין פערגעניגענס, אין עסען און אין זויפען. וועגען אייגעם פון די דאזיגע מאלצייטען דערצעהלט דער תנ"ך פאלגענדעם: דער באביל־אנישער קעניג בלשצר (נבונידם אליין אדער זיין זוהן) האט געמאכט א גרויסע סעודה פאר זיינע שרים און האט געהייסען ברענגען אין פאלאץ די כלים, וועלכע נבוכדנאצר האט

דעמאָלט פלעגט מען רעדען צווישען די פעלקער:
„גאָט האָט גרויסעם געטהאָן מיט די דאָזיגע!"
גאָט האָט מיט אונז גרויסעם געטהאָן,
פריידען פול זיינען מיר געווען.

פערצעהנטער קאַפּיטעל.

יהודה אונטער דער פערסישער הערשאַפט.

(332—537 פאַר דער קריסטל. צייטר.)

§94. **די אויפלעבונג פון יהודה און דער בית שני.** נאָך ניין־און־פערציג יאָהר גלות אין בבל האָבען זיך צעהנדליגער טויזענדער אידען אומגעקעהרט קיין יהודה אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם פירשט זרבבל און דעם כהן גדול יהושע (537). באלד נאָך זיי האָבען זיך אויך אנגעהויבען ציהען צוריק אין זייער פאטער־לאנד א סך אידען וואס זיינען געווען צושפרייט אין אנדערע לענ־דער: אין מצרים, קליין־אזיען און אויך די אינזלען פון מיט־לענדישען ים. פון אומעטום זיינען די פארטריבענע געלאָפען קיין יהודה מיט דער האָפנונג צו אָנהויבען דאָרט א רוהיג לעבען אונ־טער'ן שוץ פון דעם גערעכטיגען מלך כורש. די צוריקגעקעהרטע האָבען געפונען זייער לאנד אין א טרויעריגען צושטאנד: די הייליגע שטאָדט ירושלים איז געווען א הויבע פון חורבות, א סך שטעדט אין דערפער זיינען געשטאנען לעדיג, אָהן איינוואוינער; די פעלדער וועלכע זיינען לאנג ניט בעארבייט געווארען, זיינען פארוואנדעלט געווארען אין א וויסטעניש. איניגע געגנדען פון יהודה זיינען אונטער דער צייט פערכאפט געוואָרען פון די פיינד־ליכע שכנ'ישע פעלקער. און די פיהרער פון זאלק, זרבבל און יהושע, האָבען זיך גענומען אייניצופיהרען אָרדנונג אין דעם פער־וויסטען לאנד.

פריהער פון אלץ האָבען זיי צוריק אייניגעשטעלט דעם גא־טעסדיענסט אין ירושלים. וועז עס איז געקומען דער יום־טוב סכות האָבען זיי געלאזט אויסבויען א מזבח צו ברענגען קרבנות.

פרייען די אידען פון זייער לאנגען גלות און לאזען זיי זיך אומקעהרען אין יהודה, וועלכע איז צוזאמען מיט דער גאנצער מלוכה פון בבל געווארען א טייל פון דער פערסישער מלוכה. אין ניכען זיינען איבער גאנץ בבל צושיקט געווארען קעניגליכע שטאפעטען, וועלכע האבען מודיע געווען כורש'ס בעפעהל, אז אלע אידען וואס געפינען זיך אין די שטעדט פון בבל און פרס מעגען זיך אומקעהרען אין יהודה און אויפבויען די חרב"ע ירושלים און דעם בית־המקדש. געלד אויף בויען דעם בית־המקדש האט כורש געהייסען געבען פון זיין אייגענער קעניגליכער קאסע, און דעם אויפזעהער פון די קעניגליכע אוצרות האט ער בעפעהלען ארויסצוגעבען צו די צוריקגעקעהרטע אידען אלע גאלדענע און זילבערנע כלים, וועלכע נבוכדנאצר האט צוגענומען פון בית־המקדש.

צעהנדליגע טויזענדער אידען האבען זיך ערקלערט גרייט צו פערלאזען בבל און זיך אומקעהרען צו זייער פאטערלאנד. בראש פון די אויסוואנדערער איז געשטעלט געווארען דער פירשט זרבבל, אן אייניקעל פון קעניג יהויכין, און יהושע, אן אייניקעל פון שריהו, דעם לעצטען כהן־גדול פון ירושלים. א טייל אידען זיינען נאך געבליבען אין בבל, אבער אויך זיי האבען ניט פארגעסען זייער פאטערלאנד און האבען געהאפט שפעטער זיך צוריקצוקעהרען אהין. די איבערגעבליבענע האבען אויסגעריכט זייערע ברידער אין וועג אריין מיט געלד, שפייז און פיה. כורש האט געגעבען די אויסוואנדערער א וואך פון טויזענד רייטער צו בעשיצען זיי אויפ'ן וועג פון ווילדע שבטים. און אין יאהר 537 האט א גרויסע צאל אידען זיך אוועקגעלאזט פון בבל און זייער אייגען לאנד, נאך וועלכען עס האבען אזוי שטארק געבענקט נאנצע צוויי דורות פון פארטריבענע. די אומגעריכטע בעפרייאונג פון גלות האט זיך זיי אויסגעוויזען וויי א נס פון גאט אדער א וואונדערליכער חלום. א שפעטערדיגער שיר גיט איבער די גליקליכע שטימונג פון די צוריקגעקעהרטע:

אז גאט האט אומגעקעהרט ציונ'ס געפאנגשאפט
זיינען מיר ווי אין חלום נעווען;
דאן איז מיט פרייד־געלעכטער פול נעווען אונזער מויל
און אונזער הארץ מיט געזאנג.

האָט נע'ירש'עט זיין זוהן קאמביז (529). דער נייער קעניג איז נע־ נאַנגען מלחמה האַלטען מיט מצרים און עטהיאָפיען (כוש). די פערסישע חילות זיינען דורכגעגאַנגען דורך יהודה און די איינוואוי־ נער האָבען דורכדעם שטארק געליטען. מחמת דעם האָט זיך דאָס בויען פון דעם בית־המקדש אבגעשטעלט, און האָט זיך אָנגעהויבען צוריק ערשט דעמאָלט, וועז אויפ'ן פערסישען טראהן איז ארויף דרויש דער 1טער (521). דער דאָזיגער מלך האָט בעשיצט די אידען אזוי ווי כורש. אויף דער בקשה פון זרבבל און יהושע האָט ער ערלויבט אנצוהויבען ווייטער דאס בויען פון בית־המקדש און האָט אפילו געהייסען גבעבען שטיצע פון דער קעניגליכער קאסע. די נביאים חגי און זכריה האָבען מיט זייערע רייד נעמונטערט דאס פאָלק און איהם געוועקט צו ארבייטען פאר „גאט'ס הויז". דאס פאָלק האָט זיך פליסיג געגומען פאר דער ארבייט און אין פיער יאָהר צייט איז דער בנין פארטיג געווארען. דער נייער בית־ המקדש איז פארטיג געווארען אין יאָהר 516, דאס הייסט אין זיבע־ ציג יאָהר ארום נאָכ'ן חורבן בית ראשון.

§95. עזרא הסופר. נאָכ'ן טויט פון זרבבל און יהושע האָט דאָס פאָלק ניט געהאט קיין פעהינג און אונטערגעהמערישע פיהרער יהודה איז ווי פריהער געבליבען אונטערטעניג צו פערסיען, און די אינוועניגסטע ענינים האָבען געפיהרט די כהנים גדולים, וועלכע האָבען אבגעשטאמט פון יהושע. די דאָזיגע גייסטיגע פיהרער האָ־ בען נאָר געזארגט, אז די צערעמאניעס פון בית־המקדש, דער גא־ טעסדיענסט און די קרבנות, זאָלען שטרענג אבגעהיט ווערען, אבער זיי האָבען גארניט געטהאָן צו פערשטארקען און פערבעסע־ רען די לאגע פון דעם צובראכענעם פאָלק. זייענדיג ארומגערינגלט מיט פרעמדע פעלקער אינוועניג אין לאנד האָבען זיך די אידען אָנ־ געהויבען מקרב זיין צו זיי און אפילו זיך מתחתן זיין מיט זיי. נישט קוקענדיג אויפ'ן פערבאט פון תורת משה, האָבען א סך אידען גענומען זיך פאר ווייבער די טעכטער פון די מואבים, עמונים און שומרונים. די קינדער וואָס זיינען ארויסגעקומען פון אזלכע שדוכים האָבען נערעדט די שפראך פון זייערע מוטערס און האָבען ניט געקענט רעדען די שפראך פון די אידען. דער דעמאָלטיגער נביא מלאכי (דער לעצטער פון די אידישע נביאים) האָט געוויזען

דערנאָך זיינען זיי צוגעטראטען צו בויען א קליינעם בית־המקדש, אויפ'ן זעלבען אָרט וואו עס איז געשטאנען דער ערשטער בית־המקדש. וועז עס איז געקומען דער טאָג פון לענען דעם ווינקעל־שטיין פאר'ן נייעם בית־המקדש איז מען זיך צוזאמענגעפאהרען פון אלע שטעדט פון יהודה צום גרויסען יום־טוב. די כהנים זיינען ערשינען אין זייערע כהונה־קליידער, די לויים האָבען געזונגען געזאנגען (וועלכע זיינען פערבליבען ער היום אין תהלים); די נביאים האָבען אין זייערע רעדעם פאראויסגעזאגט א גליקליכע צוקונפט און ווייט ארום האָבען געהויבט די פרייד־געשריייען פון פאלק. אבער אין מיטען פון דער דאָזיגער גליקליכער פערזאמלונג זיינען געשטאנען זקנים און ביטער געווויינט: די דאָזיגע אלטע לייט האָבען נאָך געזעהן דעם ערשטען בית־המקדש (שלמה'ס) אין זיין גאנצען פראכט, און ווען זיי האָבען פערגליכען מיט איהם דעם נאָר־וואס אָנגעפאנגענעם בעשיידענעם „הויז פון גאָט", האָבען זיי זיך ניט געקענט אויסהאלטען פון טרעהרען. „און דאס פאלק — שרייבט א היסטאָריקער פון יענער צייט — האָט ניט געקענט אונטערשיידען די פרייד־געשריייען צולויעב דעם גרויסען געווויין".

נאָר אפילו דעם דאָזיגען קליינעם בית־המקדש איז דעם פאלק ניט גרינג אָנגעקומען צו בויען. אויפ'ן גרענץ פון יהודה האָבען געלעבט די שמרונים (§79). הגם מיט דער צייט האָבען די שמרונים איבערגענומען דעם אידישען גלויבען, דאָך זיינען ביי זיי געבליבען א סך היידנישע מנהגים. וועז זיי האָבען זיך דערוואוסט, אז די אידען בויען אין ירושלים א נייעם בית־המקדש האָבען זיי אויך געוואלט האָבען א חלק אין דעם בויען, כדי דער טעמפעל זאל זיין אן אלגעמיינער פאר די אידען און די שמרונים. נאָר זרבבל און יהושע האָבען זיך ענטזאגט אריינצונעהמען די שמרונים אין זייער עדה, ווייל זיי האָבען זיי געהאלטען נאָר פאר האלבע אידען. דעמאָלט האָבען די בעליידינטע שמרונים בעשלאָסען צו נעהמען נקמה פון די אידען. זיי האָבען געמסר'ט אויף זיי פאר די פערסישע הערשער און מיט אלע כחות האָבען זיי געשטערט דאס בויען פון דעם בית־המקדש.

דערווייל האָט זיך אויך די אלנעמיינע לאגע פון יהודה פערערגערט. איהר בעשיצער כורש איז געשטארבען און דעם טראהן

פאלק זאל איבערגעבויט ווערען, אזוי ווי עס האָט געוואלט עורא, איז נויטיג געווען פריהער צו בעפעסטיגען די מלוכה און איהר הויפטשטאָדט. די דאָזיגע ארבייט האָט אויף זיך גענומען א צווייטער גרויסער פיהרער, נחמיה.

§96. נחמיה. נחמיה האָט געלעבט אין שושן, די הויפט־שטאָדט פון פערסיען, און איז געווען דער שר־המשקים אין דעם הויף פון דעם קעניג ארטאקסערקסעס. דערווייסענדיג זיך וועגען דער טרויעריגער לאגע פון זיינע ברידער אין יהודה, האָט ער זיך שטארק מצער געווען. איינמאָל וועז נחמיה האָט דערלאנגט וויין צו ארטאקסערקסעס האָט, איהם דער מלך געפרעגט, וואָרום ער איז אזוי טרויעריג. נחמיה האָט געענטפערט: „וויי אזוי זאל איך ניט טרויערען, וועז די שטאָדט וואו עס ליגען די קברים פון מיינע אבות איז חרב?" דער קעניג האָט מיטגעפיהלט נחמיה'ס שמערץ און האָט איהם ערלויבט צו פאהרען אויף א צייט קיין ירושלים דאָרט צו בעפעסטיגען די שטאָדט און אייגפיהרען אין יהודה נייע אָרדנונגען. דעריבער האָט נחמיה געקראָגען דעם נאָמען פחה (פאשא אדער פערוואלטער) פון יהודה.

אין יאָהר 445 איז נחמיה אָנגעקומען קיין ירושלים, און האָט באלד געמומען וועקען די אייגוואוינער צו ארבייטען פלייסיג צו בעפעסטיגען די שטאָדט. אין פערלויף פון כמעט צוויי חדשים האָט דאס פאלק געארבייט טאג און נאכט אויפצושטעלען די פעס־טונגס־וואנד אָרום דער שטאָדט. די אידישע שונאים און בע־זונדערס די שומרונים, מיט זייער פיהרער סנבלט אן דער שפיץ, האָבען נעזוכט מיט אלע מעגליכקייטען צו שטערען די ארבייט און פלעגען אפילו בעפאלען די מויערער; אבער נחמיה האָט בעווא־פענט אלע ארבייטער און האָט נעהייסען איין טייל היטען די וואנד אויף פערשיידענע פונקטען, אין דער צייט וועז דער אנדע־רער טייל האָט געארבייט אויפ'ן בויען. צווישען די ארבייטער זיינען אפילו געווען אזעלכע, וואס מיט איין האנד האָבען זיי גע־לעגט די שטיינער און אין דער אנדערער האָבען זיי געהאלטען א שווערד זיך צו בעשיצען. נאָך צוויי חדשים אנגעשטרענגטער אר־בייט איז די פעסטונגס־וואנד אָרום דער שטאָדט פארטיג געווא־רען, און אין גיכען זיינען אויך אויפגעשטעלט געווארען צוריק די

דעם פּאָלק זיין געפּעהרלעכען טעות און האָט אויך געשטראפט די שלעכטע נביאים, וואס האָבען ניט געטהאָן זייער וויכטיגסטע פּליכט — צו זיין די לעהרער און פיהרער פון פּאָלק. ער האָט נביאות געזאגט, אז עס מוז קומען א גרויסער רעפּארמאטאָר, א שליח פון גאָט, וועלכער וועט איבעראנדערשען און בענייען דאס גאנצע לעבען פון פּאָלק.

דער דאָזיגער רעפּארמאטאר איז געקומען פון „לאנד פון גלות". האָס איז געווען עזרא, וועלכער האָט געשטאמט פון די כהנים, און האָט געלעבט אין בבל. ער איז געווען בעריהמט מיט זיין געלערנטקייט און ער פלעגט זיך מיט ליעבשאפט אבגעבען מיט איבערשריי־בען ספרים, דעריבער האָט ער געקראגען דעם צונאָמען סופר (שרייבער). וועו ער האָט זיך דערוואוסט אז די אידישע עדה אין ירושלים איז שטארק געפאלען, האָט ער בעשלאָסען זיך דארט צו בעזעצען און וועקען די אידען צו אויפלעבונג. דער פערסישער קעניג ארטאקסערקסעס I האָט איהם געגעבען די מאכט צו אָנשטעלען אין יהודה עלטסטע און ריכטער, וועלכע זאָלען רעגירען דאָס פּאָלק לויט די געזעצען פון משה. צוזאמען מיט עזרא'ן זיינען אין יהודה געקומען ארום אנדערהאלבען טויזענד אידען פון בבל (458). וועו עזרא איז אָנגעקומען קיין ירושלים האָט ער צונויפגערופען א גרויסע פאלקס־פערזאמלונג אויפ'ן פלאץ וואס פאר'ן בית־המקדש. דאָ האָט ער געהאלטען א פייערדיגע רערע און האָט אויפגעפאדערט דאס פאלק זיי זאלען זיך אָנהויבען פיהרען לויט דער תורה, און זאלען זיך ניט אויסמישען מיט די פרעמדע פעלקער. עזרא האָט געפאדערט, אז די אידען וואס האָבען געהאט פרויען פון פרעמדע פעלקער, זאלען זיך מיט זיי באלד צושיידען. פיעלע האָבען באלד אזוי געטהאָן: די פרעמדע פרויען זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען און זיי האָבען זיך אומגעקהרט צו זייערע אייגענע. דאס האָט ארויסגערופען א האס ביי די שכנ'ישע פעלקער צו די אידען. די מואבים, עמונים און שומרונים האָבען אנגעהויבען מאכען אנפאלען אויף ירושלים און האָבען געמאכט א חורבן אין שטאָדט. ירושלים איז ניט געווען בעפעסטיגט און איהרע אייגנוואוינער האָבען ניט געקענט זיך בעשיצען נעגען די אנפאלען פון די שונאים. אבער כדי דאס גייסטיגע לעבען פון אידישען

באַטען פון דער תורה. דער פיער־און־צוואנציגסטער טאָג פון תשרי איז בעשטימט געווארען פאר א טאג פון תשובה פאר'ן גאנצען פאלק. אלע האָבען געפאסט אין דעם דאָזיגען טאג און האָבען זיך אָנגעטהאָן אין טרויער־קלייַדער. די לויים האָבען זיך געווענדט צום פאלק און האָבען פאָרגעשטעלט אין העלע פארבען זיין גאנצע פערגאנגענהייט, זיינע גרויסע גבורות און אומגליקליכע טעות'ן. נאָכדעם האָט מען פאר די פערטרויערטע צוהערער פאָרגעלייענט א געשריבענעם כתב אין וועלכען זיי האָבען אלע געשוואָרען אָבצוהיטען די דינים און מצוות פון דער תורה. אויף דעם דאָזיגען כתב האָבען זיך נע'חתם'עט די פאָרשטעהער פון פאלק, די כהנים און די לויים.

ערנאָך האָט נחמיה געזאָרגט, אז די אידען וועלכע האָבען נאָך געהאט גוי'שע וויבער זאָלען זיי גט'ען, אז דאָס פאלק זאָל שטרענג אָבהיטען דעם שבת און אז די אומווירדינע כהנים זאָלען זיך ניט נעפינען אין בית־המקדש. אייניעם פון די הויפט כהנים, מנשה, וועלכער האָט חתונה געהאט מיט דער טאָכטער פון דעם שומרון'ישען בעאמטען סנבלט, האָט מען ארויסגעטריבען פון ירושלים (ארום 430 יאָהר). דעמאָלט האָט דער שומרון'ישער בעאמטער אויסגעבויט פאר זיין פאלק א בעזונדער בית־המקדש אויפ'ן בארג גריזים, נעבען דער שטאָדט שכם, און האָט געמאכט מנשה'ן פאר'ן כהן גדול אין יענעם בית־המקדש. פון דעמאָלט אָן האָבען זיך די שומרונים אלץ מעהר דערווייטערט פון די אידען אין זייער גלויבען און אין זייער ארט לעבען. פון אלע הייליגע שריפטען (כתבי־הקדש) האָבען זיי אנערקענט בלויז דעם חומש אדער תורת־משה און דעם ספר יהושע. נאָר אפילו אין די דאָזיגע ספרים האָבען זיי שפעטער אויך א סך געענדערט. די שומרונים האָבען זיך נאָך א לאנגע צייט פערטראָגען פיינדליך צו די אידען און האָבען געוואכט זיי צו שעדיגען ביי יעדער גינסטיגער געלעגענהייט.

§97. די כנסת הגדולה; פורים. נאכ'ן גלות בבל האָט די טהעטיגקייט פון די נביאים, די פריהערדיגע פיהרער פון פאלק, בים־לעכווייז אויפגעהערט. מלאכי איז געווען דער לעצטער אידישער נביא. אנשטאט די נביאים האָבען אָנגעהויבען ווירקען געלעהרטע לייט, וועלכע זיינען געווען געלערנט אין תורת משה און אין די

חרב'ע שטאדט־טויערען. ביי די טויערען איז געשטעלט געוואָרען א וואך. אויף ביינאכט פלעגט מען די טויערען פערשפּארען, און עפענען פלעגט מען זיי ערשט אין דער פריה וועו „די זון האָט שוין געוואָרעמט". די אידישע הויפּט שטאָדט, וואָס איז פריהער געווען שוצלאָז, איז איצט געוואָרען א בעפעסטיגטע און פערשלאָסענע שטאָדט און האָט אביסעל אבגעשראָקען די ארומיגע פעלקער.

וועו די פעסטונג ארום דער הויפּט שטאָדט איז אויפגעשטעלט געוואָרען האָט מען זיך געמומען צו בויען די חרב'ע הייזער איכ־וועניג אין שטאָדט. אזוי ווי אין ירושלים זיינען געווען זעהר ווינ־ציג איינוואוינער, האָט נחמיה אריבערגעפיהרט אהין א טייל פון דער בעפעלקערונג פון די דערפער. אין יענער צייט איז אין יהודה געווען א לאננע ניט־נערעטענים אויף די פעלדער א פאלק האָט שרעקליך געליטען. די רייכע וועלכע האָבען געהאט א סך אבגעשפּארטע תבואה פלעגען זי פערקויפען צו די אָרימע אויף בארג, נאר וועו די אָרימע בעלי־חוב האָבען ניט געקענט בעצאלען זייערע חובות צום טערמין, פלעגען די רייכע צונעהמען ביי זיי זייערע הייזער און ביסעל פערמעגען, און אפטמאל פלעגען זיי אפילו מאכען זיי פאר קנעכט. נחמיה איז געווען זעהר אויפגעבראכט דערפון און האָט געצוואונגען די רייכע צו בעפרייען די אָרימע בעלי־חוב און אומקעהרען וואָס זיי האָבען ביי זיי צוגענומען.

אויף אזא אופן האָט נחמיה איינגעפיהרט אביסעל אן אר־דנונג אין לאנד. דעמאלט האָט ער זיך פאראיניגט מיט עזרא'ן צו ארבייטען מיט איהם צוזאמען פאר דער גייסטיגער אויפלעבונג פון די אידען. אין חדש תשרי האָבען זיי פערופען אין ירושלים א גרויסע פאלקס־פערזאמלונג, וואס איז בעשטאנען פון מענער אוז פרויען. עזרא האָט זיך געשטעלט פאר'ן פערזאמלטען עולם און האָט פארגעלייענט אויפ'ן קול עטליכע קאפיטלען פון דער תורה, און האָט איבערגעגעבען די ליוים זיי זאלען דייטליך ערקלערען צום פאלק וואס עס איז געלייענט געוואָרען. דאס פאלק איז געווען טיף גערירהרט. אלע האָבען זיך אויפגעהויבען פון זייערע פלע־צער לכבוד דער הייליגער תורה. טרעהרען האָבען זיך גענאסען פון די אויגען פון די צוהערער, וועלכע האָבען יעצט פערשטאנען, וויי שטארק זיי האָבען זיך דערווייטערט פון די הויכע מאָראלישע נע־

אלטע הייליגע ספרים. די דאזיגע מענשען, וועלכע האבען זיך גע־
רופען סופרים, האבען נעטהאן וויי עזרא האט געלערענט: זיי הא־
בען בעקענט דאס פאלק מיט די רעליגיעזע, מאראלישע און נעזעל־
שאפטליכע נעזעצען, וועלכע האבען זיך אויפגעהיט אין די הייליגע
ספרים און אין מסורות בעל־פה. הגם יהודה האט זיך געפונען
אונטער דער ממשלה פון פערסיען דאך האט זי אין איהר אינווע־
רניסטען לעבען זיך נעפיהרט לויט די נעזעצען פון דער תורה. די
עלטסטע פון פאלק זיינען נעווען די כהנים גדולים. זיי האבען
רעגירט מיט דער הילף פון א ראט, אדער „פערזאמלונג פון די
עלטסטע". דער דאזיגער ראט האט זיך נערופען „כנסת הגדולה"
און איז בעשטאנען פון נעלעהרטע לייט און די בעסטע פארשטע־
הער פון פאלק. די מסורה דערצעהלט אז די אנשי כנסת־הגדולה
האבען זיך פירגענומען דריי זאכען: צו איינפיהרען אמת און
יושר אין משפט, צו לערנען דאס פאלק, און „מאכען א צאם (סיג)
צו דער תורה", דאס הייסט: ארומצאמען די אלטע נעזעצען מיט נייע
שטרענגע דינים. די כנסת־הגדולה האט נעשטעלט ריכטער, וועלכע
האבען נע'משפט דאס פאלק לויט די נעזעצען פון תנ"ך. די כנסת־
הגדולה האט זיך אויך נעזארגט צו ערציהען און בילדען די יונענד
און צו לערנען דעם בריטען המון לעזען און שרייבען. כדי צו
מאכען גרינגער דאס לעזען האט מען נעענדערט דעם אלטען אידישען
שריפט. אנשטאט די אלטע, זעהר שווערע אותיות האט מען אנגע־
הויבען צו בענוצען שעהנע פיערעקינע אותיות וועלכע זיינען זעהר
גרינג צום לעזען (דער דאזיגער נייער אלף־בית, וועלכער ווערט
ער היום נעברויכט ביי אידען, רופט זיך אן דער „פיערעקינגער"
אדער אסירישער.) דורך די אלע מיטלען פון דער כנסת־הגדולה
און די סופרים האט זיך דאס וויסען פון תנ"ך אלץ מעהר פער־
שפרייט צווישען פאלק.

אין פערלויף פון א נאנצען יאהרהונדערט נאך עזרא'ס און
נחמיה'ס טויט האבען די אידען נעלעבט רוהיג אין זייער לאנד אונ־
טער דער אויבערהערשאפט פון פערסיען. די פערסישע מלכים הא־
בען זיך ניט נעמישט אין די אינוועניגסטע ענינים פון יהודה, און
האבען זיך בענוגענט דערמיט, וואס זיי פלעגען קרינען פון די
איינוואוינער דעם בעשטימטען יעהרליכען צינז. אין פערסיען גופא

קופּיש	סיריש	עסטראַנגעלאָ	שומרונים	אַראַמיש	פּעניציש	פאלמיריש	העברעאיש
ا	ا	א	א	𐡀	𐤀	𐡠	א
ب	ب	ב	ב	𐡁	𐤁	𐡡	ב
ج	ج	ג	ג	𐡂	𐤂	𐡢	ג
د	د	ד	ד	𐡃	𐤃	𐡣	ד
ه	ه	ה	ה	𐡄	𐤄	𐡤	ה
و	و	ו	ו	𐡅	𐤅	𐡥	ו
ز	ز	ז	ז	𐡆	𐤆	𐡦	ז
ح	ح	ח	ח	𐡇	𐤇	𐡧	ח
ط	ط	ט	ט	𐡈	𐤈	𐡨	ט
ى	ى	י	י	𐡉	𐤉	𐡩	י
ك	ك	כ	כ	𐡊	𐤊	𐡪	כ
ل	ل	ל	ל	𐡋	𐤋	𐡫	ל
م	م	מ	מ	𐡌	𐤌	𐡬	מ
ن	ن	נ	נ	𐡍	𐤍	𐡭	נ
س	س	ס	ס	𐡎	𐤎	𐡮	ס
ع	ع	ע	ע	𐡏	𐤏	𐡯	ע
ف	ف	פ	פ	𐡐	𐤐	𐡰	פ
ص	ص	צ	צ	𐡑	𐤑	𐡱	צ
ق	ق	ק	ק	𐡒	𐤒	𐡲	ק
ر	ر	ר	ר	𐡓	𐤓	𐡳	ר
ش	ش	ש	ש	𐡔	𐤔	𐡴	ש
ت	ت	ת	ת	𐡕	𐤕	𐡵	ת

סעמיטישע אלף־בית'ן.

בעפעהלען אויפצוהענגען המן הרשע און די אידען האָט ער ערלויבט זיך צו פערטיידיגען געגען די שונאים, וואס האָבען זיך געקליבען זיי אומצוברענגען. דער סוף איז געווען, אז אין דעם טאָג וואָס המן האָט בעשטימט צו פערטילגען די אידען (דעם דרייצעהנטען אדר) זיינען זיי מיט געוואלט אין די הענד בעפאלען זייערע שונאים און האָבען זיי נע'הרג'עט אין דער פראָווינץ אזוי גוט ווי אין דער הויפטשטאָדט שושן. פאר א זכר דערפון, וואס די פערסישע אידען זיינען גראָטעווען געוואָרען פון דער גזרה, איז אייגנעפיהרט געוואָרען דער יום־טוב פורים, וועלכער ווערט נאָך עד היום אָבגעהיט ביי די אידען דעם פערצעהנטען טאָג אין אדר (א חדש פאר פסח). אין דיזען יום־טוב לייענט מען אין די שוהלען די מגלה „אסתר" וואו די גאנצע געשיכטע איז בעשריבען.

§98. די צוזאמענשטעלונג פון דעם תנ"ך. עזרא הסופר און זיינע נאָכפאָלגער, די סופרים, האָבען אָנגעהויבען צונויפזאמלען די גייסטיגע אוצרות פון אידישען פאָלק, וואָס זיינען נעשאפען געוואָרען אין פריהערע צייטען. א סך גרויסע לעהרער זיינען אויפגעשטאנען אין אידישען פאָלק, אָנהויבענדיג מיט משה'ן און ענדיגענדיג מיט די לעצטע נביאים. זייערע לעהרען און נבואות האָבען זיך טיילוויז אויפגעהיט אין ספרים און טיילוויז זיינען זיי איבערגענאנגען בעל־פה פון דור צו דור; פיעלעם איז מיט דער צייט פערלאָרען און פאַרגעסען געוואָרען און איז ניט דערגאנגען צו די שפעטערע דורות. כדי אויפצוהיטען די פערבליבענע ווערק האָט עזרא און די סופרים זיך גענומען זיי פלייסיג צונויפזאמלען, און ברענגען אין אָרדנונג און פארשרייבען דאס, וואס איז נאָך ניט געווען פערשריבען. אזוי איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרען דאָס גרעסטע בוך פון דער וועלט — דער ת נ " ך , דייזער ערשטער קוואל פון דער אידישער אמונה, פון דער אידישער געזעצגעבונג און פון דער עלטסטער געשיכטע פון אידישען פאָלק. די דאָזיגע כתבי־הקדש זיינען אויסגעשטעלט געוואָרען לויט די פאָלגענדע דריי אָבטיילונגען:

די ערשטע אָבטיילונג: ת ו ר ה , אָדער תורת משה. זי בעשטעהט פון פינף ספרים, אדער חומשים. אין דעם ערשטען ספר, ב ר א ש י ת , ווערט דערצעהלט וועגען דעם לעבען פון די

און אין איהר אונטערטעניגער בבל האבען זיך אויך אין יענער צייט געפונען גרויסע אידישע עדות וועלכע זיינען געשטיצט געווארען פון די פערסישע הערשער. די מסורה דערצעהלט נאר וועגען איין פאל וועז די אידען זיינען געווען פערפאלגט אין פערסיען. אין דעם הויף פון פערסישען מלך אחשורוש (קסערקסעס) אין שושן, האט זיך געפונען איינער א בעאמטער מיט'ן נאמען המן, וועלכער האט די אידען שטארק געהאסט. איינמאל האט ער געזאגט צום מלך: עס איז דא איין פאלק, וועלכעם איז צושפרייט און צעווארפען איבער אלע טיילען פון דיין מלוכה; זיינע מנהגים אונטערשיידען זיך פון די מנהגים פון די איבריגע פעלקער, און די קעניגליכע געזעצען היט ער ניט. אויב דער מלך וויל, זאל ארויסגעלאזען ווערען א בעפעהל צו טויטען אלע אידען." אחשורש האט באלד ארויסגעגעבען אזא בעפעהל, ערלויבענדיג די פערסיער צו רויבען און הרג'נען די אידען וואס האבען געוואוינט אין די שטעדט פון דער פערסישער מלוכה. די אידען אין פערסיען זיינען געווען אין סכנה אין גאנצען פערניכטעט צו ווערען. דעמאלט איז דעם נע־רודפ'טען פאלק געקומען צו הילף מרדכי, איינער פון די חשוב'ע אידען פון שושן, וועלכער איז געשטאנען נאהנט צום קעניגליכען הויף און האט אמאל געטהאן דעם מלך א גרויסע טובה. מרדכי האט געהאט א קרובה, א יתומה וואס ער האט ערציגען, מיט'ן נאמען אסתר, וועלכע איז דורך איהר שהנקייט אנגענעקומען אין קעניגליכען הויף און איז געווארען די בעליעבטסטע ווייב פון אחשורש'ן. וועז אסתר האט זיך דערוואוסט פון מרדכי'ן וועגען דעם שרעקליכען גורל וואס ערווארטעט איהרע פאלקס־ברידער האט זי בענוצט איהר נאנצען איינפלוס אויפ'ן קעניג צו פערמיידען דאס אומגליק. אזוי ווי זי איז פריהער געווען דערווייטערט פון די אידען אזוי האט זי איצט דערפיהלט איהר בלוט־פערוואנדשאפט מיט איהר פאלק. אסתר האט געבעטען דעם קעניג ער זאל צוריקרופען די שרעקליכע גזרה אויף די אידען און האט דערביי אויפנעדעקט פאר איהם המנ'ס בייזע מחשבות. אחשורש האט זיך אין־בערציגט אין דער ריכטיגקייט פון איהרע רייה, און ער האט זיך אויך דערמאנט אן דער טובה, וואס מרדכי האט איהם אמאל גע־טהאן, און ער האט דערפילט די בקשה פון אסתר המלכה. ער האט

שטעלט סיי די אלטע, סיי די שפעטערע רעליגיעז־מאראלישע, פאר־עטישע און פילאזאפישע ווערק פון די אידען. צוערשט קומט דער גרויסער ספר ת ה ל י ם, אדער רעליגיעזע שירים, א סך פון וועלכע זיינען געזונגען געווארען אין ביתהמקדש פון די כארען פון די לויים. א גרויסער טייל פון די דאזיגע שירים טראגען דעם נאמען פון דוד המלך און זיינען פערבונדען מיט פאסירונגען פון זיין לעבען. דערנאך קומט דער ספר מ ש ל י ש ל ש ה, וועלכער ענטהאלט א סך קלוגע משלים און כללים ווי אזוי צו לעבען און זיך אויפפיהרען. נאך „משלי" געהט דער ספר „איוב", וואו עס ווערט דערצעהלט דער שיקזאל פון דעם לויידענדען איוב, וועלכער האט פערלארען אלע ערדישע גליקען און ער טענה'ט וועגען דער נישטיגקייט פון מענשליכען לעבען. אין דער פארמע פון וכוחים צווישען איוב'ן און זיינע חברים ווערט דא פאנאנדערגע־וויקעלט א טיעפע מאראלישע און רעליגיעזע פילאזאפיע. די ווייטערע פינף קליינע ספרים ווערען אנגערופען מ ג ל ו ת. אין ש י ר ה ש י ר י ם ווערט אונטער דעם נאמען פון שלמה המלך בעזונגען די שענקייט פון דער נאטור, פון ליעבע און דאס גליק פון יוגענד. אין „קהלת" לאזט זיך דער זעלבער מלך אריין אין טרויעריגע מחשבות וועגען דער צוועקלאזיגקייט פון לעבען. אין דעם קליינעם ספר ר ו ת ווערט געשילדערט דאס פריעדליכע דארפישע לעבען אין דער צייט פון די שופטים, און אין א י כ ה ווערען בעזונגען די ליידען פון די אידען אין דער צייט פון חורבן בית־המקדש. אין מגלת א ס ת ר ווערט דערצעהלט ווי אזוי די פערסישע אידען זיינען גערעטעט געווארען פון המנ'ס גזרה. דער לעצטער טייל פון כתובים בעשטעהט פון די שפעטערע כראניקען, ד נ י א ל, ע ז ר א און נ ח מ י ה. דא ווערט דערצעהלט וועגען דעם לעבען פון די אידען אין דער צייט פון דער באבילאנישער און פערסישער הערשאפט. צום שלום קומט דער ספר ד ב ר י ־ ה י מ י ם, וואו עס ווערט אין קורצען איבערגע'חזר'ט די אידישע געשיכטע פון די עלטסטע צייטען ביז דער ענדע פון גלות בבל.

אזוי איז צוזאמענגעשטעלט דער תנ"ך, וועלכער איז די מרוכט פון דעם גייסטיגען שאפען פון אידישען פאלק אין דעם

מענשען פון בריאת־העולם ביז אברהמ'ן, און וועגען דעם לעבען פון אידישען פאלק פון אברהמ'ן ביז דעם טויט פון יעקב'ן און יוסף'ן אין מצרים. אין דעם אנדערען ספר, ש מ ו ת, ווערט דער־צעהלט וועגען דער קנעכטשאפט פון די אידען אין מצרים, וועגען משה'ן, וועגען יציאת מצרים, וועגען מתן־תורה, וועגען דעם משכן אין מדבר און אויך די וויכטיגסטע געזעצען פון תורת־משה. אין דעם דריטען ספר, ו י ק ר א, ווערט גערעדט דער עיקר וועגען די דינים פון קרבנות אין דעם בית המקדש, וועגען די ימים טובים און וועגען דעם ווי אזוי עס דארף זיך אויפפיהרען דער מענש אין דער פאמיליע און אין דער געזעלשאפט. אין דעם פערטען ספר, ב מ ד ב ר, ווערט בעשריבען די וואנדערונג פון די אידען אין מדבר צווישען מצרים און כנען. אין פינפטען ספר, ד ב ר י ם, אדער משנה תורה, ווערען איבערגע'חזר'ט די וויכטיגסטע געזעצען, וואס זיינען ענטהאלטען אין די פריהעריגע ספרים, און צו זיי וועט ווערן צוגעגעבען נייע געזעצען און דינים, — הויכע מאראלישע לעהרען, וועלכע משה האט אנגעזאגט ניט לאנג פאר זיין טויט.

די צווייטע אבטיילונג: נ ב י א י ם. דיזע אבטיילונג בעשטעהט פון צוויי חלקים. דער ערשטער חלק ענטהאלט די ספרים י ה ו ש ע, ש ו פ ט י ם, ש מ ו א ל און מ ל כ י ם, און ווערט אנגערופען נ ב י א י ם ר א ש ו נ י ם. דא ווערט דערצעהלט די געשיכטע פין אידישען פאלק פאר א משך פון זיבען הונדערט יאהר, פון דער צייט וואן זיי זיינען אריין אין כנען אונטער יהושע'ן ביז'ן חורבן ירושלים און גלות בבל. דער צווייטער טייל, וועלכער רופט זיך נ ב י א י ם א ח ר ו נ י ם, ענטהאלט די ספרים פון דרייי „גרויסע" נביאים — י ש ע י ה ו, י ר מ י ה ו און י ח ז ק א ל און צוועלף „קלענערע" נביאים: ה ו ש ע, י ו א ל, ע מ ו ס, ע ו ב ד י ה, י ו נ ה, מ י כ ה, נ ח ו ם, ח ב ק ו ק, צ פ נ י ה, ח ג י, ז כ ר י ה ו, און מ ל א כ י. די ערהאבענע רערעם פון די נביאים, וועלכע זיינען צונויפגעקליבען אין די דאזיגע ספרים, זיינען א ווייטערע ענטוויקלונג פון תורת־משה. די תורה און די נביאים צוזאמען נעהמען ארום דאם נאנצע ביבלישע יודענטום.

די דריטע אבטיילונג: כ ת ו ב י ם. די זיינען צוגעגעבע־

כראָנאָלאָגיע פון די אידישע מלכים.

די מלכים פון גאַנצען אידישען פאָלק

שאול (ארום יאָהר 1055—1067)
דוד (ארום יאָהר 1015—1055)
שלמה (ארום יאָהר 977—1015)

די מלכים פון מלכות יהודה (דוד'ס דינאַסטיע):

רחבעם (960—977).
אבים (957—960).
אסה (918—957).
יהושפט (894—918).
יהורם (887—894).
אחזיהו (887).
עתליה (קעניגין, 880—886).
יואש (843—881).
אמציה (815—843).
א ציוט אָהן אַ קעניג (805—815)
עוזיה (754—805).
יותם (739—754).
אחז (724—739).
חזקיהו (695—724).
מנשה (640—695).
אמון (638—640).
יאשיהו (608—638).
יהויקים (597—608).
יהויכין (597).
צדקיהו (586—596).

די מלכים פון ישראל:

ירבעם 1 (955—977).
נדב (954—955).
בעשא (933—954).
אלה (932—933).
א ציוט אָהן אַ קעניג (928—932)
עמרי (922—928).
אחאב (901—922).
אחזיהו (899—901).
יורם (887—899).
יהוא (860—886).
יהואחז (845—860).
יהואש (830—845).
ירבעם 11 (769—830).
זכריה (769).
מנחם (757—768).
פקחיה (755—757).
פקח (735—755).
הושע (724—734).

משך פון א גאנצען יאהרטויזענד. די דאזיגע אלטע ספרים ענט־האלטען די העכסטע און טיעפסטע אמת'ן פון רעליגיאן, מאראל און מענשליכען צוזאמענלעבען. דערפאר איז דער תנ"ך געווארען דאס הייליגע בוך ניט נאר פון די אידען, וועלכע האבען אים געשא־פען, נאר אויך פון אלע פעלקער פון דער וועלט, וואס גלויבען אין אן איינציגען גאט. אפילו די אלטע אידישע שפראך, אין וועלכער דער תנ"ך איז געשריבען — א שעהנע, בילדליכע און קרעפטיגע שפראך, — וועלט אנגערופען די הייליגע שפראך, אדער לשון־קדש.

אינדעקס

א

אבימלך, 91—93.
אברהם, 16—23.
אבשלום, 129—133.
אדום, 40, 66—67, 75.
אדם 9—12.
אהוד, 86—87.
אהל מועד, זעה משכן.
אהרן, 60, 61.
אחאב, קעניג 150 ; געצענדיענסט 153 ; קאמפף מיט אליהו 153 — 156 ; מלחמות, 156—159 ; טויט 158—159.
אחז, 188, 191—192.
אחזיהו, 159—160.
אחימלך, 117—118.
אחשורוש, 240.
אידען, אבשטאמונג, 38.
איזבל, 151, קאמפף מיט נביאים 151—153, 156 ; טויט 161.
אליהו הנביא, 153—156.
אליעזר, 22, 24.
אלישע, 159—160, 165.
אמורי, 66—67.
אמנון, 129.
אמציה, 166—167.
אסה, 157.
אסתר, 240.
אפרים, 28 ; שבט 42, 78—80. זעה מלכות ישראל.
אפים 148.
ארם, 73, 75.
ארם נהרים, זעה מעסאפאטאמיען.
ארץ־ישראל, זעה כנען.
אשור, 7, 73, 184—186.
אשר, 28, שבט 42, 68.

ב

בבל, 7, 73, 208—209.
בית־אל, 148.
בית־המקדש, גרינדונג 138—141; חורבן, 214, זעה אויך בית־שני.
בית־שני, 232—233.
בכורה 25—26.
בלעם, 67—68.
בלק, 67—68.
בנימין, 29 ; שבט, 42, 68.
בעל, 85.
בצלאל, 61.

ג

גבעון, גבעונים, 76—77.
גד, 28 ; שבט, 42, 68.
גדליהו, 217—218.
גדעון, 89—91.
גושן, 37, 41, 52.
גלעד, זעה עבר־הירדן.

ד

דבורה הנביאה, 87—89.
דוד, אבשטאמונג 114; ביי שאול'ן 114 ; זיעג איבער גלית, 115—116 ; קאמפף מיט שאול 116—117 ; וואנדערונג 117—120 ; קעניג 123—124 ; מלחמות, 124—126 ; אבשלום'ס מרידה 129—133 ; טויט, 135.
דור־המדבר, 65—66.
דור הפלגה, 15—16; 38—39.
דינה, 28, 30.
דן, 28 ; שבט 42, 78—80.
דן, שטאדט, 148.
דניאל, 223.
דריוש, 233.

ה

הבל, 12—13.
הגר, 20—21.
הושע, נביא, 186—187.
הושע, קעניג, 189—190.
המן, 240—241.
העברעער, זעה עברים.

ו

וועלט־בעשאפונג, 9—10 ; 88—89.

מלכות יהודה, גרינדונג, 116 ; אונטערגאנג, 214—219.
מלכות ישראל, גרינדונג 146 ; אונטערגאנג, 188—191.
מן, 55.
מנחם, 184, 186.
מנשה, 28 ; שבט 42, 68.
מנשה, קעניג, 201—202.
מעסאפאטאמען, 7.
מצות, 49—50.
מצרים, 7.
מרגלים, 63—64.
מרדכי, 240.
מרים, 44, 51.
משה, געבורט, 44 ; יוגענד, 45 ; אין מדבר, 45—46 ; קאמפף פאר בעפרייונג, 47—49; יציאת מצרים, 49—51; מתן תורה, 56—59; מיט די אידען אין מדבר, 54—69; טויט, 69.
משכן, בויען פון, 61—63 ; פלאץ, 81 ; צושטערונג, 102.
מתן תורה, 56—59.

נ

נבוזראדן, 214.
נבוכדנצר, 208—225.
נביאים, זעה תנ"ך.
נח, 13—15.
נחום, 242.
נחמיה, 235—236, 237.
ניל, 42.
נפתלי, 28 ; שבט 42, 80—81.
נתן, 128—129.

ס

סדום, 17—19.
סוכות, 168.
סיריען, זעה ארם.
סיני, 46; זעה מתן תורה.
סנחריב, 198—200.
סעמיטען, 7—8.

ע

עבר־הירדן, 73; שלאכט פון, 67—68 ; חלוקה, 68—69.
עברים, 8, 40—41 ; זעה אויך אידען.
ענל, 59.
עובדיה, 242.
עוג, 67.
עוזיהו, 187—188.
עזרא, 234—235, 236.
עלי, 100—102.
עמון, 39, 75, 126.
עמוס, 182—184.
עמלקים, 55, 75, 112—113.
עמרי, 149—150.
עקדה, 21—22.
עשו, 24, 25—26, 29—30.
עשרה בטבת, 221.
עשרת הדברות, זעה מתן תורה.
עשרת השבטים, זעה מלכות ישראל.
עתליה, 163—164.
עתניאל, 86.

פ

פאלעסטינא, זעה כנען.
פורים, 241.
פלשתים, 75, 95—98, 101—102, 104, 110—111, 115—116, 120—122, 125—126.
פסח, 50.
פקח, 186, 189.
פרס, 226.

צ

צדקיהו, 210—214.
צום גדליה, 221.
ציון, 74.
צפניה, 242.
צפרה, 45—46.

ק

קין, 12—13.
קינים, 53, 59.
קרח, 65.

ר

ראובן, 28, שבט 42, 68.
רבקה, 23, 26, 31.
רחבעם, 144, 149.
רחל, 27—28, 30.

ז

זבולן, 28 ; שבט 42, 78—80.
זכריה, נביא, 242.
זכריה, קעניג, 184.
זרבבל, 231—233.

ח

חבקוק, 242.
חגי, 242.
חוה, 10—12.
חורב, זעה סיני.
חזקיהו, 192, 197—201.
חם, 15—16.
חתים, 75.

י

יאשיהו, 201—206.
יבוסים, 124.
יהוא, 160—163, 164, 165.
יהואחז, 165.
יהואש, 165—166.
יהודה, 28 ; שבט, 42. 78—80.
יהויכין, 209—210.
יהויקים, 206—209.
יהורם, 159.
יהושע, בעזיגט עמלקים, 55 ; מיט די מרגלים 64 ; ווערט פיהרער, 69 ; ערֶאבערט כנען, 76—81 ; טויט 81—82.
יהושע, כהן גדול, 231, 233.
יהושפט, 157—159.
יואל, 242.
יואש, 164—166.
יונה, 242.
יונתן, 110, 117, 122.
יוסף, געבורט, 28 ; שנאה פון ברי־דער, 31—32 ; פערקויפט 32 ; אין מצרים 32 ; לעבען אין תפיסה, 33—34 ; ביי פרעה'ן, 34—35, 52. בעגעגעניש מיט ברידער, 35—37 ; בעגעגעניש מיט יעקב, 37—38 ; טויט, 38.
יורם, 159—161.
יותם, 188.
יחזקאל, 211, 223—225.
ים־המלח, 73.
ים־סוף, 50 ; קריעת ים־סוף 51.
יעקב, 24—38.
יפת, 15—16.
יפתח, 93—95.
יצחק, 20—24.
יציאת מצרים, 49—50.
ירבעם, 143, 144, 145—149.
ירבעם 11, 180—181, 184.
ירדן, 73 ; איבערגאנג איבער'ן 76.
ירושלים, 124 ; חורבן 212—214.
ירמיהו, 207—208, 210—212 ; 214—217, 218.
ישמעאל, 20—21 ; שבט, 39—40.
ישעיהו, 192—196, 200—202.
ישעיהו 11, 227—228.
יששכר, 28 ; שבט 42, 78—80.
יתרו, 45, 55—56.

כ

כהן, 61.
כורש, 226—230.
כנסת הגדולה, 239.
כנען, לאנד און איינוואוינער 73—76 ; ערֶאבערונג 76—77, חלוקה, 78—81.
כנענים, 75.
כנרת (ים), 73.
כרמל, 74.
כתובים, זעה תנ"ך.

ל

לאה, 27—28.
לבן, 23—24.
לבנון, 73.
לוחות, 59, 61.
לוט 17, 20, 89.
לוי, 28, שבט 42.
לויים, 61, 80—81.
ליטעראטור, 177—180. זעה אויך תנ"ך.

מ

מבול, 13—14, 38—39.
מדי, 226.
מדין, 39—40.
מואב, 20 ; פאלק, 39, 66—67, 75.
מיכה, 242.
מלאכי, 233—234.

רעליגיאן, אין ציוט פון אבות 17;
ציוט פון משה, 56—59, 70—72;
ציוט פון די צוויי מלוכות 175—177.

ש

שאול, אבשטאמונג, 106 ; מלך 106—107 ; מלחמות 107—116 ; קאמפף מיט דוד, 116—120 ; טויט 122.
שבט, אנפאנג פון 42.
שבעה עשר בתמוז, 221.
שבועות, 168.
שומרון, גרינדונג 149 ; חורבן 190.
שומרונים, 191, 232, 237.
שופט, 84.
שיבת ציון, 228—231.
שלה, 61, 81, 102.
שלום, 184.
שלמה, געבורט, 129, קעניג 134 ; זיין חכמה, 135—137 ; ענטוויקעלט האנדעל, 137—138 ; בויט בית־המקדש, 138—141, צושטאנד פון לאנד, 141—144 ; טויט, 144.
שמואל, געבורט 102—103 ; שופט און נביא 104—107. זעה אויך שאול.
שמעון, 28 ; שבט 42, 80.
שמשון, 95—98.
שם, 15—16.
שרה, 18, 20, 22.

ת

תורה, זעה תנ"ך.
תנ"ך, 241.
תשעה באב, 221.